

**ТЕРНОПІЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Соціологія

**(навчально-методичний комплекс з
вивчення курсу)**

ТЕРНОПІЛЬ-2004

Укладач: Буда Т.Й., старший викладач кафедри соціальної роботи Тернопільської академії народного господарства

Навчально-методичний комплекс містить навчальну програму курсу, конспект лекцій, контрольні питання, рекомендовану літературу з кожної теми, теми контрольних робіт та методичні вказівки до їх виконання, термінологічний словник.

Комплекс навчально-методичних матеріалів спрямований на те, щоб надати допомогу студентам-заочникам у самостійному вивченні навчального курсу “Соціологія”.

**Рецензент: Фурман А.М., д-р психол-х наук,
професор, зав. кафедри соціальної роботи**

Рекомендовано до видання на засіданні кафедри (протокол №6 від 21 листопада 2003р.)

ВСТУП.

Будучи суспільною істотою людина здійснює свою життєдіяльність у суспільстві у колі собі подібних. Правильне розуміння законів функціонування і розвитку суспільства в цілому і окремих його компонентів є досить важливим і для окремих людей, і для різних спільнот, і для усього людства.

Ми живемо вже у XXI столітті – епосі невиданих швидкостей, зверхнових технологій, гуманітарного перетворення світу. Його називають також століттям інформаційного суспільства. А це означає, що розширення світогляду, поповнення знань, оволодіння суміжними професіями стануть моделлю поведінки для майбутніх поколінь. Миттєве переключення із однієї галузі на іншу, можлива зміна місця роботи і своєчасне реагування на зміну ситуації на ринку праці, тривале протягом усього життя навчання, нарешті, обов'язкова вища освіта – усе це окреслює контури того світу, в якому нам належить жити.

Вивчення нової реальності, що раптово відкрилася для сприйняття і яка складається з множини станів, груп та об'єднань людей з різними життєвими звичками, способами відчувати й інтерпретувати довколишній світ, з різними можливостями впливати на перебіг подій, але з порівняно стійкими зв'язками між собою і певною мірою взаєморозуміння, стало призначенням соціології. Отже, ця наука про суспільство являє собою здатність уявляти, розуміти і пояснювати те, як людям вдається чи не вдається створювати, підтримувати і руйнувати форми суспільного життя, зразки суспільних дій і взаємодій.

Саме соціологія з'ясовує місце і функції кожного соціального явища і процесу в рамках соціологічного цілого, дає людям потрібні орієнтири, допомагає зрозуміти обставини життя, сприяє пошуку виходу з лабіринту умов соціального буття, служить своєрідним компасом у буремному морі людських відносин.

Найбільша заслуга соціології у тому що вона здатна діагностувати і лікувати соціальні хвороби, виконувати прогностичні та прикладні функції як на рівні макросоціальних процесів і систем, так і на мікрорівні їх функціонування. Соціологія одночасно прагне до понятійно-абстрактного осмислення соціального і до конкретного описування соціальних феноменів реального життя людини, забезпечуючи водночас осмислення усієї цілісності процесу життя.

Особливе місце соціології у системі соціальних і гуманітарних наук полягає у тому, що вона формує у людей соціологічну культуру та мислення, здатність правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються у нашому посткомуністичному суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку процесів соціального розвитку, розробляє концептуальний апарат, методологію та методику соціологічних досліджень.

Соціологічні знання широко використовуються у менеджменті, маркетингу, соціальному управлінні для розробки і здійснення соціальних проектів і прогнозів.

Навчально методичний комплекс допоможе студентам не соціологічних спеціальностей засвоїти навчальну програму з курсу „Соціологія” і підготуватися до іспиту.

Структура посібника побудована відповідно до вимог типової програми означеного курсу, затвердженої Міністерством освіти і науки України. При підготовці навчально методичного комплексу автор використовував висновки, узагальнення і рекомендації праць вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: В.І. Воловича, В.Г. Городяненка, Г.В. Дворецької, В.М.Пічі, Н.Й. Черниш, Н.І. Пірен, В.І. Подшивалкіної, О.В. Пшеничнюк, О.В. Романовської, Брегеда, С.О. Макєєва, В.А. Ядова, А.І. Кравченка, Е. Гідденса.

Для зручності користування посібником в тексті нема посилань на використані джерела, вони розміщені наприкінці кожної теми. Книга адресується ця студентам, аспірантам, викладачам та усім, хто цікавиться соціологією.

РОЗДІЛ I. ПРОГРАМА КУРСУ

Тема 1. Соціологія як наука про суспільство.

Загальне поняття соціології, її об'єкт, предмет. Структура соціологічної науки. Методологічні основи соціології, плюралізм позицій. Соціологія у системі суспільних та гуманітарних наук. Теоретична та прикладна соціологія. Функції соціології, її завдання у вирішенні проблем реформування суспільства. Галузеві соціології, предмет їх вивчення.

Категорії соціології. Співвідношення понять «соціальне» і «суспільне». Поняття «соціальні зв'язки», «соціальні спільності», «соціальні явища», «соціальні процеси», «соціальні відносини».

Тема 2. Історія становлення та розвитку соціології в країнах Західної Європи США та України.

Передісторія соціологічної науки. Погляди давніх філософів на соціологічні проблеми. Особливості розвитку суспільних наук у середньовіччі. Передумови та причини появи соціології як самостійної науки.

Особливості розвитку соціологічної науки на початковому етапі. Позитивізм Конта, його соціологічна суть і спрямування. Ідеї соціальної фізики. Соціальна статика і соціальна динаміка. Основний метод соціологічного дослідження за О. Контом.

Соціологічна теорія Г. Спенсера: основні положення, методологія. Органічна, расово-антропологічна, географічна школа, теорія соціал-дарвінізму, їх основні положення, недоліки та надбання.

Наукові погляди К. Маркса, їх вплив на розвиток соціологічної думки.

Сприяння Ф. Тьоніса, Г. Зіммеля самовизначенню та інституціалізації соціології. Новий соціологічний підхід до розуміння суспільства Е. Дюркгейма, суть його «соціологізму» та запропонованого ним соціологічного методу. Поняття анемії. Розуміюча соціологія М. Вебера. В. Паретто, Д. Мід, їх теорії соціальної взаємодії. Емпірична соціологія як основний напрямок сучасної соціології. Класичний твір У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці». Зміст індустріальної соціології, її теоретико-методологічні основи.

Соціологічні теорії наукового менеджменту Ф. Тейлора, Г. Форда, Г. Емерсона. Авторські експерименти Е. Мейо. Наукові розробки Херцберга, Макгрегора, Д. Карнегі, А. Файоля, Ф. Джільберта та ін.

Структурний функціоналізм Т. Парсонса і Р. Мертона. «Теорія конфлікту», її прихильники. Ідеї «критичної теорії» у формуванні соціології особистості й культури.

Витоки української протосоціології. Пам'ятки усної, писемної творчості й спроби пояснити суть соціального. Вплив українського козацтва як соціального феномена на розвиток протосоціології.

Місце творів І. Вишенського у розвитку протосоціології. Соціально-політичні концепції Києво-Могилянської академії. Вплив творчості Г. Сковороди на становлення української протосоціології.

Внесок у розвиток пізнання соціального представниками Кирило-Мефодіївського товариства.

Дослідження Женевського гуртка українських учених як початок самостійного соціологічного вчення науки. Вплив західних соціологів на його становлення. С. Подолинський, М. Драгоманов і Ф. Вовк, їх соціологічні погляди.

Неопозитивізм в українській соціології, вплив на його розвиток творчого доробку російсько-американського соціолога П. Сорокіна.

Погляди видатного українського соціолога І. Ковалевського, його соціологічна система.

І. Франко, роль його творчості у становленні національної свідомості українського народу.

Внесок М. Грушевського у подальший розвиток української соціології.

Методологічні розробки у соціології Б. Кістяківського. «Теорія зв'язків» С. Дністрянського.

М. Туган-Барановський про місце соціології в системі суспільних наук, значення господарської діяльності у суспільному житті, класову боротьбу.

Чинники, що стримували розвиток української соціології у після-революційний період.

Дослідження Всеукраїнського інституту праці, їх вплив на розвиток соціології. Концепція «трьох категорій властивостей функціонера» Ф. Дунаєвського.

Основні напрями та проблеми розвитку новітньої української соціології.

Витоки української протосоціології. Пам'ятки усної, писемної творчості й спроби пояснити суть соціального. Вплив українського козацтва як соціального феномена на розвиток протосоціології.

Місце творів І. Вишенського у розвитку протосоціології. Соціально-політичні концепції Києво-Могилянської академії. Вплив творчості Г. Сковороди на становлення української протосоціології.

Внесок у розвиток пізнання соціального представниками Кирило-Мефодіївського товариства.

Дослідження Женевського гуртка українських вчених як початок самостійного соціологічного вчення науки. Вплив західних соціологів на його становлення. С. Подолинський, М. Драгоманов і Ф. Вовк, їх соціологічні погляди.

Неопозитивізм в українській соціології, вплив на його розвиток творчого доробку російсько-американського соціолога П. Сорокіна.

Погляди видатного українського соціолога І. Ковалевського, його соціологічна система.

І. Франко, роль його творчості у становленні національної свідомості українського народу.

Внесок М. Грушевського у подальший розвиток української соціології.

Методологічні розробки у соціології Б. Кістяковського. „Теорія зв’язків” С. Дністровського.

М. Туган-Барановський про місце соціології в системі суспільних наук, значення господарської діяльності у суспільному житті, класову боротьбу.

Тема 3. Організація соціологічних досліджень, методи збирання та аналізу соціологічної інформації

Соціологічні установи, їх призначення й завдання. Українська Соціологічна Асоціація (УСА), її склад і напрямки роботи. Український науково-дослідний Інститут соціології, його функції. Соціологічні часописи.

Служба соціального розвитку підприємства: установи, структура і функції. Проблеми в роботі служб соціального розвитку. Вимоги, яким має відповідати соціолог як фахівець. Напрямки взаємодії служби соціального розвитку з іншими структурними підрозділами.

Поняття про соціологічне дослідження, його різновиди. Основні етапи й процедури соціологічного дослідження. Програма як виклад та обґрунтування методологічних, методичних і процедурних основ дослідження.

Методологічний розділ програми. Формування проблеми, визначення мети дослідження. Постановка завдань як процес розгортання й конкретизації мети дослідження. Визначення предмета й об'єкта дослідження. Логічний аналіз основних теоретичних понять. Інтерпретація та операціоналізація, їх призначення.

Формулювання гіпотез у соціологічному дослідженні. Види гіпотез, їх роль і значення.

Загальна характеристика і класифікація методів збирання первинної соціологічної інформації. Аналіз документів як джерело інформації, його місце серед інших методів збирання інформації. Поняття документів у соціології. Види документів, їх класифікація. Основні правила вибору документних джерел. Співвідношення якісного і кількісного аналізу документів.

Методи аналізу документів. Якісний аналіз: особливості й порядок проведення. Кількісний аналіз: одиниці аналізу й одиниці рахунку. Спостереження у соціології, його загальна характеристика і місце серед інших методів збирання первинної соціологічної інформації. Види спостереження, їх переваги і недоліки. Особливості використання різних видів спостереження. Визначення предмета, об'єкта, ситуації, ознак та одиниць спостереження.

Соціальний експеримент, його призначення. Різновиди соціального експерименту. Соціологічний експеримент, його спрямування та етапи проведення. Місце дослідника у соціологічному експерименті.

Опитування як метод збирання соціологічної інформації, його місце серед інших методів. Різновиди опитування, їх переваги, недоліки, цільове призначення. Основні правила побудови питальника. Види й функції питань.

Особливості анкетування. Анкета, її структура. Вимоги до анкети й анкетера.

Специфіка інтерв'ю, його організація. Вимоги до інтерв'юєрів. Реєстрація результатів інтерв'ю. Способи підвищення надійності соціологічних даних. Оцінка надійності результатів опитування.

Експертна оцінка як різновид опитування. Основні напрями використання експертної оцінки. Вимоги до експертів. Способи підбору експертів. Види експертних оцінок, етапи їх здійснення.

Професійна атестація як різновид соціальної експертизи. Функції професійної атестації. Засоби підвищення якості експертної оцінки. Використання в соціології психологічних методів. Сутність і призначення тесту. Вимоги до тесту. Класифікація тестів.

Місце соціометрії у соціологічному дослідженні. Різновиди соціометричних критеріїв. Соціокарта, соціоматриця, соціограма, їх призначення. Кількісна інтерпретація соціометричних даних. Способи обробки первинної соціологічної інформації. Необхідність кількісного виміру. Інструмент виміру. Шкали, їх види та призначення. Індикатори, індекси, їх призначення. Способи соціологічного аналізу.

Тема 4. Суспільство як соціальна система, його соціальна структура.

Соціологічні уявлення Про суспільство. Закони розвитку суспільства. Суспільство як система. Структурні елементи суспільної системи. Соціальні підсистеми, їх елементи і взаємодія.

Соціальна структура як предмет соціологічної теорії. Типи соціальної структури.

Статусно-рольова структура суспільства і груп. Види приватних соціальних структур (етно-демографічна, соціально-територіальна, організаційно-управлінська, професійно-посадова, соціально-трудова, сімейно-побутова, політична). Соціальна стратифікація, її типи (соціальна, політична, економічна, професійна). Механізми стратифікації. Сучасні тенденції соціальної стратифікації та соціальної нерівності.

Поняття соціальної спільності, соціальної організації, соціального інституту, їх типи, функції.

Соціальні групи та їх типи. Етнічні спільності як найдавніші форми соціальних груп. Основні функції сучасної сім'ї. Типові норми традиційної і сучасної сім'ї.

Каста, класи, соціальні стани і верстви. Соціальна нерівність. Соціальні еліти. Натовпи, маси, публіка. Проблема соціального партнерства. Соціальні

зв'язки, відносини, процеси. Класифікація процесів. Сучасні соціологічні концепції, теорія конфліктів, структурний функціоналізм.

Тема 5. Особистість у системі соціальних зв'язків

Людина і суспільство. Соціальна природа людини. Сутність поняття «особистість». Структурні елементи особистості: фізіолого-біологічний, психологічний та соціологічний. Особистість, індивідуальність та індивід. Типи особистості. Соціальна складова особистості (цінності, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, норми поведінки та спілкування, настановлення, мотиви діяльності). Рівні інтеграції індивіда в суспільство: соціально-економічний, функціональний, нормативний і міжособистісний.

Соціалізація: сутність поняття, механізми. Фази соціалізації: соціальна адаптація та інтеріоризація. Первинна і вторинна соціалізація. Конкретно-історичний характер соціалізації. Агенти та інститути соціалізації. Чинники соціалізації. Виховання як складова соціалізації. Теорії соціалізації. Соціальна активність як особлива якісна характеристика особистості. Особа і група. Самосвідомість соціальний статус, система соціальних ролей. Людина у системі суспільних відносин, проблеми їх раціональної організації. Панування і підкорення, консенсус і конфлікт.

Типи поведінки. Трудова поведінка, чинники її визначення. Механізм соціальних та міжіндивідуальних взаємовідносин.

Потреби, їх роль у життєдіяльності людини. Види потреб. Інтереси, їх види. Цінності, ціннісна орієнтація, її роль у поведінці людини.

Соціальні норми як регулятори взаємовідносин людей. Трудові норми. Представлення трудових норм на формальному і неформальному рівні. Функції норм.

Мотивація як чинник саморегуляції трудової поведінки. Види мотивації. Функціональна спрямованість мотивів. Роль стимулів у формуванні мотивації.

Суть соціальних відхилень у поведінці, їх причини. Типологізація соціальних відхилень, соціальні відхилення як об'єкт міждисциплінарного вивчення.

Діагностика, шляхи й засоби ліквідації соціальних відхилень у сучасному суспільстві.

Соціологічна природа конфлікту. Класифікація і структура конфлікту. Характер і причини виникнення конфліктів. Діагностика й попередження, шляхи і способи подолання конфліктів. Соціологічні методи вивчення конфліктів.

Тема 6. Соціологія культури

Культура: сутність поняття. Основні елементи культури (цінності, норми, санкції), їх різновиди, фактори формування, взаємозв'язок. Соціальний контроль. Культура як механізм регулювання поведінки. Особливості культури. Культурні універсалії. Культура як спосіб життя. Субкультура.

Сутність і функції економічної культури, роль у формуванні соціально-економічних відносин, її особливості. Особистий та інституціональний аспекти економічної культури. Місце економічної культури у соціальному механізмі розвитку економіки. Інтегральні характеристики — показники якості економічної культури. Методи конкретного соціологічного вивчення економічної культури.

Тема 7. Соціологія політики

Соціально-політична сфера суспільства, система політичних відносин. Предмет соціології політики. Політика. Політичні інститути. Політична культура. Мотиви соціально-політичної поведінки. Держава. Влада. Демократія, демократичні інститути. Соціальні конфлікти. Теорія соціальних катастроф. Соціально-політична криза. Політична структура суспільства. Феномен бюрократії.

Поняття громадської думки, її відмінність від оціночного судження, настрою. Об'єкт, суб'єкт, функції громадської думки. Громадська думка як чинник управління керування суспільством. Формування і функціонування громадської думки. Специфіка соціологічного аналізу громадської думки. Методи вивчення громадської думки.

Соціологічні дослідження громадської думки різних соціальних груп.

Тема 8. Економічна соціологія

Економічна і соціальна сфери суспільства. Розвиток економіки як самоорганізуючого й підлеглого управлінню процесу. Об'єкт і завдання, система категорій та методів економічної соціології. Соціальний механізм регулювання економіки, його соціологічна сутність. Функції соціального механізму регулювання економіки. Завдання соціології у регулюванні процесу розвитку економіки. Методи управління економікою та її суб'єктами. Розвиток уявлень про суб'єкти економічного життя. Ринок як регулятор економіки, його суспільна природа. Соціологічні аспекти ринкового регулювання. Етапи розвитку ринкових відносин. Взаємовідносини державного й ринкового регулювання в економіці.

Людський чинник як суб'єкт економічного життя. Піднесення його ролі в ринкових умовах.

Особливості управління економічною поведінкою людей в умовах ринку. Зміна соціальних якостей населення та нові вимоги до управління економічною поведінкою. Способи управління економічною поведінкою.

Тема 9. Соціологія праці й управління

Соціологічна сутність праці. Праця як базовий соціальний процес, її функції. Характер і зміст праці. Види праці. Ставлення до праці, чинники його формування і показники оцінки. Задоволеність працею. Відчуження праці, шляхи його подолання.

Соціальне управління у трудовій сфері, його функції. Складові системи соціального управління. Методи соціального управління. Самоуправління, його функції.

Соціальні технології в системі управління трудовими процесами, засади їх застосування. Інструментальні поняття «процедура», «операція». Модель соціальної технології.

Керівництво як складова соціального управління. Соціологічна сутність керівництва.

Прямі й зворотні зв'язки. Форми зворотних зв'язків. Методи і стиль керівництва. Бюрократія і демократія. Риси керівника-підприємця.

Функції керівника в управлінні виконанням службових обов'язків. Роль керівника, його авторитет і лідерство в управлінні взаєминами.

Тема 10. Соціологія релігії

Релігія як соціальне явище. Види релігій, їх еволюція. Особливості соціологічного вивчення релігії. Місце соціології в системі наук про релігію. Однобокість тлумачення релігій в радянські часи.

Релігія як соціальний інститут. Функції інституту релігії. Поняття «секуляризація». Релігійна ситуація в Україні. Політика в сфері релігії.

Тема 11. Соціологія сім'ї та молоді

Соціальна сутність сім'ї та шлюбу. Класифікація сімейно-шлюбних відносин. Проблеми розвитку сучасної сім'ї. Майбутнє сім'ї. Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді. Основні поняття соціології молоді. Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології.

Тема 12. Соціологія конфлікту

Конфлікт як складний соціальний феномен. Зміст та структура конфліктів. Основні функції конфлікту. Історія розробки проблеми конфлікту. Розробка теорії конфлікту в ХХ столітті.

Динаміка соціальних конфліктів. Основні стадії конфлікту (стадія, що передуює конфлікту, конфліктна стадія, стадія вирішення конфлікту, після конфліктна стадія).

Типи й види конфлікту. Природа соціальних конфліктів у сучасному українському суспільстві

II РОЗДІЛ. КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ.

Тема 1. Соціологія як самостійна наука про суспільство

Об'єкт та предмет соціології як науки

Етимологічне слово "соціологія" походить від таких складових: лат. *zosietas* - суспільство, *zosis* - товариш, компаньйон та грец. *logos* - слово, наука, вчення. Соціологія відноситься до групи наймолодших наук, її вік ще не досяг навіть двохсот років. Вона виникла у середині XIX століття. Одним із фундаторів соціології як науки вважають французького філософа, родоначальника позитивізму Огюста Конта - людину, яка дала ім'я новій науці. Загальноприйнятою є думка, що О. Конт - батько соціології, а К. Сен-Сімон - хрещений батько, матінка - Велика французька революція.

Кожна наука має свій об'єкт та предмет дослідження. Об'єкт будь-якої науки - це емпірично (у досвіді) дана об'єктивна реальність, на яку спрямовується увага науковця, дослідника та керований ним процес дослідження. Об'єкт науки може бути однаковим для багатьох наук. Якщо говорити про соціологію, то вже етимологія цього слова дозволяє припустити, що об'єктом соціології виступає соціальна реальність або суспільство. У той же час суспільство є об'єктом для дослідження інших наук, а саме: філософії, культурології, психології, економіки, політології тощо. Разом з тим, ці науки, маючи спільний об'єкт для дослідження, суттєво розрізняються за предметом дослідження.

Предмет науки - це окремі специфічні сторони, властивості, відношення об'єкта.

Що ж виступає предметом соціології? Незважаючи на те, що дана проблема не є новою для наукового співтовариства, єдиної точки зору, на жаль, не існує. Тому дискусії з цього приводу тривають до цього часу.

Так, деякі автори для більш точного визначення предмета соціології застосовують ряд важливих ключових понять. Наприклад, Т. Заславська виокремлює категорію "соціальна спільність" як основоположне поняття, за яким визначає соціологію як "науку про закономірності функціонування, розвитку та взаємодії спільнот різного рівня".

Інші вчені наголошують на категоріях "соціальний зв'язок", "соціальні відносини", а соціологію визначають як "науку про закони суспільного зв'язку" (наприклад, М. Шаповал).

Провідний американський соціолог Н. Смелзер, оперуючи категорією "соціальна група", визначає соціологію "як своєрідний спосіб вивчення людей з точки зору їх об'єднання у групи".

Сучасний американський соціолог Е. Гідденс, наголошуючи на понятті "соціальний інститут", тлумачить соціологію як "науку про соціальні інститути індустріального суспільства". Йому ж належить визначення предмета соціології як науки, що "вивчає людське соціальне життя, життя соціальних груп та суспільств".

Слід зауважити, що предмет науки не може бути раз і назавжди даним, стабільним, незмінним, сталим. Він об'єктивно має знаходитися в русі, бути плинним, як і весь процес пізнання.

Рухливість, динамічність предмета соціології зумовлена як прогресом власне науки, так і потребами і розвитком самого суспільства.

Найбільш повним визначенням предмета соціології є визначення відомого російського соціолога В. Ядова: "Соціологія - це наука про становлення, розвиток, зміни та перетворення, про функціонування соціальних спільностей і форм їх самоорганізації: соціальних систем, соціальних структур та інститутів. Це наука про соціальні зміни, що викликаються активністю соціального суб'єкта; наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку та взаємодії між багатоманітними соціальними спільностями; наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки".

Закони та категорії соціології

Маючи об'єктом вивчення суспільство, соціологія виявляє у зв'язках, відносинах між людьми багато чого загально необхідного, незмінного, стійкого, повторювального. Такі зв'язки та відносини, що мають переважно причинно-наслідковий характер, дістали назву закономірних, а в науці позначаються поняттям "соціальний закон".

Соціальні закони - це вираження істотних, необхідних, систематично відновлюваних відносин як у середині соціальних явищ та процесів, так і між ними. На думку вчених, соціальні закони слід розглядати як об'єктивні правила, основу яких утворюють інтереси, мотиви, прагнення людей до задоволення власних потреб у поліпшенні умов існування, у безпеці, у визнанні з боку оточення, у самовираженні та самопізнанні.

На відміну від законів природи, які діють із силою природних стихій, особливість соціальних законів полягає в тому, що вони виявляються у свідомій діяльності людей, не втрачаючи при цьому об'єктивності. Тому вчені доходять висновку, що в дійсності соціальні закони не є раз і назавжди даними, абсолютно незмінними; вони схоплюють, фіксують певні тенденції вірогідного зв'язку. Найчастіше соціальні закони розглядають як закони-тенденції. Отже, соціальний закон слід тлумачити як фундаментальне поняття соціології, як важливий методологічний орієнтир у людському пізнанні над органічного світу.

У науці існують різні підходи до структури соціальних законів. Так, ще О.Конт виділяв дві групи законів: закони соціальної статичності, що відтворюють функціонування соціальної системи і окремих складових елементів та закони соціальної динаміки, які пояснюють соціальний розвиток та соціальні зміни.

Відома також структура соціальних законів за ступенем їхньої дії:

* загальні, що діють протягом усієї історії, їх ще називають загально соціологічними;

* специфічні, що діють на певних історичних етапах розвитку суспільства, або у певних типах суспільств.

Найбільш розповсюдженою у сучасній соціології є точка зору, згідно з якою виокремлюють п'ять груп законів:

* закони, що констатують співіснування соціальних явищ (наприклад, якщо має місце ринкова економіка, то наявна соціальна диференціація);

* закони, що встановлюють тенденції вірогідного зв'язку (наприклад, впровадження інформаційних технологій вимагає структурної перебудови економіки);

* закони функціональні, що встановлюють зв'язки між основними елементами соціального об'єкта (наприклад, демократичний політичний режим зумовлює політичний, економічний плюралізм);

* закони, що стверджують можливість або вірогідність зв'язків між соціальними явищами (наприклад, рівень злочинності і суспільстві є змінним і коливається разом з економічними циклами).

* закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами (наприклад високо економічне суспільство спричинює тенденцію зростання злочинності всередині).

Пізнання соціальних законів призводить до прогнозованості розвитку суспільства, значно посилює роль та значення передбачення у соціології.

Будь-яка наука - це мислення у поняттях, понятійне мислення. Поняття (категорії) соціології— це форми мислення, які відображають найбільш суттєві властивості, сторони, відношення предметів, явищ і мають вираження у мовній формі. Саме за допомогою основних категорій ми можемо розкрити предмет науки, який фактично є понятійною (концептуальною) схемою соціальної реальності, відтвореною на теоретичному рівні.

Виділяють декілька основоположних категорій соціології. Виходячи з предмета даної науки, чільне місце у низці категорій належить поняттю «соціальне». Основні значення його такі: відтворення сутності суспільного життя як такого; позначення «речовини», що виникає як результат спілкування людей один з одним, взаємодії груп, інститутів тощо; віддзеркалення відносин рівності або нерівності індивідів та груп у суспільному житті; фіксація особливого аспекту всіх суспільних відносин, які кваліфікуються як соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-культурні тощо.

Серед інших базових категорій виокремлюють наступні:

* соціальна дія - найпростіша одиниця соціальної діяльності людей, яка пояснює дії індивіда, що орієнтовані на інших людей (соціальні дії завжди взаємні, а не односторонні);

* соціальна взаємодія - поведінка індивіда або групи, яка виражає характер та зміст відносин між людьми або групами, що розрізняються соціальним статусом та роллю;

* соціальні відносини - певна стійка система зв'язків між індивідами, яка склалася у процесі їхньої взаємодії;

* соціальна система - структурний елемент соціальної реальності, певне утворення, основними елементами якого є люди, їхні зв'язки та взаємодії, які утворюють одне ціле;

* соціальна спільність - відносно стійка сукупність людей, що являє собою певну форму людського співжиття.

Поряд з цими категоріями у соціології широкоживаними є такі категорії, які обслуговують інші суспільні науки: статус, роль, норма, соціалізація, девіація тощо.

Функції соціології

Функції соціології (від лат. іпсїіо - виконання, здійснення) - це роль та значення даної науки, її зовнішній вплив на систему відносин, що склалася у суспільстві.

Саме специфіка соціального знання визначає та обумовлює роль і значення даної науки у суспільстві.

Соціологія, як і будь-яка наука, є мисленням у поняттях і відрізняється від буденної свідомості логічністю, системністю, обґрунтованістю, доведеністю положень, знанням причин та наслідків. Але разом з тим саме соціологія має найтісніший зв'язок з буденною свідомістю, знанням, заснованим на "здоровому глузді". Наприклад, наркоманія, як форма девіантної поведінки молоді, перш ніж стати предметом вивчення науки соціології, має місце у реальному житті певної групи людей, і така ж поведінка належить конкретному носієві.

Ці особливості дали підставу англійському сучасному соціологу З. Бауману визначити соціологію як "поширений коментар до досвіду повсякденного життя людей".

Оскільки соціологія вивчає життя людей у взаємодії, то її поле застосування надзвичайно широке, починаючи від суто особистісних проблем і закінчуючи глобальними, що стосуються усього людства.

Саме тому кожна людина, яка живе у суспільстві, має виховувати у собі соціологічну уяву, соціологічне світосприйняття, соціологічне мислення, під якими слід розуміти складові духовного світу людини, що дозволяють вивчати соціальне в індивідуальному, загальне у конкретному, розглядати власні дії з позиції суспільного контексту, поза звичним перебігом власного життя.

У 1959 році американський вчений Р. Міллс написав працю "Соціологічна уява", у якій обґрунтував, що будь-яку подію людського життя слід розглядати з двох сторін: особистісної і суспільної. Розвиваючи цю ідею, Е. Гідденс виклад підручника з соціології розпочинає з аналізу поведінкового акту людини - пиття кави. З одного боку, - це особистісна дія індивіда, з іншого ж, - суспільна. Адже пиття кави - не просто задоволення потреби у тамуванні спраги, а певна символічна дія, нагода для спілкування. Випиваючи каву, людина несвідомо залучається до суспільних та економічних відносин, оскільки виробництво, транспортування і розподіл кави вимагають здійснення ділових операцій, укладання контрактів між виробниками, продавцями і споживачами кави. Історично кава не була

природною складовою дієти західного світу, але стала нею у ХІХ столітті. Окрім цього, кава, містячи кофеїн, розглядається як слабкий наркотик. Але тих, хто надміру вживає каву, у західній культурі не вважають за наркоманів. У той же час, у деяких країнах терпимо ставляться до маріхуани, а вживання кави, алкоголю не схвалюють. Отже, за допомогою соціологічного мислення можна дати відповідь на питання, що виникають в реальному житті людей.

Як зауважує Н. Смелзер, соціологія намагається зрозуміти, "чому люди поводяться певним чином, чому вони утворюють групи, відправляються на війну, поклоняються чомусь, одружуються, голосують" тощо. Володіння розвинутим соціологічним мисленням необхідна передумова вивчення людини у її суспільних взаємодіях.

Як і кожна наука, соціологія має функції, які впливають з її предмета. Найважливіші з них наступні:

- описова функція (дескриптивна), суть якої полягає у дослідженні соціальної реальності, результатом чого є узагальнено типова картина останньої. Соціологія спроможна "сфотографувати" об'єктивну діяльність і подати її об'єктивний "портрет";
- пізнавальна (гносеологічна) функція, яка полягає у відтворенні соціальної реальності, її усвідомленні, поясненні, накопиченні знань про соціальні процеси, що поступово призводять до можливості свідомого керування соціальними перетвореннями та соціальними змінами;
- прогностична функція, яка полягає у можливості (на підставі вивчення соціальної дійсності) виробляти наукові прогнози щодо майбутнього. Саме тому інколи дану функцію називають футурологічною. Соціологія як наука створює і узагальнює уявлення про моделі бажаного стану суспільства або окремих його структурних елементів у майбутньому, дає зважену, науково вивірену оцінку перспектив розвитку майбутнього стану прогнозованого явища;
- соціально-технологічна функція, яка зумовлює створення соціальних технологій, на основі яких може відбутися удосконалення суспільства, окремих його частин. Соціальні технології розглядаються як система засобів, необхідних для вирішення конкретних практичних завдань розвитку суспільства. У межах соціології виробляється комплекс методів, способів, організаційних заходів по впровадженню ефективних соціальних технологій у життя;
- соціально-управлінська функція, яка обумовлює теоретико-методологічну розробку та прийняття управлінського рішення. Значення даної функції особливо зростає в умовах сьогодення, коли значно посилюється потреба у цілеспрямованому впливові на соціальні процеси, зростає вага та цінність управлінських рішень на мікро і макрорівнях соціуму.

Діючи в органічній єдності, ці функції відтворюють інші, які реально відображають певні аспекти основних функцій. В тих чи інших ситуаціях

вони можуть набувати статусу самостійних, але ця самостійність має досить відносний характер.

Такими похідними функціями можуть бути:

- світоглядна;
- просвітницька;
- евристична;
- прагматична або життєво-орієнтаційна.

Місце соціології у системі суспільних наук

Особливості предмета соціології та її функції визначають місце даної науки у системі суспільних дисциплін. Органічно вписуючись

У системі наукового знання соціологія вже з моменту свого народження посіла чільне місце серед загалу інших наук.

Фундатор соціології О.Конт вибудував, як відомо, класифікацію наук, починаючи від найпростішої (математики) і закінчуючи найскладнішою (соціологією). Маловідомий сучасному українцеві перший доктор соціології в Україні М.Шаповал (1882-1932 рр.) зауважував: "Після того, як значна більшість людей навчиться розуміти природу суспільної організації, коли суспільне життя стане предметом пильного вивчення, соціологія стане справою не окремих піонерів, а першою наукою, яку мусить пізнати людина".

Серед найголовніших особливостей соціології як науки слід виокремити наступні:

- соціологія є генералізуючою наукою, яка вивчає типові, родові, повторювальні у часі і просторі процеси на відміну від індивідуалізуючих наук, предметом яких є унікальні, неповторні у просторі і часі, явища. На цю відмінність соціології перший вказав американський вчений російського походження П.Сорокін. Візьмемо для прикладу два соціальні явища: Французька буржуазна революція та Велика Вітчизняна війна. Якщо історія - індивідуалізуюча наука - у вивченні даних явищ буде робити наголос на унікальному, неповторному, оригінальному, що зумовлюється специфічністю та індивідуальністю даних явищ (Велика Вітчизняна, французька буржуазна), то соціологія - генералізуюча наука - зосереджуватиме увагу на соціально типовому, повторювальному, подібному у явищах, що взято за приклад (революція, війна);
- якщо конкретні науки вивчають одну спеціальну сферу суспільства (наприклад, економіка - економічну сферу, юриспруденція - правову, політологія - політичну), то соціологія вивчає цілісні суспільні структури, а також те спільне, що притаманне кожній сфері життя суспільства, але не є предметом їх спеціального вивчення. Саме тому часто зустрічаємо такі словосполучення: соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-правові, соціально-культурні явища, процеси, феномени тощо;
- соціологія вивчає зв'язки між різними сферами життя суспільства. Наприклад, економічні цикли - це предметна сфера економіки, а правопорушення та злочини - це сфера вивчення права. Для соціології важливим буде встановити співвідношення, що фактично виходять за

межі згадуваних дисциплін. Так, соціологію буде цікавити те, як саме змінюється динаміка правопорушень, злочинів відповідно до циклів економічного розвитку;

- соціологія слугує методологією для інших гуманітарних І дисциплін. У її межах розробляється та удосконалюється методологія та методика конкретних соціологічних досліджень. Результати проведених досліджень мають широке використання в усіх суспільних дисциплінах;
- подальший розвиток соціології та інших суспільних наук, починаючи з 30-х років ХХ століття, обумовлює виникнення та розширення нових галузей знань: біосоціології, соціопсихології, соціоніки, соціолінгвістики, соціальної екології тощо.

Система суспільних наук являє собою систему передусім тому, що всі її структурні елементи, маючи конкретний предмет дослідження, пов'язані між собою.

Сукупність наук, що вивчають один і той же об'єкт та поєдних між собою логічними зв'язками, спільними законами, категоріями та методами, називається міждисциплінарною матрицею.

До міждисциплінарної матриці соціологічного знання належать такі науки як філософія, історія, економіка, психологія, антропологія та інші.

Але специфіка соціології в тому, що саме соціологічне знання внутрішньо теж глибоко диференційоване і являє собою функціонально пов'язану систему.

Сукупність галузевих напрямків соціології, її окремих сфер та підсистем називається внутрішньо дисциплінарною матрицею. До неї належать: соціологія міста, соціологія культури, соціологія релігії, соціологія праці, соціологія сім'ї, етносоціологія та багато інших.

Структура соціологічного знання

Сучасна соціологія - це складно структурована галузь наукового знання. Є різні підходи до розуміння структури соціології. Найбільш відомим є підхід до розуміння структури соціології, започаткований Р.Мертоном - сучасним американським соціологом. За його концепцією, соціологія має трирівневу структуру.

Перший рівень - загальна соціологія або теоретична соціологія, або загальна соціологічна теорія. Вона подає абстрактно-узагальнений аналіз суспільства як такого, досліджує соціально-повні процеси, виявляє загальні закони функціонування суспільства, його окремих частин, визначає концептуальні засади соціології, в межах загальної соціології формулюються та обґрунтовуються концепції соціальної дії, соціальної взаємодії, соціального обміну, структурного функціоналізму, конфліктології тощо.

Другий рівень - соціологія конкретного суспільства, яка описується двома відносно самостійними теоретичними підсистемами:

- спеціальними соціологічними теоріями, що вивчають соціальні зв'язки між суспільством уцілому і даною сферою спільного життя, тобто, власне соціальну сферу, а також утворення людьми окремих груп, спільнот

(наприклад, соціологія особистості, гендерна соціологія, соціологія міста, соціологія соціальних відхилень, соціологія адаптацій, соціологія бідності тощо);

- галузевими соціологіями, які вивчають соціальні аспекти різних видів людської діяльності, (наприклад, соціологія бізнесу, соціологія праці, соціологія освіти, соціологія релігії, соціологія політики тощо).

Спеціальні соціологічні теорії та галузеві соціології мають більш вузьку зону вжитку порівняно із загальною соціологією, тому їх інколи називають "малі соціології".

Третій рівень - рівень конкретних соціологічних (емпіричних) досліджень, які проводяться за допомогою спеціальних процедур та дослідницьких методик з метою отримання нового знання про соціальну реальність.

Досить розповсюдженим у сучасній соціології є підхід до структурування соціологічного знання з точки зору мети та завдань дослідження, згідно з яким виокремлюють:

- фундаментальну соціологію, яка спрямована на побудову самої теорії, методології, на подальший розвиток власне науки соціології;
- прикладну соціологію, спрямовану на вирішення практичних завдань, що стоять перед суспільством, та вироблення практичних рекомендацій щодо удосконалення функціонування суспільних механізмів.

У складних умовах сьогодення, коли Україна знаходиться у стані реформування, фундаментальна наука переживає не найкращі свої часи. В умовах запровадження ринкових відносин здатність до виживання демонструє переважно прикладна соціологія, причому попит на неї обмежується, як правило, ринком політичних послуг (зокрема, електоральних), а також маркетинговими дослідженнями.

Широко відомим є також підхід до структури соціології з точки зору методів та рівня отриманого знання, згідно з яким виокремлюють:

- теоретичну соціологію, яка спрямована на вивчення сутності суспільства, закономірностей його функціонування з пріоритетним значенням класифікації, систематизації, узагальнення, абстрагування тощо;
- емпіричну соціологію, яка має на меті накопичення фактичного матеріалу, аналіз документів, статистики, спостереження тощо.

З точки зору предмета вивчення розрізняють:

- **макросоціологію, яка спрямована на вивчення суспільства як цілісного організму або окремих його складових (увага зосереджена на дослідженні структурних компонентів суспільства, великих соціальних груп, світових систем тощо);**
- мікросоціологію, яка спрямована на вивчення повсякденного життя людини у її найближчому оточенні (у центрі уваги міжособистісні взаємодії людей з акцентом на дослідженні) особливостей поведінки, мотивацій, спілкування тощо).

Мікросоціологію ще називають інтерпресивною (пояснюючою), або

гуманістичною соціологією, тому що вона спрямована на вивчення життєвого світу людини, її поведінки у малих групах.

Питання для самоперевірки і повторення

1. Яке місце займає соціологія в системі сучасних наук ?
2. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
3. Як визначається об'єкт і предмет соціології? В чому полягає їх відмінність?
4. Що ви розумієте під терміном «соціальне»?
5. Що таке «соціальний закон»?
6. За якими критеріями здійснюють типологізацію соціальних законів?
7. Якими основними категоріями оперує соціологія?
8. Що ви розумієте під методом(методами) і прийомами соціології?
9. В чому відмінність позитивізму від розуміючої соціології?
10. Якою є структура соціологічного знання?
11. Чим відрізняється теоретична соціологія від емпіричної соціології?
12. Чим відрізняється макросоціологія від мікросоціології?
13. У чому суть основних функцій соціології?
14. Що дає знання соціології сучасній людині?
15. Чому зростає значення соціології в наш час?
16. Чим різняться соціологія як наука від соціології як навчального предмета?
17. В чому проявляється зв'язок соціології з іншими науками?

Рекомендована література з теми

- Гідденс Е. Соціологія. Пер. з англ.. К., 1999.
- Дюркгейм. З. Социология, ее предмет, метод, предназначение. М., 1995.
- К дискуссии о предмете// Социологические исследования. 1991, № 7, 9, 11.
- Комаров В. С. Введение в социологию: Учебное пособие для высших учебных заведений. М., 1994.
- Маковецький А.М. Соціологія. Чернівці, 2000.
- Основи социологии: Курс лекций// Под ред. А. Г.Зифендиева, М.,1991.
- Піча В. М. Предмет, структура, функції соціології. Львів, 1994.
- Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навч. посіб., К., 1999.
- Пшеничнюк О.В., Романовська О.В. Соціологія: Посібник для підготовки до іспитів. – К., 2002.
- Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс. К.,1996.
- Рущенко І.П. Соціологія: курс лекцій. Х., 1996.
- Смелзер Н. Социология. Пер. с англ. М., 1994.
- Современная американская социология. М., 1994.
- Соціологія: Підручник /За ред. В.Г. Городяненка. К., 2002. с. 9-29.
- Соціологія: терміни, поняття, персоналї!. Навчальний словник-довідник / За заг. ред. В.М. Пічі. К. ; Львів, 2002.

- Соціологія: курс лекцій / За заг ред. В.М. Пічі. К., 1996. с. 6-22.
- Социология: Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей редакцией проф. В.П. Андрущенко, проф. Н.П. Горлача. Х., 1996.
- Шаповал М. Загальна соціологія. К., 1996.
- Тихомирова Є.Б. Основи соціології. К., 1996.
- Черниш. Н.Й. Соціологія: Курс лекцій. 2-е вид. Львів. 1998.
- Ядов В.А. Размышления о предмете социологии //Социологические исследования. 1990, №2.
- Якуба О. О. Соціологія. Х., 1996.

Тема 2. Історія становлення соціології Основні етапи її розвитку.

Історію соціології прийнято розподіляти на три великих етапи: протосоціологічний, академічний та новітній.

Перший етап - протосоціологічний - триває, починаючи з часів Стародавнього світу до середини ХІХ століття (фактично до виникнення соціології як науки). Як вже згадувалося, виникнення соціології не одномоментний акт, а довготривалий процес накопичення знань про суспільство, який нараховує тисячі років. Імена - символи, тобто найбільш знані представники цього етапу: Платон, Арістотель, А.Августин, Ф.Аквінський, Г. Броцій, Ж.Ж. Руссо, Дж.Локк, Т.Гоббс, І.Кант, В.Ф.Гегель, Ш.Фур'є, К. Сен-Сімон та інші.

Цими мислителями у широкий обіг введені ключові поняття, які потім використовувалися у соціологічній науці. Серед них -суспільство, соціальна реальність, природний стан, соціальний рух, соціальний детермінізм, соціальний закон, прогрес, регрес, циклічний та маятниковий розвиток та інші.

До виникнення соціології як науки чітко сформувалися два протилежних підходи щодо розуміння суспільства. Перший тлумачить суспільство як природне явище, а до суспільний стан людини розглядає як до людській. Відповідно держава також розглядається як природний витвір, тому що вона є різновидом суспільства. Людина першопочатково соціальна за своєю природою. Класичний представник такого підходу - Арістотель, який визначав людину як "політичну тварину". Його погляди поділяли римський філософ Л.А.Сенека, французькі мислителі Ж. Боден і Ш.Л.Монтеск'є. Другий підхід є протилежним описаному і полягає у витлумаченні суспільства як штучного утворення, вигаданого, монархами задля блага народу. Таке розуміння суспільства є характерним для Платона. Серед його послідовників - прибічники теорії суспільного договору - Дж. Локк, Т.Гоббс, Ж.Ж.Руссо та ін.

У Новий час, який є найбільш плідним на висунення та формування різних концепцій, що пояснювали суспільне життя, активно розробляються

теорії природних прав людини (Г.Гроцій), ідея суспільного договору (Дж. Локк, Т.Гоббс), ідея розподілу влад (Ш. Л.Монтеск'є), ідея громадянського суспільства (Г.В.Ф.Гегель), ідея "держави права" (І.Кант). "Для європейців, - зазначав К.Ясперс, - ці століття є найбільш значимими, це фундамент, найбільше джерело наших поглядів, уявлень".

Початок ХІХ століття ознаменувався діяльністю представників утопічного соціалізму - К. Сен-Сімона, Ш.Фур'є та Р.Оуена. У їх теоретичних працях розроблялося поняття суспільства, аналізувався соціальний рух, обґрунтовувалася необхідність удосконалення існуючого суспільства. Побудувавши у своїй уяві ідеальне суспільство, вони намагалися цей новий погляд на нього втілити у реальне життя.

У межах протосоціології значно розвивалися ідеї соціального детермінізму (спричиненості соціальних явищ), ідеї прогресу та регресу суспільства а також наукового методу.

Другий етап - академічний, який починається із середини ХІХ століття, представлений плеядою відомих вчених, таких як О. Конт, Г.Спенсер, К.Маркс, Е. Дюркгейм та інших. У цей період нова наука набуває своєї назви соціології. Зусиллями цих мислителів у загальних рисах був окреслений предмет соціології, сформульовані її закони, пояснені фундаментальні категорії соціології. Особлива увага вчених зосереджувалася на аналізі понять соціальний організм, соціальна система, соціальна статика, соціальна динаміка, позитивна наука, індустріальне суспільство, еволюція, природний відбір, органіцизм, механічна та органічна солідарність, суспільна гармонія, аномія, суспільно-економічна формація, базис та надбудова, соціальна революція, матеріалістичне розуміння історії тощо.

Третій етап - новітній. Він починається з перших десятиліть ХХ століття і триває дотепер. Імена-символи цього етапу: М.Вебер, П.Сорокін, Т.Парсонс, Р.Мертон, Дж.Мід, Р.Парк, Ф.Знанецький, Е.Гідденс, А. Турен, Ю. Хабермас, Т. Лукман, Н.Луман та інші.

Саме у цей період стрімко розвиваються немарксистські концепції суспільного розвитку, зокрема, М. Вебером, П. Сорокіним. М. Вебер, на відміну від К.Маркса, обґрунтовує думку про зумовленість капіталізму не суто економічними чинниками, а й культурними, релігійними, організаційними. Розвиток капіталізму розуміється ученим як такий процес, що зазнає впливу науки та бюрократії і розуміється як раціоналізація соціальної дії. П. Сорокіним викладається та детально обґрунтовується концепція конвергенції - поступового зближення та вироблення схожих рис у різних способах виробництва - комуністичного та капіталістичного.

На цей період припадає розквіт "малих соціологій" - соціологій середнього рівня: соціології міста, соціології індустріального суспільства, соціології культури, соціології політики, соціології конфліктів, соціології девіацій, соціології адаптацій, соціології інтимності, гендерної соціології та багатьох інших.

Бурхливого розвитку набуває прикладна соціологія. Удосконалюється методика та техніка конкретних соціологічних досліджень. З'являються і

швидко поширюються ефективні методики здійснення емпіричних досліджень. Започатковуються ґрунтовні електоральні дослідження. Соціологія сприяє розвитку менеджменту та маркетингу, вивчається громадська думка, досліджуються нові тенденції у міждержавних відносинах в умовах глобалізму.

Огюст Конт як родоначальник соціології

"Батьком" соціології як науки вважають французького філософа Огюста Конта (1798-1857 рр.). Його доля склалася так, що за власне життя він не був визнаний як вчений, а тим більше як фундатор нової науки. Визнання прийшло вже після його смерті: через двадцять років про О. Конта з'явилося в американській і європейській пресі біля 900 статей.

Його основні твори: "Курс позитивної філософії", "Позитивістський катехізис", "Система позитивної політики", "Заповіт Конта" (вийшов уже після його смерті).

О. Конт є фундатором позитивізму як особливого методу дослідження соціальних процесів, що тяжіє не до умоглядного теоретизованого знання, а до такого знання, яке засноване на спостереженні та експерименті і пов'язане з використанням математичних методів. Переваги такого знання про суспільство очевидні і характеризуються точністю, достовірністю, конструктивністю, об'єктивністю.

О. Конт дав назву соціології як науці, окресливши в основних рисах її предмет та методи. Цікаво, що спочатку вчений називав нову науку "соціальною фізикою". Хід його роздумів був такий: якщо фізика вивчає взаємодії у неживій матерії, то повинна бути окрема наука, яка вивчає людські взаємодії на рівні суспільства. Сучасна наука не використовує поняття "соціальна фізика", а поняття "соціологія", автором якого є також О. Конт, і яке є широко вживаним.

Розуміючи соціологію як комплексну, складну науку, мислитель вибудовує класифікацію наук, починаючи від найпростішої до найскладнішої. Ця класифікація в його інтерпретації мала такий вигляд: математика - астрономія - фізика - хімія - фізіологія - соціальна фізика (соціологія).

Нова наука, за О.Контом, має два розділи - соціальна статика, яка вивчає анатомію суспільства, його структуру, будову тощо, та соціальна динаміка, яка вивчає закони руху та розвитку суспільства, його прогрес.

Він сформулював "закон трьох фазисів - стадій" розумового розвитку, який разом з законом розподілу праці обумовлює соціальний прогрес.

За О.Контом існують три стадії, через які послідовно проходить людська свідомість: теологічна, коли світ пояснюється дією надприродних сил, метафізична (абстрактна), коли світ пояснюється за допомогою пізнання сутності речей, а не релігійними впливами та позитивна (наукова), коли формується науковий світогляд, основу якого складає позитивне знання.

Також дослідник започаткував теоретичний аналіз індустріального суспільства, за що його вважають родоначальником індустріальної соціології. Він аналізував процес індустріалізації, який супроводжувався

впровадженням науки у виробництво, концентрацією робітників, появою непримиренних протиріч між власниками та найманими працівниками. Конфлікт між власниками і робітниками він кваліфікував як результат неефективної організації праці.

О. Конт був противником революційних форм боротьби, надавав великого значення діяльності інженерів-організаторів виробництва, а також моралі, вихованню людей

Герберт Спенсер як фундатор еволюціонізму

Еволюціонізм – один з провідних напрямків досліджень суспільних процесів, роль якого значно зросла у Європі після оприлюднення вчення Ч.Дарвіна про антропосоціогенез. Ідея суспільного прогресу як поступового розвитку була базовою у творчості англійського мислителя Герберта Спенсера (1820-1903рр.), який, на думку вчених, на сім років раніше Ч.Дарвіна висунув ідею еволюції.

Г.Спенсер залишив по собі великий науковий доробок. Найбільш значними його творами є: "Основні начала", "Основи біології", "Основи психології", "Основи соціології", "Основи етики".

Він - визнаний у світі теоретик організму, еволюціонізму як напрямків у соціології та один із фундаторів структурно-функціонального підходу до аналізу суспільних явищ.

Як засновник організму, вчений вдався до аналогій між біологічним організмом і суспільством, підкреслюючи, що суспільство, як і біологічний організм, з часом кількісно збільшується в об'ємі, ускладнюється його структура, посилюється залежність його складових частин між собою. Разом з тим, як і організм людини, суспільство, втрачаючи окремі свої одиниці, продовжує існувати як цілісність, постійно самовідтворюючись. За таких умов роль комунікаційної системи відіграє мова, що внутрішньо пов'язує окремі складові суспільства в єдине ціле і виконує такі ж функції, як і шкіра у біологічному організмі. Оскільки шлях науки йде в напрямку від відомого до невідомого, то можна пояснити появу органістичної концепції.

Оскільки, саме у біології на той час було досягнуто значних успіхів, а суспільство розглядалося тільки як потенційний предмет для вивчення, дослідники при поясненні складних суспільних явищ вдавалися до аналогії з організмом.

Як теоретик еволюціонізму Г.Спенсер відстоює засаду вільного розвитку суспільства від втручання урядів та реформаторів. В основу своєї філософії мислитель поклав модні на той час дарвінівські та мальтузіанські ідеї про природний відбір і боротьбу за існування. За Г.Спенсером, виживати мають ті, хто є найбільш пристосованим, а суспільство шляхом природного відбору здатне відкинути нездорових, нерозумних, повільних, нерішучих. Втручання ж держави, на думку вченого, тільки посилить деструктивні процеси, сприятиме виживанню непристосованих, що врешті-решт призведе до занепаду суспільства.

Г.Спенсер - ідеологічний ворог соціалізму, оскільки соціалізм, на його думку, передбачає невіддільність від рабства "Якщо він (індивід повинен

віддавати всю свою працю суспільству і отримувати із загального прибутку ту частину, яку суспільство йому призначає, він - раб суспільства", - стверджує Г.Спенсер. Його політико-ідеологічні погляди можна розцінити як ліберальні, що відповідало англійській національній традиції

Обстоюючи засаду структурно-функціонального аналізу Г.Спенсер створив власне вчення про державу. Він розглядав державу як складно структуроване явище, окремі одиниці якого мають власні функції. У дусі ліберальних поглядів він вважав, що держава, як соціальна інституція, повинна слугувати індивідам, а не навпаки.

Предметом дослідження Г.Спенсера стало вивчення таки) соціальних інститутів, як сім'я, політика, економіка та релігія Досліджуючи окремі соціальні інститути суспільства, їх функції, ролі у суспільстві, він розуміє саме суспільство як цілісну структуровану систему, що підпорядкована об'єктивним законам еволюційного розвитку. Не втратили своєї актуальності дотепер його міркування та висновки про рівновагу, гармонію, стабільність у суспільстві, а також зворотні суспільні процеси: розпад суспільства, регрес, дисгармонія, деструкція тощо.

Соціологічні погляди Карла Маркса

Найвизначнішим опонентом О.Конта був Карл Маркс (1818-1883 рр.). Разом із своїм однодумцем та соратником Ф.Енгельсом він фактично здійснив розрив з теоретично спрямованими вченнями про суспільство, що існували до них, і запропонував людству новий, ліворадикальний проект перебудови існуючого суспільства. К. Марксом було написано велику кількість робіт (деякі у співавторстві з Ф. Енгельсом), де у той чи інший спосіб розроблялася соціологічна проблематика. До них слід віднести: "Класова боротьба у Німеччині", "Громадянська війна у Франції", "Критика Готської програми", "Капітал".

У цих та інших роботах К.Маркс широко використовував емпіричні соціологічні дослідження. Так, вивчаючи становище мозельських селян у 40-і роки ХІХ ст. він звертався до аналізу офіційних документів, листів, результатів опитувань тощо.

К.Маркс не застосовував назви "соціологія", хоч деякі його твори можуть бути взірцем соціологічного мислення. Це пояснюється, насамперед, тим, що сам термін, яким позначали назву нової науки, ще міцно не увійшов у науковий обіг, а також тим, що між К. Марксом та його непримиренним опонентом О. Контом існували політичні, ідеологічні та міжособистісні розбіжності.

Критикуючи О. Конта, К. Маркс справедливо підкреслював, що необхідність емпіричного, достовірного, конкретного знання про суспільство не повинна принижувати значення теоретичного пізнання.

К. Маркс є автором вчення про матеріалістичне розуміння історії, згідно з яким суспільне буття (а саме суспільне виробництво) є первинним, а також таким, що визначає собою суспільну свідомість. Ні ідеї, ні цінності, ні релігія, а саме економіка є головним рушієм суспільних процесів, суспільного розвитку та суспільних змін. Для викладу даної концепції ГК

Маркс розробив спеціальний категоріальний апарат. Він включає у себе наступні поняття:

- суспільно-економічна формація - певний історичний тип суспільства, що засновується на відповідному способі виробництва. За К. Марксом, існує п'ять суспільно-економічних формацій, які послідовно змінюють одна одну, зумовлюючи прогресивний розвиток людства: первісна (родова), рабовласницька, феодальна, буржуазна, комуністична;
- спосіб виробництва - історично обумовлений спосіб здобування засобів для людського існування, який, у свою чергу, складається з двох складових: виробничих відносин та продуктивних сил;
- виробничі відносини - сукупність об'єктивних відносин, що складаються у матеріальному виробництві, основу яких утворюють відносини власності - володіння, розпорядження та використання;
- продуктивні сили - люди як активні суб'єкти процесу виробництва вкупі із засобами виробництва, за допомогою яких можливий сам процес виробництва;
- економічний базис - сукупність продуктивних сил та виробничих відносин даного суспільства;
- надбудова-сукупність політичних, ідеологічних, правових, релігійних, філософських та інших форм суспільної свідомості, які є відображенням економічного базису;
- класова боротьба - стан відносин, що складається між різними класами, інтереси яких є полярними, непримиренними (антагоністичними). За К. Марксом, класова боротьба є рушійною силою історичного процесу.

Соціальна революція - корінний, якісний злам усієї системи суспільних відносин, у результаті якого відбувається соціальний прогрес суспільства. Революція - це локомотив історії.

Перу К. Маркса належить вчення про комуністичне майбутнє людства, пов'язане з безкласовим суспільством, з відсутністю експлуатації найманої праці, де свобода кожного громадянина стане умовою свободи усіх, де зникне соціальна нерівність та приватна власність, а з часом - і держава як механізм здійснення влади.

К. Маркс визначив та сформулював такі соціальні закони:

- закон прогресивного руху людства шляхом зміни суспільно-економічних формацій;
- закон визначальної ролі (первинності) базису і вторинності надбудови;
- закон класів, класової боротьби, диктатури пролетаріату та революції;
- закон відповідності виробничих відносин рівеві та характеру розвитку продуктивних сил.

У світовій соціології матеріалістичне розуміння історії, викладене К. Марксом, інколи називають конфліктною парадигмою, яка поряд з його теорією додаткової вартості зумовила значний вплив на світовий розвиток ХХ століття. За даними Інтернет-опитування, що проводилося БІ-Бі-СІ наприкінці 90-х років, К. Маркс був названий у десятці найвидатніших

людей, котрі суттєво вплинули на розвиток суспільних процесів ХХ століття. У довіднику із соціології, складеному американськими вченими під редакцією Н. Смелзера, ім'я К. Маркса згадується 49 разів і є домінуючим разом з іменами ще чотирьох видатних мислителів: М. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертона, Е. Дюркгейма.

За деякими даними, більше одного мільярда людей виховані у дусі марксистського вчення, яке, на жаль, ще за його життя відокремилося від автора і набуло самостійного значення. З'явилося багато інтерпретацій марксизму. З цього приводу сам К. Маркс говорить: "... Я знаю лише одне: що я - не марксист". Отже, його вчення слід розглядати у контексті історії і не ототожнювати з різними "ізмами" - ленінізмом, сталінізмом тощо.

К. Поппер, відмічаючи позитиви марксизму, говорить про його щирість у пошуку істини та інтелектуальну чесність. Разом з тим, як справедливо зауважує К. Поппер, "К. Маркс був лжепророком, оскільки вказував напрям руху історії, але його пророцтвам не судилося збутися".

Еміль Дюркгейм - фундатор соціології як науки, як професії і як предмета викладання

Еміль Дюркгейм (1858-1917 рр.) є видатним французьким соціологом, який стояв у витоків знаменитої соціологічної школи його імені. Основні твори: "Про розподіл суспільної праці", "Правила соціологічного методу", "Елементарні форми релігійного життя", "Самогубство" та інші.

Е. Дюркгейм - засновник нового методу для дослідження соціальних явищ, який отримав назву "соціологізм". Напротивагу натуралізму та психологізму, що панували у другій половині ХІХ століття, соціологізм, на його думку допоможе досягти об'єктивного знання про суспільство саме соціальним поясненням фактів. Відомий постулат вченого про те, що "соціальні факти слід розглядати як речі", означає, що суспільні явища необхідно вивчати так само об'єктивно, як і природні. Соціологія, як і природничі науки, повинна ґрунтуватися на раціонально-емпіричному фундаменті. Соціальні факти можуть бути матеріальними (кількісними): щільність населення, шлюбність, розлученість та нематеріальними: суспільна думка, надіндивідуальні уявлення, судження.

Саме у дусі "соціологізму" Е. Дюркгейм досліджував таке суспільне явище, як самогубство. Зосередившись на соціальних чинниках самогубств, він виводить три типи останніх: а) егоїстичне, зумовлене розривом соціальних зв'язків між індивідом та групою; б) альтруїстичне, викликане зворотнім процесом повним "розчиненням" індивіда у колективі; в) аномічне, спричинене соціальною розрухою, дезорганізацією, хаосом, що панує у суспільстві.

Наступні чисельні дослідження суїцидальної поведінки іншими авторами підтвердили правильність висновків Е. Дюркгейма.

Аналізуючи якісно різні суспільства, Е. Дюркгейм створив вчення про солідарність у суспільстві. Вона буває двох типів: механічна, яка властива до індустріальному суспільству, та органічна, притаманна індустріальному суспільству.

Для суспільств з механічною солідарністю характерні такі фактори: жорстка регламентація, підкорення людини вимогам колективу; мінімальний рівень розподілу праці; пріоритет колективної власності; одноманітність почуттів та вірувань; нерозвиненість особистості.

Суспільства з органічною солідарністю побудовані на розвинутому розподілі праці, що, у свою чергу, спричинює відмінність, а не подібність людей; ця відмінність ґрунтується на автономності індивіда і його свободі. У таких суспільствах солідарність народжується об'єктивно, адже люди потребують взаємодії через обмін, а це, знову ж таки, призводить до співпраці та кооперації.

Якщо у суспільствах з механічною солідарністю панують норми кримінального права з репресивними санкціями, то у суспільствах з органічною солідарністю домінують норми кооперативного права з реститутивними санкціями. Ця ідея Е.Дюркгейма набула особливої актуальності у наш час. Так, сучасний американський соціолог Ф.Фукуяма у своїй новій праці "Довіра" (1996 р.) розглядає економічний прогрес у розвинутих країнах як певну винагороду суспільству за його внутрішню гармонію, відсутність же останньої є найважливішим чинником господарського неуспіху.

Здійснюючи аналіз суспільних процесів, Е.Дюркгейм вводить у науковий обіг цілу низку нових понять. Серед них особливе значення має поняття аномія - стан у суспільстві, який характеризується відсутністю норм та правил регуляції поведінки індивідів, наявністю ціннісно-нормативного вакууму, коли старі норми вже не спрацьовують, а нові ще не народилися. Такий стан є характерним для перехідних суспільств (у тому числі і для сучасної України).

Е. Дюркгейм дав глибокий соціально-філософський аналіз моралі та релігії, пояснення яких запропонував шукати у самому суспільстві; здійснив також цілісний аналіз інституту сім'ї, висунувши ідею про еволюцію останньої у майбутньому через поступове відмирання її функцій внаслідок розвитку самого суспільства.

Будучи професором Сорбони, вчений докладав великих зусиль для пропаганди науки соціології: читав лекції студентам, які користувалися успіхом, започаткував видання спеціального соціологічного журналу - "Соціологічний щорічник". Загальні принципи вивчення суспільства як само організованої та само врегульованої системи лягли в основу структурного функціоналізму, до фундаторів якого справедливо відносять Е.Дюркгейма.

Макс Вебер як вчений-енциклопедист та його внесок у соціологію

Макс Вебер (1864-1920 рр.) - енциклопедичний вчений, найбільш знана фігура в історії соціології, економіці, праві, політології, релігієзнавстві, культурології, етиці. Дослідники творчості М.Вебера називають його Талілеєм соціально-наукового пізнання" або "буржуазним Марксом". Маштабність і глибина наукових досліджень вченого ускладнюють визначення пріоритету тієї галузі знань в науці, в яку він зробив найбільший внесок.

Директор дослідницького Національного Центру у Парижі М.Доган зазначає, що "М.Вебер і К.Маркс - обидва "гібридні" вчені, найбільш плодovitі генератори концепцій. З ними може зрівнятися лише Арістотель".

Він є засновником "розуміючої соціології", яка вимагає від дослідника вивчення та пояснення внутрішніх суб'єктивних мотивів, намірів, прагнень, цілей людей, які вступають у соціальну взаємодію. На думку М.Вебера, природні речі повинні бути пояснені, а суспільні процеси - зрозумілі людиною. "Розуміючу соціологію" пізніше стали називати суб'єктивною, якісною, мікросоціологією або інтерпретивною соціологією. Соціолог - "якісник" якраз і намагається зрозуміти суб'єктивний сенс дій людей, вияснивши мотивацію, суб'єктивні наміри тощо.

У руслі "розуміючої соціології" М.Вебер створює концепцію соціальної дії. Він розрізняє традиційну дію, засновану на традиції, афективну, що ґрунтується на почуттях, цілераціональну та ціннісно-раціональну, які засновані на раціональному розрахунку і є осмисленими. Саме два останніх типи соціальної дії є суто соціальними і підлягають вивченню. Раціоналізація соціальної дії розглядається вченим як ключова проблема суспільного розвитку.

М.Вебер є засновником економічної соціології, яка починає займати домінуючі позиції у соціології вже після смерті вченого. За цією теорією провідну роль у появі капіталізму відігравали не лише суто економічні чинники, як вважав його опонент К.Маркс, а й значною мірою культурно-етнічні та релігійні. На думку вченого, протестантизм як релігія є тією ідеологічною основою, з якої пізніше з'являється "дух капіталізму". Автором поняття "дух капіталізму" є німецький економіст В. Зомбарт.

М.Вебер помітив та визначив тенденцію до співвідносності господарського статусу людини та її релігійної приналежності. Учений довів, що виховання у колі протестантів, керуючись нормами протестантської етики, які носили переважно аскетичний характер, зумовлює у подальшому тенденції раціональної поведінки і успіхи у бізнесі. Норми протестантизму вимагають від віруючого пуританської, аскетичної поведінки, відмови від життєвих насолод, які можуть бути здобуті за гроші і вкладання грошей у виробництво, накопичення їх, що і призведе до багатства однієї людини, а згодом, - і до багатства всього суспільства.

Капіталізм, на думку М.Вебера, може бути і раціонально-продуктивним, і авантюрним, орієнтованим на війну, на політику, пов'язану з можливостями наживи.

М.Вебер вважається фундатором політичної соціології. Він рішуче виступав проти революційних методів перетворення суспільства і вибудував еволюційний шлях впровадження раціонально-бюрократичного типу управління. Йому належить створення концепції легітимних типів панування, серед яких він виокремив такі:

- традиційний тип, заснований на звичаях і традиціях;
- раціонально-легальний тип (або раціонально-правовий), заснований на законах, праві;

- харизматичний тип, заснований на афектах та на вірі.

Дана типологія з часом не втрачає актуальності і широко використовується у сучасних дослідженнях. Цінними є рекомендації М.Вебера для тих, хто йде у велику політику.

На відміну від О.Конта, Г.Спенсера та інших вчених, які не провели жодного емпіричного соціологічного дослідження, М.Вебер брав активну участь у шести дослідженнях, що були започатковані урядом Німеччини. Використовуючи методи статистики, спостереження, опитування, він досліджував умови праці, ціннісні орієнтації німецьких селян та промисловців, чинники напруженості між урядом і робітниками-соціалістами, причини еміграції у Прусію польських селян.

Суттєвим є внесок М.Вебера у розробку низки галузевих соціологій: соціології права, соціології релігії, соціології праці, соціології музики тощо.

Пітирим Сорокін як найвизначніший соціолог ХХ століття.

Пітирим Сорокін (1889-1968рр.) -російсько-американський вчений, внесок якого у соціологію ототожнюють із внеском М. Коперніка у природознавство. Професор Міланського університету М. Паллавічіні стверджує: "Пітирим Сорокін володів полем зору у 360° і міг зрозуміти істинне значення всієї сукупності фактів і феноменів та виявити їх справжній зв'язок".

Його перу належить багато фундаментальних праць з різних галузей соціологічної науки. Серед них: "Злочин і кара: подвиг та винагорода", "Система соціології", "Соціологія революції", "Соціальна і культурна динаміка", "Види любові та її сила", "Американська сексуальна революція", та інші. П. Сорокін подав власне тлумачення предмета соціології як генералізуючої науки, увага якої фокусується на вивченні соціально-типових, повторювальних, родових явищ, властивостей, притаманних людській взаємодії. Соціологію він визначив як науку, яка вивчає поведінку людини у середовищі собі подібних. Такі природничі науки, як хімія, фізика, біологія - це досоціальні науки, а соціологія, на думку вченого, - це надорганічна наука, оскільки вивчає світ над органіки, світ суспільності, який пов'язаний з мовою, наукою, релігією, політикою, соціальною організацією тощо. За П. Сорокіним, людина, щойно народившись, не є суб'єктом надорганіки. Стати такою можливо лише з часом, протягом тривалого процесу соціалізації, набуття навичок соціального життя, знань та умінь.

Структуруючи соціологічне знання, П. Сорокін дійшов висновку, що воно поділяється на чотири розділи:

- соціальна аналітика або соціальна анатомія, яка вивчає суспільну взаємодію як таку, закони, методи соціології тощо;
- соціальна механіка, що вивчає перебіг соціальних процесів, їх закономірності та тенденції;
- соціальна генетика, увага якої сконцентрована на вивченні еволюційних процесів у суспільстві;

- соціальна політика як суто прикладне знання, сфокусоване на вирішенні практичних завдань. Саме до соціальної політики він відносив соціальну медицину та вчення про щастя.

П. Сорокін є автором теорії соціокультурної динаміки, яка пояснює процес історичних змін, історичного розвитку та прогресу. До соціокультурної системи він відносить увесь світ надорганіки, що створений людиною, і містить такі складові: мову, релігію, науку, філософію, право, літературу, живопис, скульптуру, тобто як елементи духовної, так і матеріальної культури. Підкреслюючи єдність надорганічного світу, належну роль у ньому вчений надавав засаді цінності. Саме цінності лежать в основі будь-якої культури. Вивчаючи цінності як фундамент культури, можна здобути знання про суспільство. Процес зміни цінностей, втрата старих та заміна їх новими зумовлює прогрес цивілізації. Тріада, що визначає розвиток суспільства за П. Сорокіним: особа - суспільство -культура.

Поєднуючи макро та мікро соціологічний підхід до пояснення суспільства, П. Сорокін створив теорію соціальної стратифікації та соціальної мобільності, яка дотепер не втратила своєї актуальності. Він піддає нищівній критиці пролетарське розуміння рівності як знищення класів. "Хоча у конституціях і записано, що "всі люди рівні", тільки абсолютно наївна людина може припустити відсутність у них соціальної стратифікації" - зауважує автор.

Досліджуючи етичні проблеми, вчений створив цікаву теорію соціальної любові і творчого альтруїзму, наголошуючи на перетворюючій силі любові як рушія суспільного процесу. Любов, за П. Сорокіним, - це "сила, що уніфікує та гармонізує космічну силу, яка протистоїть хаосу, об'єднує те, що роз'єднане ворожнечею, будує те, що зруйноване бійкою, створює та підтримує великий порядок в усьому Універсумі. Енергія любові цементує суспільство і є позитивною для прогресу, умиротворює конфлікти та є "протиотруйним засобом для злочинних, патологічних, суїцидальних тенденцій, страху, психоневрозів".

П. Сорокін написав низку робіт із соціології екстремальних ситуацій: війни, революції, бідності.

Наприкінці власного життя він зацікавився проблемами конвергенції двох різних соціальних систем - капіталізму і соціалізму у єдиний соціокультурний тип. На думку вченого, майбутнє людства не за капіталізмом чи соціалізмом, а за специфічним, проміжним, змішаним або інтегральним типом, який "поєднає більшість позитивних цінностей і звільниться від серйозних дефектів кожного типу". Практика сьогодення свідчить, що прогнозований П. Сорокіним тип суспільства все більш утверджується у житті сучасних розвинутих держав світу.

Працюючи деканом факультету соціології Гарвардського університету він дбав не лише про інституціоналізацію соціології як науки, а й предмету викладання у вищих навчальних закладах США.

Американська соціологія на початку ХХ ст.

На початку ХХ століття відбувається поступове переміщення географічного центру соціологічних досліджень із Західної Європи до США, а найбільш знаними соціологами стають американці. Такий процес зумовлений наступними обставинами.

По-перше, могутнє кадрове забезпечення американської соціології за рахунок масової еміграції вчених з країн Західної Європи, де формувались тоталітарні політичні режими.

Подальшому розвитку соціології в США сприяв демократичний політичний режим американського суспільства. Соціологам забезпечувалася свобода дій, творчості, вільний вибір тем досліджень, можливість відкритої публікації даних об'єктивних досліджень незалежно від симпатій чи антипатій владі. Саме на американському континенті емпіричним шляхом підтверджувалась теза про те, що демократія і соціологія – співвідносні поняття. До соціології ставились як до науки, не вимагаючи від неї виконання від неї невластивих науці функцій – критичності чи апологетичності щодо влади.

У той же час в Західній Європі розпочався процес формування тоталітарних політичних режимів, які здійснювали власний диктат на єдино вірну політичну думку, забороняючи ті дослідження, які були невігідні владі. Фактично соціологія перетворювалась на прислужницю влади, а її функції як науки розглядалися як тотожні функціям ідеології. Такі процеси зумовили масову міграцію вчених-соціологів до США – найбільш мобільних, талановитих та перспективних. Так, з Росії, хоча й вимушено емігрував Сорокін, а з Австрії – П. Лазарсфельд, з Польщі – Ф. Знавецький, а з Німеччини – А. Шюц.

По-друге, інституціоналізація соціології та швидке набуття нею статусу університетської науки. У Європі, де соціологія виникла як наука в середині ХІХ століття вже склалась система університетської освіти і новий предмет складно було втиснути у вже сформовані навчальні плани. З фундаторів соціології університетської кафедри не мали ні О.Конт, ні Г. Спенсер. Тільки Дюркгейм започаткував соціологію як предмет викладання. Тоді як у США відразу ж здобула статус університетської науки, зокрема в 1892 році був заснований Чикагський університет, де був створений факультет соціології; в 1894 році – Колумбійський університет, де також існував соціологічний факультет.

А вже у 1901 році соціологія викладалася у 170 університетах та коледжах США. Процесу інституціоналізації соціології сприяло започаткування у 1898 році спеціалізованого наукового видання соціологічного журналу, на сторінках якого йшли дискусії між вченими з приводу актуальних проблем соціології.

По-третє проведення соціологічних досліджень вимагало значних фінансових витрат. У США - провідної країни капіталізму - вже на початку ХХ століття існували сприятливі можливості щодо цього. На проведення соціологічних досліджень витрачаються кошти як держави, так і приватного

бізнесу на відміну від європейської соціології, американська соціологія відразу набула практичної (емпірично) спрямованості.

Визначальні риси національної філософії США -прагматизм, утилітаризм та практицизм повністю відповідали завданням прикладної соціології. Прикладні соціологічні дослідження, викликані соціальним замовленням, стають домінуючими в Америці. Соціологія, застосовуючи специфічні методи, широко використовується у боротьбі суспільства з негативними явищами: проституцією, алкоголізмом, наркоманією, маргінальністю, порушенням сімейних зв'язків, злочинністю тощо.

У 20-30-і роки ХХ століття актуальними стають проблеми ефективного управління і виникає модне на той час гасло: "Соціологія на службі менеджменту", яке не втратило актуальності дотепер. Знамениті Хотторнські експерименти, соціометрія, мейойзм - видатні здобуття у соціальних науках, де значний внесок належить саме соціології. "Як геологія та фізика, - говорять американські соціологи, - допомагає у будівництві хмарочосів, так соціологія допомагає в управлінні соціальними процесами". Аналіз наукової тематики соціологічних досліджень американських вчених підтверджує прагматичну спрямованість американської соціології та тісний зв'язок її з життям. Так, у 20-30-ті роки активно вивчаються проблеми безробіття, впливу його на сімейне життя, проблеми девіантної поведінки, тощо. У 40-і роки вивчається вплив масової агітації та пропаганди на індивідуальну свідомість та масова роль ЗМІ у суспільстві. У 60-і роки предметом дослідження науковців стають антирасистські рухи, вплив маскультури на індивіда, електоральні процеси. Наприкінці ХХ століття активно вивчаються гендерні проблеми, соціологічні аспекти релігійних рухів, глобальні зміни та екологічна проблематика, соціологія психічного здоров'я та психічних хвороб, саморуйнівної поведінки людини тощо.

Сучасні соціологічні теорії

Особливістю сучасної теоретичної соціології є підвищена увага до праць класиків соціології. Це пов'язано з бажанням усвідомити на новому рівні значимість соціології як самостійної науки.

Одним з найбільш знаних авторів у сучасній соціології є Ентоні Гідденс (1938р.), який прагне подолати штучно створену розбіжність між макро - і мікросоціологією та інтегрувати їх з метою вивчення соціологічної реальності.

Аналізуючи праці класиків соціології - К. Маркса, Е. Дюркгейма та М. Вебера, - Е.

Гідденс робить спробу поєднати їх концепції, знайти те спільне, що їм притаманне.

Здійснюючи аналіз класової структури суспільства, Е. Гідденс доходить таких висновків:

- ❖ розподіл суспільства на класи є основною характеристикою суспільства епохи модерну (сучасного суспільства);
- ❖ класи є об'єктивними, інституціональними компонентами соціальних систем;

- ❖ класи - це лише підґрунтя для формування групи, яка виступає водночас структурною основою для визначення групової приналежності.

Визначаючи фундаментальні характеристики суспільства епохи модерну, він намагається сконструювати підстави для нової соціологічної концепції. Новим інструментом соціального пізнання повинна стати викладена ним теорія структурації. Головне значення її Е. Гідденс вбачає у таких положеннях:

- розгляд об'єктивної та суб'єктивної сторін соціальної реальності з точки зору "дуальності", що означає їх взаємозалежність та взаємовплив;
- визначення суб'єкта дії, тобто соціального агента.

Соціального агента можна описати лише як стратифікаційну модель, яка має три рівні дії: мотивації, раціоналізації, рефлексивного моніторингу.

Рівень мотивації дії це така частка духовного світу людини, яка відноситься до свідомих та несвідомих бажань, що спонукають агента до дій.

Рівень раціоналізації дії означає здатність індивідів виважено діяти і розуміти свої дії.

Соціальна діяльність - це організована у просторі і часі само відтворювана реальність. Відтворення здійснюється тими ж засобами, якими люди реалізують самих себе.

Центральними поняттями, з допомогою яких описується теорія структурації є: поняття "структури", поняття "системи", поняття "структурації".

За допомогою цих понять можна відтворити три аспекти соціальної реальності. Під поняттям "структури" автор розуміє відносини, які виробляються та відтворюються суб'єктами дії. Поняттям "системи" Е. Гідденс позначає відносини між індивідами і колективами, які регулярно відтворюються. Поняття "структурації" відтворює умови, які керують спадковістю, перетворенням структур.

У своїх творах "Дослідження з соціальної та політичної теорії", "Центральні проблеми соціальної теорії", "Сучасна критика історичного матеріалізму", "Наслідки сучасності" та інші Е. Гідденс аналізує трансформацію предмета соціології як науки критикує сучасний стан науки, яка неспроможна дати всебічно ґрунтовний аналіз розвитку сучасних держав та міжнародних відносин, не здатна виробити практичні рекомендації щодо запобігання, а в разі виникнення, то і розв'язання міжнародних конфліктів.

У статті "Дев'ять тез про майбутнє соціології" (1993) Е. Гідденс націлює вчених-соціологів на поглиблення вивчення культурних вимірів людського життя, на осмислення процесів, пов'язаних з глобалізацією, подальшим розвитком міжнародних відносин та новим світопорядком. Він висловлює впевненість у тому, що соціологія як наука у подальшому набуде прикладного характеру, надасть допомогу у вирішенні питань ефективного управління суспільством.

Подальшим розвитком системних уявлень про суспільство була теорія самореферентних систем Нікласа Лумана (нар. 1927р Його праці

"Соціологічні пояснення", "Теорія суспільства і соціальна технологія", "Структура суспільства і семантика "Соціальна система" є подальшим розвитком системного аналізу, а також функціонального підходу до розуміння суспільства.

Система має здатність відрізнити себе від зовнішнього середовища і відтворювати цю межу. Суспільство є саме такою самовідтворюваною та самореферентною системою. Елементом соціальної системи є комунікації.

Система постійно змінюється під впливом середовища, яке висуває все нові і нові вимоги. Упорядкованість через зміни - основна засада існування системи. Система має свої межі, які постійно відтворюються, і системні перетворення відбуваються у цих межах.

Даючи власне пояснення функціонування суспільства як системи, Н. Луман вводить у науковий обіг нові поняття - "оперативна закритість" "структурне поєднання" та інші. На його думку, саме системний підхід у соціології дозволяє створити адекватний інструмент дії відтворення суспільства як об'єктивної реальності у науковому мисленні.

Провідним соціологом сучасності по праву вважається німецький вчений Юрген Хабермас (нар. 1929р.) - представник неомарксизму та ідеолог "нових лівих" у Німеччині. Знаний теоретик Франкфуртської школи у соціології Ю. Хабермас створив оригінальне вчення про суспільство, яке викладене ним у працях: "Пізнання та інтерес", "До логіки соціальних наук", "Теорія комунікативної дії" та інших.

Через більшість робіт Ю. Хабермаса проходить ідея соціальної еволюції, яка у подальшому набула вигляду оригінальної концепції, означеної вченим як теорія комунікативної дії.

За Ю. Хабермасом, соціальний прогрес - це розвиток пізнавальних здібностей індивіда. Він виділяє п'ять стадій соціальної еволюції: міфопоетична, космологічна, релігійна, метафізична, сучасна. Вони є способом світорозуміння, кожна стадія є більш раціональною, ніж попередня.

Визначаючи зв'язок між знанням та дією на теоретичному рівні у концепції "життєвого світу", Ю. Хабермас створює теорію соціальної дії. В сучасних умовах існує чотири ідеальних типи соціальної дії:

- * стратегічна дія - дія, якою керує егоїстична мета;
- * нормативна дія - це соціальна дія, метою якої є досягнення взаємовигоди за умов підкорення своєї поведінки цінностям і нормам, що панують у суспільстві;
- * драматургічна дія - це дія, направлена на створення публічного іміджу, тобто самого себе;
- * комунікативна дія - це соціальна дія, мета якої – вільна домовленість учасників для досягнення спільних результатів.

Комунікативна поведінка, яка лежить в основі "життєвого світу", дає змогу досягти взаємопорозуміння у суспільстві, налагодити діалог для розв'язання політичних криз тоді, коли це не можуть зробити офіційні структури.

Соціологічна думка та соціологія в Україні

Зародження і розвиток соціологічної думки

Історія соціологічної думки в Україні як цілісний процес донедавна практично не досліджувалася. Нині у зв'язку з процесами державотворення та національно-культурного відродження потреба у науковому знанні еволюції вітчизняної соціальної думки, починаючи від її витоків до інституціалізації як академічної науки, набуває особливого значення. Вона відтворює низку проблем, пов'язаних зі складними процесами становлення і розвитку українства від початків його історії до сьогодення.

Протосоціологічний період її розвитку охоплює хронологічний проміжок від часів Київської Русі до середини XIX ст. Його історія налічує кілька етапів, що характеризуються певними особливостями розвитку соціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів:

- *протосоціологія епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі* (праісторія, Київська держава, княжа доба, литовсько-польський період — V — кінець XV ст.);
- *протосоціологічне знання козацької доби* (від початків козацтва до зруйнування Січі — кінець XV — третя чверть XVIII ст.);
- *протосоціологія доби відродження України* (кінець XVIII — середина XIX ст.).

Витоки соціального пізнання в Україні сягають сивої давнини, зокрема княжої доби (IX — XIII ст.), і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності — Київської Русі, яка постала в результаті об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного й культурно-економічного центру — Києва й Середнього Подніпров'я. Елементи соціологічної думки містять праці найдавніших українських мислителів.

Київський князь Володимир Мономах (правив у 1113—1125 рр.) у «Повчанні дітям» дає настанови на праведне життя, справедливий соціальний устрій, закликає долати міжусобиці заради єдності землі Руської, громадянського миру.

Різнманітним історико-соціологічним матеріалом насичені літописи Київської Русі XI—XIII ст., найпомітніший серед яких «Повість минулих літ», авторство якого належить ченцеві Києво-Печерського монастиря Несторові. Подієвий спектр увиразнює головну його ідею, яка полягає в обстоюванні єдності Руської землі та політичної незалежності.

Вихід на історичну арену Галицько-Волинської держави засвідчив «Галицько-Волинський літопис» — важливе джерело інформації про соціальне життя на західноукраїнських теренах.

Соціально-економічне, політичне і духовне життя різко змінилося у XIII ст. у зв'язку з пануванням на українських землях монголо-татарського іга. У XIV ст. центрально-українські землі були захоплені Великим князівством Литовським. Більшість галицько-волинських земель опинилася під польською владою. З півдня дошкуляли татарські напади.

Історична доля українського народу витворила своєрідний соціальний феномен — козацтво — проміжну верству між шляхтою і селянством, на яку не поширювалися ні кріпацтво, ні панщина. Особливість його в тому, що Україна, не будучи державою, фактично існувала як унікальна державно-правова система, суб'єктом якої було козацтво. З ним пов'язані і перші переписи населення в Україні, формування козацьких реєстрів, створення війська реєстрових козаків.

У середині XVI ст. ідеї природного права, суспільного договору розробляв Станіслав Оріховський-Роксолан (1513—1566), якого сучасники називали українським (рутенським) Демосфеном. Він обґрунтував положення, згідно з яким королівська (державна) влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми, які підкоряються королю добровільно. Перед законом як гарантією розвитку та існування держави рівні всі, навіть королі. На думку С. Оріховського, природне право (закон) важливіше від законів, які регулюють відносини у суспільстві і які за необхідності можна змінити.

Виникнення держави спричинене двома факторами: вродженим людським недоліком, який вимагає взаємної допомоги, і вродженою схильністю людей до зближення, яка ніби «клеїть» їх, в'яже одним вузлом. Обов'язок держави щодо громадянина — гарантувати кожному право на існування. Вона повинна дбати про освіту громадян, «адже ніхто нічого не зробить корисного навіть у самому незначному мистецтві, якщо не буде вчитися», сприяти розбудові нових шкіл.

Обов'язки індивіда перед державою ще вищі, його діяльність має спрямовуватися передусім у руслі інтересів держави.

Суспільні погляди С. Оріховського відіграли етапну роль у розвитку вчення про державу від середньовічних концепцій до теорій держави і права XVII—XVIII ст. Щодо багатьох положень він випередив таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Боден та ін. В Україні і Росії його ідеї розвивали діячі Києво-Могилянської академії, зокрема Феофан Прокопович (1681—1736).

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. найпомітнішою постаттю в українському духовному житті був Іван Вишенський (між 1545(50) — після 1620), який у своїх полемічних творах обстоював ідею свободи, рівності, справедливості.

У цей час центр освітнього, інтелектуального життя переміщується з Острозької академії до Києво-Могилянської, найпомітніші діячі якої Петро Могила, Стефан Яворський, Павло Величковський, Юліан Кониський, Феофан Прокопович, крім власне духовних літературних праць, приділяли увагу відносинам церкви і держави, церковній та світській владі.

Істотний внесок у розвиток соціологічних ідей зробив видатний український філософ, письменник Григорій Сковорода (1722—1794), який науку про людину вважав найважливішою і найвищою з усіх наук. Не заперечуючи ролі й значення технічних досягнень, найголовнішою він вважав

науку про умови та способи забезпечення щасливого життя, про людину та її щастя.

Особливу цінність має його концепція спорідненої праці. Сковорода чи не першим із вчених нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду. Смысл людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя — у вільній праці за покликанням. Думка про визначальну роль спорідненої праці у забезпеченні щасливого життя вперше набула рис загального принципу вирішення проблеми людського щастя і смыслу людського буття.

Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя Сковорода вважав внутрішній світ, добрий сердечний настрій, душевну міць. Досягти цього можна, втілюючи веління своєї «внутрішньої натури», пізнаного в собі Бога. Цією «внутрішньою натурою» є спорідненість із певними видами праці. Люди мають пізнати самі себе, свої здібності й виробити адекватний своїй природі спосіб життя. Спорідненість, покликання і є справжнім Богом у людині.

У такому контексті розглядає Сковорода й проблему соціальної нерівності, визнаючи тільки одну — нерівність обдаровань і покликань, тобто нерівність природного походження. Звідси його принцип «нерівної рівності»

Великого значення у пізнанні людської природи, у виборі людиною свого місця у житті Сковорода надавав практиці, вправам, які вдосконалюють природні дані. Наука і звички повинні спрямувати людину на шлях спорідненої, корисної для суспільства праці, яка є основною сферою вияву сутності людини в її високих духовних прагненнях.

У творчості Г. Сковороди започатковані й ідеї екзистенціалізму (філософська течія, що на першому плані розглядає людину та її переживання), які у світовій науці стали розробляти тільки через століття. Його роздуми сповнені гуманізму, конструктивного змісту і варті сучасного ґрунтового дослідження.

Отже, суспільні концепції, які постали в Україні в період від античності до ХІХ ст., охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення. З позицій свого часу, тодішнього рівня знань автори намагалися осмислити окремі і загальні соціальні явища, що створювало інтелектуальне підґрунтя для подальшого вивчення суспільства як системи, механізмів його функціонування. У тогочасній українській протосоціологічній думці домінують загальні закономірності становлення й еволюції соціологічного знання та специфічні особливості, зумовлені розвитком української історії. Ця специфіка відображена у соціальній проблематиці, пов'язаній з боротьбою етносу за свою політичну й національну незалежність, громадянські права та свободи, за національні соціальні інститути.

Наприкінці ХVІІІ ст. розпочинаються активні дослідження фольклору, етнографії, історії українського народу, набутки яких мають неабияке значення і для соціальних знань. Багато праць цього періоду, передусім «Опис весільних обрядів» Григорія Калиновського, «Землеописання о Малия

России» М. Туранського, «Записки о Малороссии» Ярослава Маркевича, «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, «Історія русів» невідомого автора засвідчують появу системних українознавчих студій, в контексті яких досліджувалося і соціальне життя народу.

Подальший розвиток та якісно новий стан самоусвідомлення українства розпочинається з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, ідейне ядро якого утворювали Микола Костомаров, Михайло Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Володимир Білозерський, Олександр Маркевич. Своєрідним маніфестом Братства стала «Книга буття українського народу» М. Костомарова, в якій історія України розглядається у контексті світового історичного процесу, а соціософські міркування автора насичені ідеями все-слов'янського братства і відродження України.

Початок української соціології

Другий період розвитку соціологічної думки в Україні безпосередньо пов'язаний з виникненням соціології як окремої науки. У наукових колах його називають періодом академічної соціології. Розпочинається він за існування та інституціалізації соціології на Заході. Це породжує певні способи бачення й моделі пізнання соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців.

Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х роках XIX ст. дослідженнями Женевського гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі

«Громада».

Учені, які досліджують особливості тогочасної Української соціологічної думки наприкінці XIX ст., відзначають, що тодішні дослідження здебільшого трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляли обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, слабо були заряджені на вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони висловлювали. Визначальна риса соціологічної думки в Україні — тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, з завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурне відродження. Специфічною ознакою вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості. А перші українські соціологи були передусім громадськими діячами, а вже потім науковцями.

Домінувало у тогочасній соціологічній думці звернення до соціально-культурних проблем. Водночас вона виявляла помітну зацікавленість соціально-політичними, економічними аспектами.

Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога Сергія Подолинського (1850—1891) сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, «громадівські» погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість

розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільнять свої сили для взаємодії з навколишньою природою. Зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовияву талантів.

С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп, причин соціальної диференціації (їх він убачав у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної мобільності (залежить від національності особи). Ці думки висловлював у праці «Ремесла і фабрики на Україні».

Серед учених-дослідників українського суспільства кінця ХІХ ст. насамперед вирізняється постать Михайла Драгоманова (1841—1895), який чимало уваги приділяв перспективам історичного поступу України, можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним з найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод (всенародного земського представництва з контролем за діями виконавчої влади, недоторканності свободи особи, слова, товариств). На його думку, політичні та національні інтереси російського населення можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним і культурним життям. Драгоманов обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за тогочасної централізації. На підтвердження цього він наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому і не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювалося самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканною і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління.

М. Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли автономії іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприйняли тоді ідей Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії. Але концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження і на Європу. Зокрема, її підтримував Е. Бернштейн.

М. Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Він намагався наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу. Національність не може бути причиною насилля над людьми, а права осіб будь-якої національності мають бути рівними.

Розглядаючи соціологію як науку про суспільство, важливу роль відводив порівняльному методу досліджень, намагаючись піднести їх до світових зразків.

Один з найвідоміших тодішніх вітчизняних соціологів Максим Ковалевський (1851—1916) сповідував плюралістичний підхід до суспільства, намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги сукупність соціальних чинників та елементів. У Двотомній праці «Соціологія» (1910) писав, що соціологія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, не втрачаючи при цьому свого основного завдання — розкриття причин спокою чи руху людських суспільств у різні епохи. Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, а також усіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

У ставленні до соціології як системи наукового знання Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й Конт, але психологію вважав галуззю не біології, а соціології. Конкретні науки (етнографія, статистика, політична економія та ін.) забезпечують соціологію необхідними даними. У свою чергу, ці науки повинні спиратися на загальні закони співіснування і розвитку, які покликана встановлювати соціологія як наука про порядок і прогрес людських суспільств. Однак соціологія має не запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби.

М. Ковалевський не вважав, що ідеї правлять світом, стверджував, що не існує єдиного визначального соціального чинника. Вести мову про головний чинник — те саме, що говорити про краплі річкової води, які своїм рухом зумовлюють її течію. Соціологічна теорія Ковалевського — явище складне, різноманітне, органічно пов'язане з його історичними дослідженнями.

Відомий історик, етнограф, археолог Володимир Антонович (1834—1908) використовував свої знання для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального розвитку. Він одним з перших вітчизняних дослідників пов'язував назву «Русь» зі слов'янським племенем полян і, всупереч польським націоналістичним історикам, а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії, вказував на її генетичний зв'язок з історією Київської Русі. Саме Антонович запропонував для практичного вжитку термін «Україна-Русь», який, на його думку, мав не лише стверджувати наступність історичного минулого й сьогодення, а й певною мірою, самою згадкою про старі часи сприяти консолідації українського народу, територіальне поділеного між Австро-Угорщиною та Росією.

Учень Антоновича, видатний історик, політичний діяч Михайло Грушевський (1866—1934) вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведено вивченню історії України, історичного процесу взагалі, генезису східнослов'янських народів. На

особливу увагу заслуговують погляди Грушевського щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

До Грушевського в російській історіографії загальноприйнятою була така схема історії Російської держави: передісторія Східної Європи, неслов'янська колонізація, розселення слов'ян, формування Київської держави, історія, що сягала XII ст. Потім вона переходила до Великого князівства Володимирського, від нього в XIV ст. — до князівства Московського, де була започаткована історія Московського царства, згодом імперії. З історії українсько-руських і білоруських земель, які лишилися за межами Московського царства, часом бралися найважливіші епізоди (держави Данила, формування Великого князівства Литовського, унія з Польщею тощо) з прилученням до російської держави. Ця схема переслідувала генеалогічну ідею — довести право московської династії князів, а потім царів, тримати під владою не тільки власне московські, а й інші, завойовані, землі. Згодом, коли основний акцент був перенесений на історію народу, суспільства, культури, дана концепція була реалізована в працях з історії великоросійського народу, активно використовувалася для обґрунтування ідеї Москви як «третього Риму».

М. Грушевський довів, що Київська держава, право, культура були утворені українсько-руською народністю. Володимиро-московська держава — то витвір іншої, великоруської народності. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський (XIII ст.), потім — литовсько-польський (XIV—XVI ст.). Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла зі свого кореня, і відносини її з Київською можна було б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави з її галльськими провінціями. Тому це не можна розглядати як спадкоємність Двох періодів у політичному і культурному житті Франції. Те, що московські князі пересадили у великоросійські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, не дає права включати Київську державу в історію з великоросійської народності. Етнографічна й історична близькість української народності до великоросійської не повинна спричиняти їх перемішування. Запропонований Грушевським підхід дає змогу послідовно представляти історію великоросійської, українсько-руської і білоруської народностей, а не заступати історію східного слов'янства історією великоруського народу; не ігнорувати історію білоруської та українсько-руської народностей або поєднувати її з великоруською. Він наполягав на необхідності усунення еkleктичного характеру «руської історії», припинення зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, розгляду історії кожної народності в «її генетичному приємстві від початків аж до нині».

Під час вимушеної еміграції (1919—1924) Грушевський створив у Відні Український соціологічний інститут. Крім видання наукових праць, його співробітники проводили лекційну діяльність. Були видані соціологічні

дослідження М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського. Загалом під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя України. Для українських емігрантів були організовані безплатні загальнодоступні курси із суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя, або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг) та ін.

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця ХІХ — початку ХХ ст. Іван Франко (1856— 1916), який, аналізуючи «генезу творення людської спільності» і держави, роздумував над проблемами справедливості, нового соціального порядку, за якого торжествуватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку. У громадсько-федеративному суспільному устрої він вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, обстоюючи свободу та автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціонували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами.

Видатний вчений-економіст Михайло Туган-Барановський (1865—1919) вважав соціологію однією з стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Господарство розглядав як сукупність людських дій щодо зовнішнього світу задля створення матеріальних обставин, які задовольняли б людські потреби.

Виробництво засобів до життя — нижча сходинка діяльності людей. На вищих сходинках господарська робота стає менш значимою. Отже, чим вищі потреби, тим меншу роль в їх задоволенні відіграє господарська праця. Тільки найбідніші борються за своє «чисте» існування, а більшість людей розглядає багатство як спосіб доступу до влади, а не навпаки.

Значний вплив на суспільну думку на початку ХХ ст. мали ідеї державності та історичного поступу України. Один з провідних тогочасних вчених, історик, політолог, соціолог В'ячеслав Липинський (1882— 1931), зосередившись на проблемах держави і права, стверджував, що життєвість кожної держави зумовлена особливістю взаємовідносин між провідними верствами суспільства і народом. Ці особливості реалізуються через різні типи державного устрою — класократію, демократію, охлократію. Найраціональнішою він вважав класократію, розуміючи під поняттям «клас» осіб, наділених однією суспільною функцією. На цій підставі до «промислового класу» він зараховував робітників, технічний персонал, лідерів індустрії, аргументуючи це тим, що об'єднуючі їх чинники значно сильніші за суперечності між ними. Це аж ніяк не унеможливило взаємної критики, свободи опозиції. А навпаки, діючи в координатах традиційного правопорядку, вони забезпечують необхідну рівновагу між владою і

свободою. За взірець класократії він наводив Англію з її традиціоналізмом, консервативними цінностями.

Демократію В. Липинський критикував за те, що її використовують для ослаблення основ дисципліни і порядку в державі, внаслідок чого держава перетворюється на інструмент реалізації приватних Інтересів певних соціальних груп, що спричиняє її руйнацію. Цю тезу він ілюстрував подіями в Римській республіці часів занепаду, Франції Третьої республіки, Речі Посполитій.

Малопродуктивна, за словами В. Липинського, й охлократія, яку встановлюють «войовники-непроду-центи». В ній неможливий жодний вияв свободи та самодіяльності громадян, а суспільство мало чим відрізняється від військово-бюрократичного ордену. Саме таким він вважав цезаристично-бонапартистські держави, революційні режими, очолювані монархами-самодержцями.

Справжнім джерелом влади, на його думку, є мілітарна, економічна, інтелектуальна сили. Уособленням їх є «бойовики» (військові), «продуценти» (високоза-можні стани) та інтелігенти. А найпридатнішими до державного управління є «войовики-продуценти». Інтелігенція, у зв'язку з неможливістю контролю над засобами «матеріальної» (військової та господарської) сили, до такої ролі мало придатна. Але тільки вона здатна на раціональне усвідомлення та оприлюднення різноманітних настроїв у суспільстві, що має непересічну цінність для утримання суспільної рівноваги та державного порядку.

У націотворчих процесах В. Липинський теж відводив особливу роль провідній верстві як основі й керманичу нації, оскільки вона володіє матеріальною силою, моральним авторитетом, волею до влади, здоровим консерватизмом. Запорукою існування й розвитку нації він вважав національну державу: «без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі громадянського життя». Де речі, поняття «нація», за Липинським, охоплює всіх мешканців, громадян держави.

Визнаючи неминучість і доцільність соціальних змін, він стверджував, що тільки аристократія, зі своїм консерватизмом, здатна забезпечити неперервність соціального життя. Бо консерватизм є уособленням сили авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури. Цього не здатна забезпечити виборна влада, яка формується на засадах виборного цензу, а не на основі таланту і чеснот громадян.

Свої погляди він проектував на державотворчі процеси в Україні, політичним ідеалом для якої вважав правову трудову монархію у формі гетьманату. А чинником, здатним сконсолідувати українську націю на базі «територіального патріотизму» — пробудження солідарності між усіма

постійними мешканцями України, незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження.

Соціологічні погляди В. Липинського справили відчутний вплив як на тогочасну, так і на подальшу суспільно-політичну практику на певних етапах історичного розвитку України.

Історик, громадський і політичний діяч Дмитро Дорошенко (1882—1951), будучи під значним впливом ідей В. Липинського, вважав, що українську державу може збудувати провідна верства суспільства — аристократія. Розмірковуючи над процесом і наслідками демократичної революції в Україні, він дійшов висновку про доцільність творення не народної, а демократичної буржуазної республіки, аналогії якої існували в Європі.

Отже, у другій половині XIX — на початку XX ст. соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських вчених. Але вони досліджували окремі соціологічні аспекти. Відчутним був дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення соціологічних проблем. І все ж таки у цей період сформувалася українська соціологічна традиція. Спрощені трактування поступалися місцем диференційованим, самодостатнішим концепціям. Складався та оформлювався власне соціологічний апарат. Була започаткована системна робота щодо методології і техніки досліджень. Нові соціологічні ідеї, які проростали в Європі, знайшли і в Україні благодійний ґрунт. Поступово окреслювався предмет досліджень вітчизняної соціології, чіткішими ставали грані, що відмежовували її від суміжних дисциплін.

Таким чином, усім національним соціологіям за часів їх становлення була притаманна проблема визначення свого предмета або демаркації з сусідніми дисциплінами. Для України вона виглядатиме як проблема виділення з суспільно-політичної публіцистики. Це спричинило швидке поширення серед гуманітаріїв і громадських діячів України інтересу до ідей, поглядів та теорій провідних соціологів Європи, насамперед Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса, В. Парето та інших.

А діалектична єдність універсальних та національних елементів, що сформувалася в ці часи, стала передумовою її подальшої наукової продуктивності.

Розвиток вітчизняної соціології у XX ст.

Історія світової соціології загалом, як і Історія соціологічної думки в Україні, свідчить, що для її гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні та зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних Імперій, а в XX ст. — у складі колишнього СРСР, значно деформували процес розвитку наукової позиції вітчизняної соціології. Тривалий час вона не була ідентифікованою наукою, структурно існувала лише в системі радянської соціології.

У перші десятиліття XX ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні й прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Своєрідним центром цієї роботи у 20-

ті роки була кафедра соціології, створена в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Очолював її у 1918—1920 рр. Б. Кістяківський, пізніше — марксист С. Семківський.

Іншими підрозділами цього відділу, зокрема комісією з вивчення соціального руху, було зібрано значний емпіричний матеріал про вплив різних чинників на заробітну плату. Вивчалися інші процеси в господарській, гуманітарній сферах. Серед них виділялися праці академіка О. Гілярова, який досліджував психологію натовпу, співвідношення культури і цивілізації, застосування принципів природознавства щодо соціального життя. У «Записках соціально-економічного відділу» окремих соціологічних питань торкалися у своїх статтях М. Туган-Барановський, С. Дністрянський.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав М. Грушевський, який повернувся у 1924 р. в Україну з наміром створити тут систему соціологічних Інституцій. Перед цим він заснував у Швейцарії Український соціологічний Інститут (1919 р.), який згодом переїхав до Праги, а в 1921 р. — до Відня. Але його намір не був підтриманий, і М. Грушевський очолив науково-дослідну кафедру з Історії України, при якій і було відкрито секцію соціології.

М. Грушевський і його соратники видали низку соціологічних праць: «Спроба соціологічного пояснення української казки» (К. Грушевська), «Примітивна культура», «Соціологія в концепції нової французької демократії» (Ф. Савченко) та ін. Біосоціальним процесам були присвячені студії Українського демографічного інституту, очолюваного М. Птухою. Дослідження, що прямо чи опосередковано стосувалися проблем соціології, були проведені Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (Харків), Українським психоневрологічним інститутом, Київським державним психоневрологічним інститутом. Соціологічна проблематика пронизувала наукові пошуки вчених, об'єднаних в Етнографічному, Географічному, Антропологічному товариствах.

Це був період поширення більшовицької ідеології в науці й практиці, що зумовило придушення, а згодом і ліквідацію немарксистської соціології. Певний час ще видавалися праці М. Ковалевського, П. Сорокіна та інших, але згодом домінуюче місце посіли теоретичні розробки марксистського напрямку: «Теорія історичного матеріалізму: Популярний підручник марксистської соціології» М. Бухаріна (1921), «Соціальне життя людей: Вступ у марксистську соціологію» Л. Садинського (1923), «Марксизм і соціологія» С. Каценбогена (1926), «Соціологія шлюбу і сім'ї: досвід вступу у марксистську генеомію» С. Вольфсона (1929), «Основні питання марксистської соціології» С. Оранського (1929) та ін.

Науковий плюралізм довше зберігався у прикладній соціології. Так, у 20-ті роки в Україні певні позиції займало фрейдистське вчення. Відомий фізіолог, професор А. Зелений, досліджуючи біологічні, фізіологічні, рефлексологічні аспекти суспільного життя, твердив про майбутню «соціофізіологію». Соціальні проблеми управління розробляв Всеукраїнський інститут праці (Харків). Тут були започатковані дослідження

організації виробництва, підготовки кадрів, стимулювання і нормування праці.

Ці дослідження засвідчили, наприклад, що одним із способів ухилення адміністрації від виконання рішень є перекладання своїх обов'язків на «творчу активність мас», що дріб'язкова опіка, надмірно деталізовані розпорядження завдають шкоди, оскільки рядовий працівник, боячись помилитися, постійно заглядає в інструкцію, що подовжує термін виконання завдання. У цьому інституті існував психологічний відділ, де застосовували тести професійного відбору та професійної орієнтації.

Учені цієї установи займалися соціальною Інженерією, під якою розуміли насамперед діяльність щодо вдосконалення організації виробництва з урахуванням соціальних чинників, спрямовану на забезпечення робочого місця, поліпшення умов праці робітників. Зокрема, застосовувалися так звані оперограми — креслення робочого процесу з нанесенням маршрутів і послідовності етапів обробки, з урахуванням обсягу роботи і необхідного для нього часу. Оперограма становила собою модель, сконструйовану на основі інженерного розрахунку. Відповідно визначали штат працівників, складала інструкції виконавцям, замовлення на обладнання, визначали мету і завдання діяльності людей.

З кінця 20-х років на теорію та практику соціологічної (практично «марксистське-ленінської») науки починають впливати сталінські «теоретичні» положення. До «вторгнення» Сталіна у філософію та соціологію вчені інколи дозволяли собі різні трактування предмета, теорії, структури, методології соціології, хоча виходити за межі марксистського напрямку не ризикували. У цей час, правда, інколи висловлювалися сумніви щодо існування соціології як науки. Згодом Сталін вольовим рішенням «скасував» її, як і інші неугідні йому науки — генетику, психологію, кібернетику та ін. Теоретичне обґрунтування цього містить розділ «Про діалектичний та історичний матеріалізм» короткого курсу «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)» (1938). З того часу найважливіші складові марксистської соціології (теорія формацій, класів тощо), основний понятійний апарат і категорії стали розглядати тільки на філософському та абстрактно-теоретичному рівнях. Соціологічні методи конкретного дослідження суспільства були не тільки вилучені з ужитку, а й протиставлені соціологічному знанню як знанню філософському. На конкретне вивчення процесів, явищ соціального життя було накладено сувору заборону. Соціологію було оголошено псевдонаукою, несумісною з марксизмом, ворожою йому. Фундаментальні та прикладні дослідження в цій галузі були фактично припинені.

«Скасування» соціології як науки було зумовлено тим, що її принципи, теорія і методи пізнання та освоєння соціальної дійсності не вписувалися у сталінське волюнтаристське управління суспільством. Наукова соціологія була ворожою соціальній апологетиці. Офіційні, здебільшого «валові» економічні показники з року в рік демонстрували «зростання» добробуту людей, а соціальні, які відображали реальне задоволення потреб людей,

демонстрували протилежне — зниження їх достатку, зростання соціальної напруженості. Тому соціальна міфологія була возведена в ранг науки, а реальна наука оголошена «буржуазною лженаукою».

Соціологічна думка в СРСР (у тому числі й в Україні) приглушувалася до початку 60-х років. А праці з історичного матеріалізму аналізували соціальні явища, процеси на загальному, абстрактно-теоретичному, рівні, відірвано від реального життя. Філософський детермінізм, заперечення соціологічного мислення відкривали дорогу безмежному пануванню консерватизму в науці про суспільство. Відродження соціологічних досліджень почалося з настанням «хрущовської відлиги». Але якщо ці дослідження визнавалися, то соціологія як наука — ні. У науковому обігу побутувало визначення соціології як науки, що займається тільки конкретними дослідженнями.

Становлення і розвиток соціологічних досліджень наштовхувалися на опір деяких філософів, які взяли на озброєння концепцію 30-х років, ототожнювали соціологію з історичним матеріалізмом, розглядали її як органічну частину системи філософського знання. Відповідно соціологія була оголошена філософською наукою (складовою філософії), а конкретні соціологічні дослідження виводилися за межі соціологічного знання як не сумісні зі специфікою філософського пізнання світу, їх трактували як спробу привнести у філософію елементи позитивізму («буржуазної науки»). Ініціаторів конкретних соціологічних досліджень постійно піддавали критиці, їм відводили роль «збирачів фактів». Нерідко соціологічним дослідженням відводилась обслуговуюча роль, згідно з якою вони повинні були «ілюструвати» досягнення соціального розвитку країни, приховуючи відомості щодо потворних його рис. Саме тому праці «застійних» років були здебільшого тенденційними, однобокими.

Значний масив соціальної інформації, який становив неабияку наукову цінність і міг бути використаний для вирішення багатьох соціальних проблем, був ігнорованим. Владні структури не брали до уваги тривожних сигналів соціологів щодо погіршення екологічного стану, наростання відчуження влади від народу, негативних тенденцій у міжнаціональних відносинах тощо. Нерідко ініціаторів досліджень піддавали партійним, адміністративним покаранням. Багато наукових понять («екологія», «відчуження», «соціальна статистика», «соціальна динаміка», «соціологія релігії» та ін.) навіть у період «відлиги» було заборонено, їх використання могло стати приводом до ярликування вченого як послідовника та пропагандиста «реакційної буржуазної соціології». Але, незважаючи на всі ці обставини, соціологічні дослідження розвивалися, поступово розширюючи сферу теоретичного соціологічного знання.

У 1958 р. виникла Радянська Соціологічна Асоціація. Через два роки в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ — сектор дослідження нових форм праці й побуту, пізніше перетворений на відділ конкретних соціологічних досліджень. У 1968 р. почав працювати Інститут конкретних соціальних досліджень. У 1974 р. побачив світ перший і

до середини 80-х років єдиний у СРСР фаховий журнал «Социологические исследования».

В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю — відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України — почав функціонувати у 1969 р. Вплив хрущовських ліберальних реформ на розвиток соціології було посилено імпортом соціологічної фразеології. З 1957 по 1961 рік тільки Інститут філософії у Москві відвідали 217 зарубіжних філософів і соціологів.

У 60-ті роки започатковуються соціологічні дослідження різної тематичної спрямованості. Зокрема на металургійних, текстильних, машинобудівних підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси соціологи вивчали умови життя, залежність способу життя від соціально-побутових і соціально-демографічних чинників. Досвід соціологічної служби Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського в 70-х роках поширювався через періодичні видання, знайшов своє відображення у повісті письменника Олександра Билінова «Вибір» (Дніпропетровськ: Промінь, 1980).

Соціологічний підрозділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР розробив методики соціального планування на промислових підприємствах республіки. Ці методики і пов'язані з ними концепції, як і розробки Донецького відділення Інституту економіки АН України, помітно збагатили промислову соціологію та соціологію праці в Україні.

Широкий спектр соціальних проблем шлюбу і сім'ї був типізований у праці Л. Харчева «Шлюб і сім'я в СРСР» (1965). У 1966 р. випущено двотомник «Соціологія в СРСР», в якому узагальнювався досвід емпіричних досліджень різних сфер суспільства, а також досліджень із загальної соціологічної теорії, різноманітних проблем функціонування і розвитку соціальної сфери (праці, побуту тощо). Водночас у Великобританії були опубліковані два томи вибраних праць радянських соціологів під назвами «Індустрія і праця в СРСР», «Місто, регіон і народонаселення». У деяких університетах були запроваджені спецкурси з прикладної соціології. Для аспірантів і студентів підготовлені перші навчальні посібники («Робоча книга соціолога», 1976; «Теорія і практика соціологічних досліджень в СРСР», 1979 та ін.).

Але марксистська ідеологія не збиралася відводити соціології належне їй місце. За розквіту адміністративно-командної системи (кінець 60-х — середина 80-х років) відбувся ще один наступ на неї. ЦК КПРС були піддані різкій критиці книги Ю. Левади. Колектив Інституту соціологічних досліджень звинувачено у «насадженні буржуазних теоретичних концепцій і поглядів». Було перекирено кадровий склад інституту, проти деяких соціологів робилися спроби порушити кримінальні справи.

Сприятливішими для розвитку соціології стали 80-ті роки, коли вона нарешті відновила статус самостійної науки. У червні 1988 р. ЦК КПРС видав постанову «Про підвищення ролі марксистсько-ленінської соціології у вирішенні вузлових проблем радянського суспільства». Наприкінці 80-х

років виникла принципово нова для радянської системи інституція — Всесоюзний центр вивчення громадської думки (директор Т. І. Заславська), що став безперечним лідером у масових опитуваннях. Почали відкриватися нові дослідницькі центри. Восени 1990 р. створено Інститут соціології Академії наук України. Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію, в університетах відкрито факультети і відділення з підготовки професійних соціологів, утворено спеціалізовані ради із захисту дисертацій, виходить журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». Тож соціологія стала універсальною академічною дисципліною, основи якої тепер вивчають у всіх вузах.

Нині вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. Основні напрями сучасних соціологічних досліджень стосуються особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах перехідної економіки, соціальних умов і механізмів формування сучасної ринкової економіки, факторів виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства, національних аспектів. Активно використовуються прикладні дослідження щодо різних сфер соціально-економічного, політичного і духовного життя. Значні результати сучасних українських соціологів напрацьовані у сферах вивчення соціальних проблем, соціальної структури та професійної орієнтації молоді (С. Макеєв, В. Чорноволенко), впливу засобів масової Інформації на самовизначення молоді (Є. Голо-ваха, В. Осовський), застосування математичних методів у соціологічних дослідженнях (А. Горбачик, В. Максименко), вивчення Історії соціології (А. Ручка, В. Танчер), соціології освіти, проблем вищої школи (В. Бакіров, В. Волович, О. Якуба), етносоціології (Т. Рудницька, М. Шульга), соціології підприємництва (В. Ворона, В. Пилипенко, Є. Сугменко) тощо.

Все активніше включається в методичне керівництво науково-дослідною діяльністю Соціологічна Асоціація України (САУ). З 1993 р. вона є колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації.

В Україні протягом останнього десятиліття ХХ ст. сформувалися нові соціальні групи, верстви, нові соціальні відносини. Процес соціальної диференціації супроводжувався соціальними протистояннями, суттєво вплинув на соціальне самопочуття суспільства, особливості взаємодії суб'єктів вітчизняного соціуму. Це суттєво позначилося на зростанні ролі соціології в дослідженні та управлінні суспільними процесами.

Однак, щоб соціологія посіла відповідне місце у науковому та практичному житті, потрібні час і подолання соціально-економічних труднощів, які на початку ХХІ ст. переживає українська держава. Низку різноманітних теоретичних, методологічних, організаційних проблем висуває гуманізація освіти. Необхідне справді наукове застосування соціології у різних галузях суспільного життя, очищене від намагань маніпулювати громадською думкою під прикриттям так званих «соціологічних досліджень». Цьому мала б сприяти реалізація Указу Президента України від 25 квітня 2001 р. «Про розвиток соціологічної науки в Україні», з яким

передбачено започаткування державних наукових програм у галузі соціології, створення банку соціологічних даних, розвиток соціологічних і соціально-психологічних служб на підприємствах, установах, навчальних закладах, поширення соціологічних знань серед населення.

Питання для самоперевірки і повторення

1. Що сприяло виникненню і розвитку соціології як окремої науки?
2. Яка роль О. Конта у становленні соціології?
3. Який метод становить основу соціологічних поглядів Г. Спенсера?
4. За що К. Маркса називають класиком соціології?
5. Який внесок у соціологію зробив Е. Дюркгейм?
6. Хто був творцем розуміючої соціології і теорії соціальної дії?
7. Хто є першими представниками соціологічного психологізму?
8. Чим зумовлена поява у ХХ ст. різних соціологічних шкіл і концептуальних напрямків в соціології?
9. Хто започаткував і розвивав соціологічну думку в Україні у ХІХ ст.?
10. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології ХХ ст.?
11. Які основні етапи свого розвитку пройшла соціологічна думка України?
12. На що націлює Указ Президента України від 25 квітня 2001 р. "Про розвиток соціологічних наук в Україні?"

Рекомендована література з теми

- Американская социологическая мысль. М., 1994.
- Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.
- Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. К., 1995.
- Вебер М. Избранные произведения. М., 1990.
- Громов Й.А., Мецкович А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология. СПб., 1996.
- Депенчук Л. П. Б. О. Кістяківський. К., 1995.
- Дюркгейм. Э. О разделении общественного труда: Метод социологии. М., 1991.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). К., 1993.
- Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Горнодяненка – К., 2002. с. 36-113.
- Пшеничнюк О.В., Романовська О.В. Соціологія: Посібник для підготовки до іспитів. – К., 2002.
- Соціологія: Курс лекцій. Навч. посібник для студентів. / За ред. Пічі. – Львів, 2002. с. 29-73.
- История социологии в Западной Европе и США. М., 1993.
- Монсон Пер. Современная западная социология. СПб., 1992.
- Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ сторіччя. К., 1996.
- Ручка А.О., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. К., 1992.

- Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. Навч. посібник. К., 1995.
- Современная американская социология. М., 1994.
- Социологическая теория сегодня. К., 1994.
- Піча В.М. Соціологія: Загальний курс. К., 2000.
- Піча В. М., Черниш Н. Й., Кондратик Л. Й. З історії української соціологічної думки. Львів. 1995.
- Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / За заг. ред. В.М. Пічі, К., Львів, 2002.
- Соціологічна думка України. Навчальний посібник / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. К., 1996.
- Танчер В. Українська соціологія — нелегкий шлях до теорії // Філософ, і соціол. думка. 1993. № 11—12.
- Черниш Н. З історії розвитку соціології в Україні // Совр. общество. 1993. № 1.
- Шаповал М. Загальна соціологія. Видання третє, К., 1996.
- Хто є хто в західній та вітчизняній соціології. Навчальний соціологічний словник для студентів/ Наук. ред. В.М. Піча, Львів, 1999.

Тема 3. Організація соціологічних досліджень **Специфіка конкретних соціологічних досліджень**

Структура соціологічного знання має три рівні: загальна соціологічна теорія, галузеві і спеціальні соціологічні теорії та конкретні соціологічні (або емпіричні) дослідження.

Конкретне соціологічне (емпіричне) дослідження - це наукове дослідження, що складається з системи послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою в одне ціле з метою отримання достовірного знання на основі фактичних даних.

Предметом аналізу конкретних соціологічних досліджень можуть бути: а) реальна поведінка індивідів соціальних спільностей та груп; б) вербальні дії індивідів: їх судження, думки, погляди; в) результати людської діяльності.

Здійснення конкретного соціологічного дослідження дає можливість отримати *досить унікальну інформацію*, яка пов'язана з фактофіксуючими знаннями. Така інформація може бути вилучена, наприклад, шляхом прямої або опосередкованої реєстрації подій, явищ, оцінок, думок, суджень людей. На думку американського соціолога Н.Смелзера, специфічне поєднання фактів, теорій та гіпотез здатне здобути вийняtkово унікальну інформацію, яка за умов застосування відповідних методик дасть можливість отримати нове знання.

Соціолог, здобуваючи *специфічну суб'єктивну інформацію* від конкретних індивідів, застосовуючи спеціальні правила та процедури для її обробітку, *отримує об'єктивне знання* про процеси, що відбуваються у соціальному житті.

Важливою специфічною рисою конкретних соціологічних досліджень є *комплексність та багатфакторність* у вивченні суспільства при його діагностиці. Як правило, вивчаючи ту чи іншу проблему, соціологи тісно співпрацюють з фаховими експертами - юристами, економістами, психологами, що забезпечує здобуття цілісного системного знання.

Специфічність конкретних соціологічних досліджень полягає також у тому, що їх результати широко використовуються у практиці соціального управління, прогнозування соціальних процесів, при розробці соціальних, у тому числі політичних, технологій, при виробленні практичних рекомендацій щодо удосконалення соціального життя.

Конкретно-соціологічні дослідження *мають суто емпіричну спрямованість і* слугують підґрунтям теорій середнього рівня, а також загальної соціологічної теорії у цілому.

Види та типи конкретних соціологічних досліджень

Типологія емпіричних досліджень є досить розгалуженою. Перш за все, слід розрізнити просте опитування громадської думки від власне конкретного соціологічного дослідження.

Опитування громадської думки - це збір інформації про сукупну думку певної групи людей з певної проблематики.

Уперше були започатковані такого роду опитування німецькою дослідницею Е.Ноель, яка створила один з перших у світі центрів вивчення суспільної думки. Для опитування громадської думки не обов'язковою є програма дослідження, не є необхідною також і вибірка. Важливою вимогою простого опитування громадської думки є повне формулювання запитання в тому вигляді, як воно звучало в анкеті для респондентів. У разі вибіркового дослідження необхідним є визначення генеральної сукупності та обсягу вибіркової сукупності, а також дати проведення опитування та назви організації, що його проводила.

Конкретне соціологічне дослідження має такі різновиди.

Польове дослідження - це соціологічне дослідження, мета якого - вивчення соціальних об'єктів методом безпосереднього спостереження за ними у реальних природних умовах. Термін "*польове дослідження*" уперше був введений в науковий обіг антропологами та етнографами Чикагської школи і є антонімом терміну "*лабораторне дослідження*". Вдаючись до таких досліджень, соціолог безпосередньо знаходиться в центрі подій і має змогу вивчати об'єкт у реальних життєвих умовах, отримуючи достовірну інформацію.

Пілотажне (зондувальне, розвідувальне) - пробне соціологічне дослідження, мета якого - перевірка якості обраного інструментарію ("обкатка інструментарію"). На невеликому масиві (20-100 чоловік) випробовуються всі елементи дослідження. Після аналізу результатів доопрацьовується анкета, питання в ній, уточнюються гіпотези, у разі потреби формулюються нові. Пілотажне дослідження застосовується також у випадках, коли відсутні знання про певний предмет або проблема недостатньо вивчена.

Описове дослідження - це дослідження, яке має на меті отримати цілісне, якомога повне уявлення про соціальне явище, що вивчається.

Аналітичне дослідження - це дослідження, мета якого не лише описання предмета вивчення, але й виявлення причинно-наслідкових зв'язків між окремими його елементами.

Дослідження можуть бути *разовими* та *повторювальними*. У соціології широко застосовуються *повторювальні* дослідження, коли об'єкт вивчається в *динаміці*. Це дослідження вивчає один і той же об'єкт, або різні контингенти, і проводиться декілька разів через певні проміжки часу з наступним порівнянням отриманих результатів.

У свою чергу повторювальні дослідження мають декілька підвидів. Серед них вирізняють: *трендові дослідження*, мета яких - вивчення певної вікової групи.

Когортні тренди - різновид повторювального дослідження, предметом якого виступає певна вікова група, постійна в часі. Наприклад, досліджується соціальна група молоді у 1960-у, 1980-у та 2000-у роках.

Історичні тренди - різновид повторювального дослідження, предметом якого виступає одна і та ж група через певні проміжки часу. Наприклад, досліджується вікова група 20-річних, потім ця ж група - через 10 років, згодом - ще через 10 років і т.д.

Панельне дослідження (від англ. - *panel- список*) - вид повторювального соціологічного дослідження, коли вивчається один і той же соціальний об'єкт за тією ж методикою з певним часовим інтервалом (перепис населення - типовий приклад такого дослідження). Таке дослідження має за мету відстежити динаміку процесів.

Лонгітюдне дослідження - вид повторювального дослідження, коли відбувається довготривале спостереження за об'єктом.

Соціальний моніторинг - це комплексне, інтегральне дослідження, що становить цілісну систему, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз даних за динамікою соціальних процесів в районі, регіоні, країні. За допомогою таких досліджень можна вивчити об'єкт у русі, аналізувати зміни, їх динаміку.

Етапи конкретного соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження має свою структуру, яка передбачає послідовність дій соціолога, що дають змогу вирішити поставлену проблему. Цю послідовність дій можна визначити як *етапи соціологічного дослідження*. В узагальненому вигляді їх чотири:

- розробка програми;
- збір емпіричних даних (польовий етап);
- обробка інформації;
- аналіз та узагальнення отриманої інформації.

У програмі соціологічного дослідження формулюється проблема дослідження, визначається об'єкт і предмет, здійснюється розробка та інтерпретація основних понять, формується модель реального об'єкта, що дає можливість виявити нові якості і відносини предмета дослідження,

формулюються робочі гіпотези. Від того, наскільки якісно проведені попередні процедури, залежить успіх подальшого дослідження.

Гіпотеза - це наукове припущення, що висувається для пояснення явищ, фактів, процесів, які необхідно підтвердити або спростувати.

Важливою складовою програми соціологічного дослідження є визначення *вибіркової сукупності*.

Роблячи висновки щодо тих чи інших явищ, соціолог має бути впевнений в тому, що його висновки характеризують усю сукупність. Ця сукупність називається *генеральною сукупністю*. Обстежити усі одиниці цієї сукупності досить важко і не потрібно. Для цього в соціології існує така процедура, як *вибірка*.

Вибірка - це статистична процедура. Сукупність відібраних об'єктів, на підставі яких соціолог робить висновок про генеральну сукупність, називається *вибірковою сукупністю*. Вибіркова сукупність має бути репрезентативною.

Репрезентативність означає, що за визначеними параметрами склад обстежуваних повинен наближатися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності.

Полевий етап означає, що дослідник переходить до збирання фактичних даних з обраної проблематики в реальних умовах.

Фактичні дані можна отримати шляхом застосування відповідних методів:

- спостереження;
- аналізу документів;
- опитування;
- соціального експерименту;

Процес обробки даних соціологічного дослідження включає такі етапи:

- кодування отриманої інформації; введення інформації в комп'ютер;
- перевірка введених даних;
- обчислення та аналіз результатів.

Аналіз даних передбачає побудову таблиць, обчислення статистичних показників, перевірку гіпотез, побудову нових ознак тощо. Первинні дані упорядковуються різними статистичними методами, наприклад:

- групування;
- обчислення узагальнюючих параметрів та коефіцієнтів;
- кореляційний аналіз.

Отримані при соціологічному дослідженні дані потребують *інтерпретації*- перетворення соціологічної інформації з числових показників у логічну форму, тобто в конкретні характеристики об'єкта дослідження. На цьому ж етапі здійснюється формулювання практичних рекомендацій, які визначаються темою та цілями дослідження.

Завершенням соціологічного дослідження є складання звіту.

Програма конкретного соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження - це єдність теоретичного та емпіричного етапів аналізу різних сторін соціальної реальності. Науковий аналіз проблем потребує відповідної підготовки для забезпечення надійності та достовірності отриманих в результаті дослідження даних.

Починається соціологічне дослідження з розробки програми, яка визначає логічну послідовність науково-аналітичної роботи творчого колективу.

Зміст та структура програми залежать від головної мети дослідницької діяльності. З цієї точки зору виділяють два різновиди досліджень:

- *теоретико-прикладні дослідження*, мета яких – сприяння розв'язанню соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вирішення та пояснення;
- *прикладні дослідження*, завдання яких – визначення конкретних дій щодо практичного вирішення визначених соціальних проблем.

Програма соціологічного дослідження-це науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження.

У процесі розробки програми вирішуються питання визначення об'єкта, розробляються конкретні методики збору, обробки та аналізу отриманої емпіричної інформації.

Програма складається з двох частин:
теоретико-методологічний розділ;
організаційно-методичний розділ.

Теоретико-методологічний розділ програми містить:

- обґрунтування проблеми, визначення об'єкта та предмета дослідження;
- визначення мети та завдань дослідження;
- уточнення та інтерпретацію основних понять;
- попередній систематичний аналіз об'єкта дослідження;
- розробку робочих гіпотез.

Організаційно-методичний розділ містить:

- стратегічний план дослідження;
- обґрунтування вибірки;
- визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Доповненням програми є робочий план, в якому впорядковуються етапи роботи, терміни проведення дослідження, визначаються необхідні матеріальні та людські ресурси тощо.

Програма дослідження має виконувати такі функції:

- методологічну;
- методичну;
- організаційну.

Методологічна функція програми передбачає чітке окреслення наукової проблеми, визначення мети та завдань дослідження.

Методична функція полягає у розробці процедури дослідження, визначенні методів збирання та аналізу інформації.

Організаційна функція виявляється у організації роботи колективу соціологів, визначенні та розподілі функцій, формах контролю за ходом дослідження.

Успіх соціологічного дослідження залежить від того, наскільки ретельно розроблена програма. Програма складається з двох розділів: *теоретико-методологічного та організаційно-методичного*. *Теоретико-методологічний* розділ починається з формулювання проблеми дослідження, визначення об'єкта та предмета соціологічного пізнання. Вирішенню цього завдання сприяє аналіз *проблемної ситуації*, яку можна визначити як протиріччя між знанням про потреби людей в тих чи інших діях та незнанням про шляхи, методи та засоби реалізації цих дій.

Результатом аналізу проблемної ситуації є формулювання теми дослідження, в якій обов'язково визначається конкретний об'єкт дослідження. Це може бути соціальний процес, соціальні групи, взаємовідносини, явища.

Об'єкт соціологічного дослідження - це те, на що направлений процес пізнання.

Предмет дослідження - це найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору якості, особливості відношення об'єкта, які потребують безпосереднього вивчення.

Мета дослідження - це той кінцевий результат, який дослідник має отримати після закінчення роботи.

Завдання дослідження формулюють питання, на які необхідно отримати відповідь для досягнення мети. Це те коло проблем, яке необхідно проаналізувати для того, щоб відповісти на головне питання дослідження.

Завдання дослідження безпосередньо пов'язані з характером аналізу. Якщо мова йде про теоретико-пізнавальні проблеми дослідження, то завдання і висновки дослідження будуть визначатися теоретичними положеннями і новими концепціями, отриманими в результаті аналізу.

Якщо мова йде про прикладні дослідження, то завдання і висновки будуть орієнтовані на соціальну діагностику проблеми, практичні рекомендації.

Наступним кроком є *інтерпретація основних понять* - процедура тлумачення, уточнення змісту понять, які складають концептуальну схему дослідження. У соціологічному дослідженні існують три види інтерпретації: теоретична, емпірична та операційна.

Вони забезпечують зв'язок між теоретичним та емпіричним рівнями аналізу процесів, теоретичних положень з реальними фактами дійсності, з методами пошуку, реєстрації та аналізу емпіричних даних.

Розробка робочих гіпотез. *Гіпотеза* - це наукове припущення про можливі зв'язки, відносини, причини, що призводять до тих, чи інших явищ. У процесі дослідження необхідно підтвердити або заперечити гіпотези.

Закінчення процесу формулювання гіпотез дає можливість досліднику розробити інструментарій, тобто перейти від теоретичних конструкцій до

емпіричних показників, які відображаються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереженнях та ін.

Організаційно-методичний розділ програми конкретного соціологічного дослідження.

Організаційно-методичний розділ програми соціологічного, дослідження включає:

- стратегічний план дослідження;
- обґрунтування вибірки та її формування;
- визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Стратегічний план дослідження характеризується рівнем знань, якими володіє дослідник до проведення емпіричного дослідження, що і визначає можливість розробки гіпотез.

Стратегія дослідницького пошуку може бути різною, зокрема: *розвідувальною, аналітичною або експериментальною.*

Розвідувальний план використовується тоді, коли недостатньо літератури, інформації про об'єкт дослідження і дослідник не в змозі сформулювати гіпотези.

Розвідувальна стратегія передбачає такі етапи:

- аналіз літератури, що вивчається;
- бесіди із спеціалістами, які працюють з аналогічними проблемами;
- розвідувальне спостереження.

Метою розвідувального плану є формулювання проблеми, визначення мети та завдань, висунення гіпотез.

Аналітичний план застосовують тоді, коли є достатньо літератури та знань про об'єкт дослідження, що дає можливість висувати гіпотези. Мета плану - встановлення функціональних зв'язків у соціальних об'єктах та процесах.

Експериментальний план використовують при ретельній розробці гіпотез. Застосовуючи його у соціальному експерименті, можна розробити управлінські рішення проблем, що становлять інтерес і мають важливе значення.

Мета дослідження та його гіпотези визначають *тип та способи вибірки.*

При дослідженні за розвідувальним планом вимоги до вибірки не дуже суворі.

У цьому випадку відбір одиниць спостереження на об'єкті визначається за простим правилом: виділяють полярні групи за суттєвими для аналізу критеріями. Чисельність таких несистематичних вибірок не визначається. Все залежить від якості отримуваної інформації. Спостереження або опитування проводяться доти, доки отриманої інформації не буде достатньою для формулювання гіпотез. Склад та обсяг вибірки не фіксується заздалегідь, а визначається досвідом у процесі розвитку дослідження. Інші два типи досліджень потребують *репрезентативної вибірки.* Вимоги репрезентативності вибірки означають, що, за визначеними параметрами,

склад обстежуваних у дослідженні повинен наближатися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності.

Важливим етапом в організації соціологічного дослідження є *розробка інструментарію*, тобто перехід від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображаються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереження та ін. Ці показники повинні бути доступні спостереженню та вимірюванню і відбивати різноманітні соціально-психологічні характеристики об'єкта.

Розробляючи інструментарій, готують інструкції з проведення польового етапу соціологічного дослідження.

Гіпотеза у конкретному соціологічному дослідженні

Важливим складовим елементом теоретико-методологічного розділу програми конкретного соціологічного дослідження є *розробка та формулювання робочих гіпотез*.

Гіпотеза - це обґрунтоване наукове припущення для пояснення відношень, фактів, явищ, які безпосередньо не спостерігаються. У процесі дослідження гіпотеза має бути або підтвердженою, або спростованою. Гіпотези, що підтвердилися у дослідженні, стають теорією, збагачують науку новими знаннями, і можуть бути використані у практичній діяльності. Якщо гіпотеза виявилася спростованою, це не означає, що дослідження було марним. Отримані знання можуть стати відправними для формування нових гіпотез або для розробки нових напрямків дослідження.

Розрізняють такі основні процедури побудови гіпотез: *висунення гіпотез, формулювання гіпотез та їх перевірка*.

Гіпотези розробляються у два етапи: в процесі розробки програми, а також після "пілотажу" - пробного дослідження, коли гіпотези уточнюються, коректуються, доповнюються або висуваються нові.

Вимоги, що ставляться до гіпотез:

- гіпотеза не може містити понять, які не мають емпіричних індикаторів (тобто, попередньо не проінтерпретовані), інакше вона не може бути перевіреною;
- гіпотеза не повинна суперечити отриманим раніше знанням та встановленим фактам;
- гіпотеза має бути простою і не повинна містити умов, припущень, що утруднюють її розуміння;
- гіпотеза повинна бути такою, що перевіряється за існуючого рівня знань та методичних можливостей;
- гіпотези у дослідженні повинні бути об'єднані у систему доведень висунутого пояснення.

Гіпотези класифікують за різними критеріями. Так, виходячи із завдань дослідження, розрізняють *основні та неосновні гіпотези*; за ступенем узагальненості виокремлюють *висхідні гіпотези та гіпотези - наслідки*; за порядком висунення розрізняють *первинні та вторинні гіпотези*. За змістом гіпотези можуть бути *описові, пояснювальні та гіпотези на прогноз*.

Як приклад, наведемо гіпотези, які були вироблені у соціологічному

дослідженні, що проводилося в Україні на початку 90-х років УНДІ проблем молоді (нині - Інститут соціальних досліджень) "Молода сім'я України 90-х" і розраховане до 2015 року.

1. Однією з особливостей сучасної молоді сім'ї є висока матеріальна залежність від батьківської сім'ї, а саме: сумісне проживання (житлова залежність), потреба в догляді за дітьми, у забезпеченні коштами тощо.

2. Матеріальна залежність дітей від батьків посилює їхню психологічну залежність і підвищує можливість батьківського втручання (впливу) у сімейне життя молодих людей.

3. Серед дітородних установок переважає бажання мати не більше однієї дитини.

4. Формується тенденція до більш чіткої диференціації молодих сімей з низьким та високим рівнем матеріальної забезпеченості при переважанні категорії малозабезпечених.

5. Стабільність шлюбу й основні характеристики його розвитку на перших етапах існування залежать перш за все від готовності молодих людей до створення сім'ї, яка визначається багатьма факторами.

6. Передбачається існування декількох рівнів готовності молодих людей до сімейного життя: високий, середній, низький.

Гіпотетичне знання носить імовірнісний характер і потребує всебічного обґрунтування та перевірки, що і має бути досягнуто в процесі емпіричного соціологічного дослідження.

Генеральна та вибіркова сукупність у конкретному соціологічному дослідженні. Різновиди вибірок

Всі конкретні соціологічні дослідження умовно можна поділити на дві великі групи - *суцільні*, коли об'єкт дослідження вивчається повністю, без будь-яких виключень, та *вибіркові*, коли досліджується лише певна частина об'єкта, відібрана за спеціальними ознаками, а висновки розповсюджуються на весь об'єкт. Класичними прикладами суцільних досліджень є загальнонаціональні переписи населення або референдуми. Суцільні дослідження, як правило, мають обмежене використання і застосовуються у прикладній соціології досить рідко в тих випадках, коли об'єкт дослідження представлений невеликою кількістю людей (наприклад, студенти певного вузу, працівники певного підприємства тощо).

Більшість же конкретних соціологічних досліджень носять не суцільний, а вибірковий характер. Це дозволяє забезпечити економічність досліджень та їх надійність за умов використання специфічної методики та техніки.

Розрізняють *генеральну та вибіркову сукупність*.

Генеральна сукупність - це вся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню. Інколи генеральну сукупність називають популяцією.

Вибіркова сукупність - це частина генеральної сукупності, яка відображає та відтворює основні характеристики останньої і є її зменшеною моделлю. Наприклад, соціолог ставить за мету вивчити політичні орієнтації студентської молоді України. Генеральна сукупність визначається цілями

дослідження, а це означає, що її складають усі представники студентської молоді України. Вибіркова ж сукупність визначається за допомогою математичних методів і повинна репрезентувати (представляти) за своїми основними характеристиками генеральну сукупність. Наприклад, американський Інститут суспільної думки Дж.Геллапа, опитуючи близько двох тисяч респондентів, відібраних за певними критеріями (стать, вік, освіта, прибуток, професійна приналежність, раса, місце проживання, величина населеного пункту тощо), отримує достовірні дані про все американське населення.

Вибіркове опитування значно зменшує кошторис соціологічного дослідження і скорочує терміни його проведення.

До основних видів або типів вибірки відносяться наступні.

Імовірнісна вибірка - варіант випадкової вибірки, який застосовується у випадках, коли відбір здійснюється на основі засади випадковості, що забезпечує рівні можливості кожному з елементів генеральної сукупності потрапити до вибіркової сукупності.

Найчастіше імовірнісну вибірку формують, користуючись таблицею "випадкового числа", лотерейним методом, за алфавітним списком, добром за датами народження, за прізвищами, що починаються з певної літери тощо.

Гніздова вибірка - це варіант випадкової вибірки, за яким відібрані об'єкти нагадують гнізда (кластери) більш дрібних одиниць. Гніздова вибірка має широке застосування при побудові територіальної вибірки. Після відбору невеликої кількості територіальних об'єктів (населених пунктів, районів, житлових кварталів, вулиць, будинків, під'їздів) проводиться суцільне опитування їх мешканців. Бажано, щоб розбіжності між гніздами були мінімальними, а одиниці, що їх складають, по можливості, неоднорідними, а також більша кількість малих гнізд доцільніша за малу кількість великих.

Систематична, цілеспрямована, неймовірнісна вибірка застосовується у тих випадках, коли відбір людей з генеральної сукупності здійснюється на основі заданої засади. Наприклад, при проведенні електоральних досліджень у певному регіоні вибірка складає, припустимо, 2000 чоловік, а генеральна - 200000 чоловік. Крок *вибірки* визначається поділом генеральної сукупності на вибірку. У даному випадку він дорівнює 100. Це означає, що, починаючи з будь-якого номера із загального списку (визначається довільно), опитується кожний сотий виборець.

Стратифікована, розшарована, районована вибірка застосовується у випадках, коли відбувається попередній розподіл генеральної сукупності на більш-менш однорідні частини, шари, верстви, а потім здійснюється відбір одиниць всередині цих частин.

Властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної називають *репрезентативністю*. Вислів "*репрезентативне соціальне дослідження*" означає, що вибірка сукупність, яка досліджувалася, відображає основні параметри генеральної сукупності і є її зменшеною моделлю, а висновки дослідження вибіркової сукупності можуть бути поширені на всю генеральну сукупність.

Різниця, розходження, які об'єктивно існують між характеристиками генеральної та вибіркової сукупностей, називаються, *похибкою репрезентативності*.

Вірогідність похибки репрезентативності зменшується завдяки збільшенню обсягу вибірки, а також внаслідок вдосконалення процедури формування вибірки шляхом застосування математичних методів.

Опитування та його різновиди в соціології

Опитування - це найпоширеніший та незамінніший спосіб отримання інформації про життєвий світ людини, її наміри, мотиви, думки, події, результати людської діяльності тощо.

Цей метод є поширеним не тільки серед соціологів, а й серед журналістів, юристів, лікарів, педагогів, тобто тих, хто працює з людьми. Специфіка соціологічного опитування у тому, що, опитавши певну кількість індивідів і зібравши їх суб'єктивні думки, дослідник з допомогою спеціальної дослідницької техніки та процедур отримує інформацію про соціально типову думку, виводить усереднену картину дійсності. Застосовуючи метод опитування, соціолог здобуває достовірне, об'єктивне та унікальне знання про певні суспільні процеси.

Мистецтво використання цього методу полягає у тому, щоб чітко уявляти кому, коли і як ставити запитання, а також знати, яким чином обробити отримані відповіді. Видатний американський соціолог П. Лазарсфельд присвятив проблемам методики опитування наукову працю з виразною назвою: "Мистецтво питати "Чому".

Перші згадування про проведення опитувань відносяться до часів Стародавнього світу. Як правило, вони пов'язувалися із встановленням чисельності населення, яке здатне носити зброю і сплачувати податки. Становлення опитування як наукового методу здобуття інформації відноситься до кінця XIX століття. Саме у цей період відбуваються масові переписи населення, ведеться облік врожаїв, худоби, землі, засобів виробництва, збирається інформація з моральної статистики тощо.

Існує два основних типи опитувальних методів: *анкетне опитування (анкетування) та інтерв'ю (інтерв'ювання)*.

Анкетне опитування - метод здобуття соціологічної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою анкети. *Анкета* - основний документ у анкетному опитуванні, являє собою впорядкований певним чином перелік питань, з допомогою яких збирається первинна інформація.

Як підкреслюють фахівці, побудова анкети вимагає включення питань, які б повинні відповідати основним цілям дослідження і слугувати збиранню тієї інформації, котра б дала можливість перевірити гіпотези, висунуті програмою дослідження.

Процесу складання анкети має передувати етап ґрунтовного вивчення наукової літератури із даної проблематики. Існують також окремі правила, методичні вимоги відносно послідовності питань в анкеті (про це детально

див. нижче), а також організаційно-технічні процедури щодо проведення анкетування.

Розрізняють такі різновиди анкетного опитування: *анкетування індивідуальне* - вид анкетування, який не передбачає спільності місця та часу під час заповнення анкети для всієї сукупності респондентів;

анкетування групове - вид анкетування, який передбачає одночасне заповнення анкети групою людей, які зібрані в одному приміщенні;

поштове анкетування - вид анкетного опитування, який передбачає розповсюдження анкети поштою та очікування її повернення після заповнення респондентом;

пресове анкетування (у ЗМІ) - вид анкетування, який адресується специфічному контингенту: читачам газети, слухачам радіо, телеглядачам;

експертне анкетування - вид анкетування спеціалістів-фахівців з проблеми, яка є предметом вивчення.

Основні етапи анкетного опитування:

- *підготовчий етап*, пов'язаний з розробкою програми опитування, складанням анкети, її тиражуванням, виробленням інструкцій для анкетерів та респондентів тощо;
- *оперативний етап* - пов'язаний з безпосереднім анкетуванням респондентів;
- *підсумковий етап* - пов'язаний з обробкою та аналізом анкетування.

Іншим типом опитування є інтерв'ю. *Інтерв'ю* - метод здобуття соціологічної інформації, який полягає у безпосередньому спілкуванні дослідника та респондента.

Виділяють такі різновиди інтерв'ю:

фіксоване (стандартизоване) - такий різновид інтерв'ю, який суворо регламентований питальником;

фокусоване - такий різновид інтерв'ю, у якому респондента заздалегідь знайомлюють з проблематикою бесіди;

вільне (нестандартизоване, неформалізоване) - такий різновид інтерв'ю, у якому тема визначена заздалегідь, а інтерв'юер має відносну свободу у веденні бесіди.

квазі-інтерв'ю у фокус-групах - ретельно спланована дискусія, націлена на збір думок респондентів у неформальних обставинах. (Детальніше про це див. нижче).

Поряд з двома основними типами опитування - анкетуванням та інтерв'ю - є і такий специфічний його різновид як *соціометричне опитування*.

Соціометрія - це різновид опитування, спрямований на вимірювання соціальних дистанцій між членами даної групи. Вперше у соціології описав цей метод та застосував його практично Я.Л. Морено - американський психіатр та соціальний психолог, представник Колумбійської школи у соціології. Здійснюючи кількісний та якісний аналіз емоційних відносин у колективі, він сформулював тенденції групової міжособистісної взаємодії. Основним документом у соціометрії виступає *соціометричний тест*,

соціокартка, мета якого - виміряти соціальні відстані між членами колективу, які зумовлені відносинами симпатії - антипатії, притягання - відштовхування тощо. У результаті такого опитування виявляються неформальні лідери у колективі - "зірки", "бажані члени колективу" та "відчужені члени колективу". Дана методика дозволяє дослідити стан соціально-психологічного клімату в колективі та виробити практичні рекомендації щодо його поліпшення.

Цей метод опитування не є найуніверсальнішим методом, його доцільно застосовувати, як вважають спеціалісти, в поєднанні з іншими методами: спостереженням, аналізом документів тощо.

Інтерв'ю у соціології

Одним із найбільш поширених методів отримання соціологічної інформації є інтерв'ю. *Інтерв'ю* - це бесіда, побудована за певним планом, що передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом із обов'язковою фіксацією відповідей.

Коли формулювання запитань, їх порядок чітко визначені і інтерв'юер (людина, яка проводить опитування) не має права відхилятися від них, мова йде про *формалізоване інтерв'ю*. Цей метод має як переваги, так і недоліки.

Переваги інтерв'ю:

- можливість залучення для проведення інтерв'ю осіб без спеціальної підготовки;
- можливість опитування великої кількості осіб;
- впевненість у тому, що респондент (людина, яка відповідає на питання соціолога) - саме той, який відібраний згідно до вимог вибірки;
- відносно невеликі фінансові витрати на опитування;
- можливість контролювати хід опитування інтерв'юером. *Недоліками* інтерв'ю можна вважати: присутність інтерв'юера, що може заважати респондентам щиро відповідати на питання;
- відносно великим навантаженням на інтерв'юера вважається опитування більше 12-15 респондентів;
- складність пошуку респондентів та їх переконання взяти участь в опитуванні;
- необхідність встановлення між інтерв'юером і респондентом контактів, які ґрунтуються на довірі, симпатії, що інколи потребує значних зусиль.

Отримані дані не завжди є об'єктивними. Причиною цього може бути і сам інтерв'юер за умов, коли:

- бажаючи прискорити процес опитування, він "підштовхує" респондента до відповіді на питання;
- не отримавши відповідь на ті чи інші питання, сам відповідає на них;
- не зустрівши потрібного респондента і не бажаючи витратити час на інший візит, опитує будь-яку людину.

Формулювання питань потребує дотримання таких правил:

- питання повинні бути короткими;
- необхідно уникати багатозначних понять;

- не поєднувати різні підстави в одному питанні.

У наш час набуло поширення *телефонне інтерв'ю*, яке має такі особливості:

- за короткий час можна провести опитування великої кількості респондентів;
- не потребує часу і сил для пошуків респондентів;
- інтерв'юер не впливає на респондента, що дає можливість отримати більш об'єктивну інформацію.

До недоліків такого інтерв'ю можна віднести:

- неможливість сформувати репрезентативну вибірку сукупність. Це пов'язане з різним ступенем телефонізації сільської та міської місцевості та різних соціальних верств;
- ускладнення у керівництві процесом формування вибіркової сукупності. У вибірковій сукупності можливі зміщення за такими ознаками, як вік, стать, освіта.

У тому випадку, коли визначена тема, план та основні питання, а все інше домислює інтерв'юер, мова йде про *не стандартизоване інтерв'ю*. Всі питання у ньому відкриті, результати його не піддаються статистичній обробці, їх використовують для отримання інформації про незнайоме явище, виявлення деталей, поглиблення проблеми. Використовують таке інтерв'ю рідко, а кількість респондентів при цьому невелика.

Вимоги до побудови анкети у конкретному соціологічному дослідженні

Анкетування - це найпоширеніший у соціології метод.

Анкета - це документ, в якому міститься впорядкований перелік питань, що дає можливість отримати нову інформацію про події і факти суспільного життя.

Створенню анкети передують довга копітка розробка програми дослідження в зв'язку з тим, що в анкету закладаються гіпотези, сформульовані завдання, які потрібно вирішити під час соціологічного дослідження. Перекласти мову науки на питання до респондентів - процедура складна, але необхідна. Існує різниця між науковими термінами та буденною мовою, тому поняття можуть мати для простих людей та вчених різні значення.

Анкета починається із вступної частини - звернення до респондента. В ньому визначається мета дослідження, спосіб заповнення анкети. Далі йде основна частина анкети з блоками питань до опитуваних і третя частина - "паспортичка", тобто демографічні відомості про опитуваних.

Структура та послідовність питань в анкеті передбачає розвиток комунікації соціолога з респондентом: завоювання довіри, пробудження зацікавленості, бажання продовження бесіди та ін.

Логіка побудови питань в анкеті відповідає меті дослідження і отримання такої інформації, що дає можливість перевірити гіпотези.

Питання повинні формуватися максимально конкретно і точно, не допускається неясності та неоднозначності.

Усі питання поділяються на два основних типи: *відкриті і закриті*.

Відкриті запитання-це ті, щодо яких дослідник не пропонує респондентові перелік підготовлених відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі.

Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання дають можливість дослідити проблеми людей, які стоять за цифрами звіту. Однак досвід показує, що на відкриті запитання відповідає лише третина респондентів, при цьому відповіді або надто стереотипні, або дуже конкретні, малоінформативні. Окрім цього, такі питання важко обробляти.

Закриті запитання - це ті, в яких після тексту запитання пропонується перелік відповідей. Досить часто при формуванні переліку відповідей зустрічається логічна помилка - порушення принципу відповідності запитання і відповідей. Це відбувається тоді, коли варіанти відповідей не відповідають ключовому слову запитання і є варіантами відповідей на інше запитання.

Запитання-фільтри. Завдання таких запитань - відсіяти тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

Запитання, які стосуються соціально-демографічних характеристик респондента, як правило, завершують анкету. Опитування проводяться анонімно і соціально-демографічний блок передбачає врахування таких позицій:

Вік, стать, рід занять, національність, місце проживання, освіта (якщо проблема дослідження передбачає їх врахування).

При формулюванні запитань анкети необхідно дотримуватись таких:

* *Однозначність*. Уданому випадку мова йде про однакове розуміння змісту запитання респондентами. Дуже важливим є визначеність понять та їх конкретність. Іноді запитання анкети містять у собі два, а той більше запитань, що є недоцільним і заважає отримати об'єктивну інформацію.

* *Стислість*. Досвід проведення соціологічних досліджень свідчить, що чим довше запитання, тим важче респонденту зрозуміти його зміст. Якщо запитання довге, то поки респондент дочитає його до кінця, він забуде початок.

* *Валідність*. Це означає міру відповідності запитання анкети проблемі, що вивчається. Запитання можуть бути прямі і непрямі. Валідність запитання визначається точністю переведення показника у запитання.

Відомо, що добре опрацьована анкета може бути заповнена не більше, ніж за півгодини. У подальшому настає психологічна втомленість і увага респондента розсіюється.

Спостереження у соціології

Одним із методів, яким користуються соціологи для отримання інформації, є *спостереження*.

Спостереження - це метод, за допомогою якого відбувається пряма реєстрація подій їх свідками. Знання, отримане шляхом спостереження, має такі особливості:

- пов'язаність з дослідницькою метою та визначеними завданнями;
- передбачуваність чіткого планування;
- фіксування отриманої інформації у щоденниках або протоколах;
- необхідність контролю на обґрунтованість та сталість отриманих даних.

Найпоширенішою є класифікація спостережень в залежності від становища спостерігача на *включене та невключене спостереження*.

Включене спостереження передбачає входження у соціальне середовище, адаптацію до нього дослідника.

Модифікацією такого спостереження є *стимулююче спостереження*. Якщо мета дослідження пізнавально-аналітична або практична і передбачає прийняття управлінських рішень, то активне втручання соціолога у події є доцільним. Створюючи нестандартні ситуації, дослідник вивчає реакцію об'єкта спостереження на свої дії, стимулює його діяльність, що дає можливість краще вивчити його стан, побачити те, що неможливе у звичайній ситуації.

Перевагами такого спостереження є отримання яскравих, безпосередніх вражень, можливість краще зрозуміти вчинки людей та дії соціальних спільнот.

До недоліків можна віднести те, що дослідник може втратити здатність об'єктивно оцінювати ситуацію і перейти на позиції тих, кого він вивчав.

Невключене спостереження передбачає реєстрацію позицій дослідником, котрий не є членом соціальної групи і спостереження здійснює ніби збоку.

В залежності від програми дослідження, його гіпотез, спостереження може здійснюватись за орієнтовним планом, що дасть можливість структурувати об'єкт, виділити його елементи, якості, функції.

Невключене спостереження використовується при дослідженні буденного життя, де об'єктами є люди, які реагують на поведінку спостерігача. Для того, щоб звести до мінімуму вплив дослідника на об'єкт, необхідно:

- добитися, щоб люди не знали, що за ними спостерігають або забули про це;
- створити у людей хибне уявлення про мету спостереження.

Яким би не було спостереження, необхідно щоденно занотовувати, систематизувати та упорядковувати (згідно з програмою дослідження) отримані дані, записувати у картки, фіксувати у протоколі та комп'ютерному файлі.

Для підвищення надійності даних спостережень необхідно виконувати деякі правила:

- досить детально класифікувати елементи подій;
- прагнути, щоб усі, хто здійснює спостереження, порівнювали свої враження, визначалися з оцінками та інтерпретацією подій, використовуючи однакову методику;

- спостерігати об'єкт у різних ситуаціях та з різних боків; не змішувати опис подій з їх інтерпретацією. Спостереження особливо корисні при дослідженні системи організації, діяльності підприємств та установ, тобто відносно автономних соціальних одиниць. У прикладних дослідженнях - це метод роботи соціолога-консультанта, який завжди комбінує спостереження, інтерв'ю та вивчення документів організації.

Аналіз документів у соціології

Аналіз документів-один з найпоширеніших методів збирання соціологічної інформації, який за популярністю поступається лише опитуванню. Особливо часто цей метод використовується вкупі з іншими: опитуванням, спостереженням, експериментом.

В окремих галузях соціології, наприклад, промисловій, демографічній соціології, соціології масової комунікації, соціології праці, соціології міжнародних відносин та інших використання цього методу для здобуття емпіричних знань є визначальним.

Метод аналізу документів являє собою сукупність методико-технічних процедур та прийомів для отримання емпіричної інформації, вилученої з документальних джерел.

Під документом у соціології розуміють спеціально створений людиною предмет для зберігання та передачі інформації. Інформація може бути зафіксована за допомогою букв, цифр, стенографічних знаків, малюнків, фотографій, звукозапису тощо.

За способом технічних засобів фіксування розрізняють *письмові* (рукописи та всі види друкованої продукції), *іконографічні* (відео-кіно-фотодокументи, картини, гравюри), *фонетичні* (розраховані на слухове сприйняття), *електронні* (пов'язані з використанням комп'ютера та Інтернету) документи.

У залежності від *статусу* документа виокремлюють:

офіційні документи, створені юридичними чи посадовими особами: урядові постанови, заяви, ділова кореспонденція, протоколи судових органів, фінансова звітність, плани, звіти тощо;

документи особистого походження: матеріали, що містять біографічні відомості, офіційні матеріали, що засвідчують особу їх власника, його права, обов'язки, тощо.

У залежності від *авторства* документа вирізняють:

- *особистісні документи* (листи, характеристики, мемуарні матеріали, щоденники, автобіографії);
- *безособистісні документи* (архівні матеріали, дані преси, протоколи зборів).

У залежності від *мотивації створення документів* розрізняють:

- *спровоковані документи* (відгуки на книгу, відгуки на конкурс, оголошений в газеті або в електронних ЗМІ, шкільний твір);

- *неспровоковані* (особисті документи, створені за ініціативою самих авторів: переписка, щоденники, звертання до органів управління).

Методи аналізу документів поділяються на *неформалізовані* (традиційні) та *формалізовані* (контент-аналіз).

Неформалізовані (традиційні) методи аналізу включають в себе звичайне "розуміюче" сприйняття тексту і засновані на загальних логічних операціях: аналізу, синтезу, порівняння, визначення, оцінювання, осмислення.

Недоліки даного методу: можливість суб'єктивізму, залежність від суб'єктивного світосприйняття дослідника, інтуїтивність отримання інформації, зміщення інформації внаслідок особливостей уваги, пам'яті тощо.

Формалізований (контент-аналіз) - це переведення у кількісні показники масової текстової інформації з наступним її статистичним опрацюванням. Він застосовується у тих випадках, коли виникає потреба в опрацюванні великих масивів документальних джерел, недосяжних для інтуїтивного аналізу. Суть методу полягає у переведенні у кількісні показники текстової інформації через пошук у текстах певних ознак, рис, властивостей.

Процедура контент-аналізу розпочинається з виділення *сміслових одиниць аналізу*, які потім відшуковують у текстах і переводять у кількісні показники. *Смісловими одиницями* можуть бути:

- поняття - наприклад, за частотою використання понять ("опозиція", "багатопартійність", "права людини", "громадянське суспільство") можна отримати знання, в якій мірі джерело інформації орієнтоване на демократію;
- судження, виражені у вигляді речень, абзаців, фрагментів текстів, тем статей, назв радіопередач, телешоу;
- імена історичних осіб, політиків, назви країн, державних інститутів;
- цілісна суспільна подія, офіційний документ, факт, випадок. Наступним кроком у здійсненні контент-аналізу є виділення *одиниць рахунку*.

Одиниці рахунку - це кількісна характеристика смислової одиниці аналізу, яка фіксує регулярність, з якою зустрічається у тексті смислова одиниця. Інколи смислові одиниці аналізу та одиниці рахунку є тотожними.

Базові засади методу контент-аналізу були ґрунтовно розроблені американськими соціологами Т.Д.Ласуелом та Б.Берельсоном - представниками Колумбійської школи у соціології.

Відомо, що у роки II світової війни американські соціологи на підставі проведеного контент-аналізу відкритої преси надали американському уряду практичні рекомендації щодо найбільш вдалого для США часового терміну відкриття другого фронту.

У сучасних умовах контент-аналіз широко використовується для вивчення преси, радіо, телебачення та підвищення ефективності їх впливу на індивідуальну та масову свідомість. Значні можливості має цей метод при вивченні проблем міжнародного життя, електоральних процесів у країні.

Метод контент-аналізу виступає засобом вивчення особистісних документів, листів населення до різних державних інституцій. Надзвичайно великі резерви цей метод виявляє у політичних дослідженнях при вивченні політичних програм партій, рухів, відеозаписів мітингів, зборів, з'їздів тощо. Створені сучасні комп'ютерні програми значно полегшують процес обробки інформації, отриманої методом контент-аналізу, надаючи їй форми, зручної для подальшого використання.

Експеримент у соціології

Експеримент-це загальнонауковий метод отримання нових знань у керованих та контрольованих умовах. Він має широке застосування у соціології і носить назву - *соціальний експеримент*. Знання, отримані в результаті експерименту, носять характер причинно-наслідкових. Соціальний експеримент виконує дві функції:

- досягнення результату у практичній діяльності;
- перевірка наукової гіпотези.

Соціальний експеримент - це спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керованих та контрольованих факторів.

Експеримент може бути:

- натуральний;
- розумовий.

Натуральний експеримент передбачає цілеспрямоване втручання дослідника у природний хід подій. *Розумовий експеримент-це* маніпулювання не з реальними об'єктами, а з інформацією про них без втручання у хід подій.

Натуральний експеримент може бути:

- контрольований;
- неконтрольований.

Контрольований експеримент - це спроба отримати відносно чистий ефект впливу експериментальних факторів. Для цього ретельно вивчають та вирівнюють інші умови, які можуть виникнути та викривати вплив експериментального фактора.

Вирівнювання відбувається по всіх об'єктах, котрі беруть участь в експерименті. Для цього виділяють фактори, які можуть впливати на очікувані наслідки, що передбачає ретельний попередній аналіз проблеми при розробці програми дослідження.

У першу чергу вирівнюють основні параметри загальної ситуації, наприклад, такі як сфера виробництва тип поселення, етнічне та культурне середовище, освіта, час та ін.

Таким чином, соціальне середовище (група, спільнота), в якому проводиться експеримент, повинно мати приблизно однакові характеристики.

До 20-х років ХХ століття цей науковий метод використовувався переважно у природничих науках, а пізніше знайшов широке застосування у

суспільних науках. У історії соціології описаний класичний експеримент, проведений американським вченим С.Хрістіансеном, направлений на перевірку гіпотези: "Чим вищий рівень освіти, тим успішніше людина включається у економічну діяльність".

Було сформовано дві групи, які розрізнялися за єдиним критерієм - наявністю атестату зрілості. При цьому члени експериментальної групи мали атестат зрілості, а члени контрольованої групи - ні. В результаті дослідження серед членів експериментальної групи за дев'ять років зберегли власні доходи 92%, а в контрольованій групі це зробили лише 58% членів.

Відомий також експеримент, проведений у 50-х роках ХХ століття американськими вченими Х.Хімельвітом, А.Опенгаймом і П.Вінсоном в галузі телекомунікацій.

Коли на Бі-бі-сі з'явилася технічна можливість користування двома каналами, причому на одному з них йшли освітні програми, а на іншому - "бойовики", розважальні передачі, то значна кількість користувачів-підлітків обирали останній.

Коли ж у глядачів був доступ тільки до одного каналу, а підлітки були змушені обирати освітні програми або виключати телевізор, то значна їх частина обирала освітні програми і отримувала задоволення від них. Науковцями був сформульований висновок: виховання повинно сприяти формуванню у дітей навичок підкорятися не вибір увазі, а увагу - вибору.

Соціальний експеримент у залежності від сфери суспільного життя може бути економічним, маркетинговим, психологічним, соціологічним, педагогічним тощо.

Аналіз соціологічної інформації.

Аналіз отриманої під час соціологічного дослідження інформації є дуже відповідальним та важливим етапом. Аналізу передують опрацювання первинної інформації, яка міститься у відповідях анкети, протоколах спостереження. У процесі обробки первинна інформація готується для обчислення.

На етапі аналізу соціологічної інформації відбувається перевірка гіпотез, отримується нове знання.

Елементарними процедурами впорядкування даних є *групування та класифікація*;

Просте групування - це класифікація або впорядкування даних за однією ознакою. Об'єднання фактів здійснюється у відповідності до гіпотези за головною ознакою. В залежності від гіпотез можна згрупувати вибірку сукупність за статтю, віком, професіями, освітою та ін.

Перехресне групування - це поєднання даних, впорядкованих за двома ознаками. Метою такого групування є: з'ясувати взаємозв'язок між даними; здійснити взаємний контроль показників (порівняти відповіді на основне та контрольне запитання); визначити вплив одного показника на інший.

Завданням перехресного групування є виявлення стійких зв'язків між структурними якими явища, що вивчається. Це дає можливість

простежити як змінюються одні ознаки у зв'язку зі зміною інших, як змінюються досліджувані властивості у груп, відокремлених за різними ознаками. У тому випадку, коли збільшення однієї ознаки призводить до зростання іншої, то зв'язок між ознаками є позитивним. Зворотна залежність (збільшення однієї - зменшення іншої) свідчить про наявність негативного

Сталі сполучення властивостей виявляються шляхом типологізації і якщо вона здійснюється в ході емпіричного дослідження її називають *емпіричною*.

Емпірична типологізація - це пошук сталих сполучень якостей соціальних об'єктів або явищ, які розглядаються у відповідності до гіпотез у декількох вимірах одночасно.

Іноді типологізація здійснюється на підставі наявних теоретичних уявлень.

Теоретична типологізація - це узагальнення ознак соціальних явищ на основі теоретичної моделі і за обґрунтованими критеріями. Така типологізація є умовою прямої перевірки теорії шляхом перевірки сконструйованих типів з емпіричними свідченнями відповідності або відхилення від ідеальної моделі.

У теоретичній типології критерії якостей виявляють шляхом логічного аналізу.

Аналіз отриманих у соціологічному дослідженні даних відповідно до типології передбачає:

- визначення частоти розподілу за кожним типом;
- вивчення відхилень від теоретичних моделей за окремими параметрами;
- вимір інтенсивності і вірогідності цих відхилень.

Одним із способів аналізу є *вторинний аналіз*.

Він проводиться тоді, коли аналізують дані, отримані та оброблені іншими дослідниками.

При аналізі емпіричних даних послідовність дій соціолога така:

1) опис усієї сукупності даних у найпростішій формі, перевірка якості отриманої інформації;

2) скорочення кількості ознак, необхідних для остаточного аналізу. Здійснюється первинне узагальнення даних, необхідне для глибокого розуміння проблеми;

3) перехід до пояснення фактів шляхом виявлення прямих і непрямих впливів на якості, соціальні типи, стійкі утворення;

4) спроби прогнозування розвитку процесів, подій, явищ, що вивчаються.

Питання для самоперевірки і повторення

1. Що таке соціологічне дослідження?

2. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного суспільства?

3. Яке місце посідає програма і робочий план соціологічного дослідження у його підготовці, організації та проведенні?

4. У чому полягає специфіка опитування як методу збирання первинної соціологічної інформації?
5. За яких умов застосовують у соціології експертне опитування?
6. Поясніть, що таке соціометричне опитування?
7. Які, на Вашу думку, питання можна вирішити за допомогою аналізу документа?
8. В яких випадках доцільне застосування контент-аналізу?
9. Для чого і як здійснюється опис інформації обчислення та оформлення узагальнюючої інформації.

Рекомендована література з теми

- Бутенко И.А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. М., 1989. - Волович В.И. Надежность информации в социологическом исследовании. К., 1974
- Воронов Ю.П. Методы сбора информации в социологическом исследовании. М., 1974.
- Гордяненко В. Г. Социологический практикум: Учебно-методическое пособие. К., 1999.
- Гречихин В. Лекции по методике и технике социологических исследований. М., 1988. ~ Давыдюк Г.П. Прикладная социология. Минск, 1979.
- Есть мнение. Итоги социологического опроса / Под ред. Ю.А. Левады. М., 1990.
- Иберла К. Факторный анализ. М., 1980.
- Интерпретация и анализ данных в социологических исследованиях. М., 1987.
- Как провести социологическое исследование. 2-е изд. М., 1990.
- Цозлова Л.Н. О методах анализа социокультурных явлений // социологические исследования. 1993, №11.
- Кракович Д., Сердюк А. Интервьюирование в социологическом исследовании. К., 1992.
- Лободинська О.М., Магизинщикова І.П., Мельникова Н.В. Соціологічний практикум: наоч. посібник. К., 1998.
- Масленников Е.В. Метод интеграции концепций экспертов в социологических исследованиях. М., 1992.
- Методология прикладного социологического исследования. М., 1976.
- Методы сбора информации в социологическом исследовании: В 2-х книгах. М., 1990.
- Опитування громадської думки. Відп. ред. Паніна Н.В. К., 1995.
- Общественное мнение: стратегия массовых опросов ("круглый стол") Социологические исследования. 1993. № 6.
- Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження. К., 1996.
- Піча В.М., Вовканич С.Й., Маковецький В.М. Як підготувати, провести і узагальнити результати соціологічних досліджень. Львів, 1996.
- Практикум по прикладной социологии. М., 1987.
- Рабочая книга социолога. М., 1983.

Социологический практикум по методике и технике конкретно-социологических исследований. X., 1986.

Те.миров Я. С. Анкетирование без анкет // Социологические исследования. 1993. № 6.

Чурилов Н.Н. Проектирование выборочного социологического исследования. К., 1986.

Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы. Самара, 1995.

Тема 4. Суспільство як соціальна система, його соціальна структура. Теорія соціальної стратифікації.

В залежності від історичного періоду, концепцій та шкіл у соціології поняття „суспільство” мало велику кількість різних тлумачень.

Автором оригінального вчення про суспільство як соціальну систему функціонуючих структур був американський соціолог *Толкотт Парсонс* (1902 - 1977 рр.).

Суспільство, за Т. Парсонсом, - це складно структуроване утворення, найважливішими елементами якого є соціальна система, система культури та система особистості.

Система культури входить до системи особистості шляхом її соціалізації і таким чином утворюється стійка та стабільна соціальна система. Система особистості взаємодіє із соціальною системою на основі взаємодоповнення експектацій, що означає мотивацію індивідуальної поведінки "очікуванням іншого".

Основою самоорганізації суспільства, як вважає теоретик, виступають міжособистісні відносини та взаємозв'язки, а також взаємодія індивіда та "іншого".

На думку німецько - американського вченого *Еріха Фромма* (1900 -1980 рр.), суспільство є системою, яка самоорганізовується та саморозвивається. Фактором, що визначає саморозвиток суспільства, він вважав "*соціальний характер*", який є результатом адаптації людини до соціально-економічної структури суспільства, психологічним чинником суспільного розвитку і який може зміцнювати або руйнувати існуюче суспільство.

Функція соціального характеру полягає в тому, щоб формувати і спрямовувати енергію людей, забезпечуючи функціонування та відтворення суспільства. Для нормального функціонування суспільство повинно сформувати соціальний характер, якому внутрішньо притаманними мають бути: прагнення до праці, дисциплінованість, пунктуальність.

Сучасна соціологія визначає *суспільство як сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких має вираження їх всебічна залежність.*

Ознаки суспільства - це ті стійкі риси, характеристики, які відрізняють суспільство як цілісне соціальне утворення від інших утворень.

Такими ознаками є:

- *територія*, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків, розвиваються відносини і взаємодія індивідів. Територія локалізує організацію соціального життя;
- *універсальність*, тобто всеосяжний, різнобічний характер суспільства. Вона включає в себе все розмаїття соціальних зв'язків, відносин, соціальні інститути і спільноти. Універсальність суспільства дає можливість створити необхідні умови для задоволення потреб людини, самореалізації та досягнення особистої мети;
- *автономність*, тобто здатність до постійного відтворення, соціальних зв'язків, внутрішньої саморегуляції за допомогою тих інститутів і організацій, норм і цінностей, які утворюються всередині самого суспільства;
- *інтегративність*, тобто можливість підкоряти собі індивідів, нові покоління, залучати їх до соціального життя, відтворювати його структуру.

Аналізуючи суспільство, необхідно виділити ті елементи, які структурують, формують суспільство як цілісність. До них відносять:

- *статусно-рольові позиції*. У соціумі відбувається стандартизація різноманітних видів взаємодій, що призводить до появи статусно-рольових моделей поведінки. Це базовий, первинний рівень суспільства;
- *соціальні інститути*. Статусно-рольові позиції організовані, пов'язані між собою. Організованість та упорядкованість забезпечується за допомогою соціальних інститутів. Соціальні інститути виникають у процесі суспільного розподілу праці і суспільних відносин в межах соціальної організації суспільства. Кожен з них має свою мету, функції, статусно-рольові позиції та систему санкцій;
- *соціально-ціннісні та культурні елементи*.

Аналізуючи ці елементи, можна дати відповідь на питання, чому суспільство не руйнується, не розпадається, а відтворюється як цілісна система. Людина формується у конкретному культурному середовищі і, засвоюючи колективні уявлення про доцільність, необхідність інституціонального розмаїття, вона сприймає його як природний стан суспільства. Культура визначає ціннісні моделі поведінки людей у вигляді норм моралі, традицій, ціннісних орієнтацій тощо. Але можливості культури обмежені, лише вона не може забезпечити єдність суспільства. Тому політична влада через державне регулювання закріплює зв'язки між інститутами, спільнотами там, де впливу культури вже недостатньо, де норми моралі потребують підкріплення у вигляді права, закону, примусу.

Типології сучасних суспільств світу

Типології суспільств, так само, як типології будь-яких соціальних явищ (наприклад, держав, партій, особистості, конфліктів), можна розглядати як

метод наукового пізнання, який полягає у диференціації різних суспільств за певною ознакою з наступним їх групуванням та схожими рисами. Вдаючись до типологічного описання суспільств, дослідники мають можливість співставляти різні суспільства, порівнюючи їх, систематизувати знання про них, досягаючи істини у процесі пізнання суспільної організації людського життя.

Серед класичних типологій суспільств, яких нараховується не один десяток, виокремимо найбільш широко вживані та розповсюджені.

Марксистська типологія суспільств відома з середини ХІХ

століття, згідно з якою існують п'ять типів суспільств, сутнісні риси яких зумовлені існуючим способом виробництва, і які поділяються на: *первісні; рабовласницькі; феодалні; капіталістичні та комуністичні.*

Технократична типологія суспільств, яка набула особливої популярності у другій половині ХХ століття. Згідно з нею, виділяють три типи суспільств: а) *доіндустріальні, або традиційні*, які ґрунтуються на сільськогосподарській цивілізації, а технологічну основу їх складає ручна праця; б) *індустріальні*, які ґрунтуються на індустріальній цивілізації, а технологічну основу їх складає машинна праця; в) *постіндустріальні*, які базуються на інформаційно-комп'ютерній цивілізації, а технологічну основу їх складають знання, інформація.

Термін "*постіндустріальне суспільство*" був введений в науковий обіг американським соціологом Д.Рісменом у 60-х роках ХХ століття, а широкого розповсюдження набув з виходом однойменної книги Д.Белла в 1973 році.

Постіндустріальне суспільство він розглядає як таке, в економіці якого пріоритетними стають не галузі виробництва товарів, а виробництво послуг, проведення наукових досліджень, розвиток освіти, підвищення якості життя. На думку Д.Белла, провідним класом у такому суспільстві стає новий клас, представлений технічними фахівцями, технократами, експертами, консультантами. Прибічниками теорії постіндустріалізму виступають багато західних вчених, котрі використовують різну термінологію, зберігаючи єдність у розумінні сутнісних рис постіндустріального суспільства.

Так, Р.Дарендорф вживає термін "*посткапіталістичне суспільство*", А.Етціоні - "*постсучасне*", Е.Тоффлер, Р.Арон - "*інформаційне*", З.Бжезинський - "*технотронне*".

Досить часто вживаною є *історична типологія суспільств*. У загальних рисах вона окреслена Е.Гідденсом. Згідно з нею, виокремлюють два типи суспільств: *ранні (суспільства мисливців, збирачів, скотарські, аграрні, традиційні)* та сучасні типи. Останні, у свою чергу, поділяються на:

- *суспільства першого світу* (від ХVІІІ століття дотепер) - США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;
- *суспільства другого світу* (від початку ХХ століття до початку 90-х років ХХ століття) - СРСР, держави Східної Європи, які згодом, внаслідок політичних та економічних реформ, переходять до суспільств першого світу.

- *суспільства третього світу* (від XVIII століття, коли вони були колоніями, дотепер) - Індія, африканські та південноамериканські країни;
- *"нові" індустріальні країни* - Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань.

Достатньо розповсюдженою є *типологія суспільств світу за політичними режимами*, згідно з якою виділяються *демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства*. Близькою до цієї є *типологія, запропонована К.Поппером* у книзі "Відкрите суспільство та його вороги". Він розподіляє всі суспільства на *відкриті* (демократичного типу, з пріоритетом прав людини) та *закриті* (тоталітарного та авторитарного типу з утиском прав та свобод людини).

Наприкінці XX століття набула популярності макросоціологічна концепція "золотого мільярду", згідно з якою існують високорозвинуті суспільства за рахунок матеріального виробництва перш за все, які здатні забезпечити своїм членам (а Це приблизно мільярд населення Землі) гідне життя, і решта суспільств, що становлять джерело дешевої сировини і дешевої робочої сили для високорозвинутих суспільств.

Кожна з наведених типологій суспільств має право на існування, базується на власних теоретико-методологічних засадах, має відповідний понятійний апарат, за допомогою якого можуть бути розкриті змістовні характеристики суспільств.

Базові компоненти соціального життя

Існування суспільства пов'язане з постійною взаємодією індивідів, соціальних груп щодо задоволення власних потреб та інтересів. Взаємодія ця формується поступово, ускладнюючись крок за кроком. Переплітаючись, ці взаємодії утворюють міцну тканину соціального життя.

Елементарною частиною будь-якої соціальної діяльності людей є *соціальна дія*. Термін цей запровадив у соціологію М. Вебер, який розумів соціальну дію як таку, що є усвідомленою і співвідносною з діями інших людей або орієнтованою на них.

Структура соціальної дії така:

- дійова особа;
- потреба в активізації поведінки;
- мета дії;
- методи дії;
- інша дійова особа, на яку спрямована дія; результат дії.

Враховуючи те, що соціальна дія завжди усвідомлена, необхідно знати, що спонукає людину до неї. Тут постає питання про мотивацію.

Мотивація - це сукупність факторів, що спонукають до дії. В першу чергу це потреби, які можуть бути фізіологічними (їжа, відпочинок, секс та інші), а також потреби в безпеці, спілкуванні, визнанні, статусі тощо.

Соціальна дія є кроком до формування *соціальної взаємодії*. Здійснюючи соціальну дію особа відчуває на собі дію інших, а отже, відбувається обмін діями, тобто соціальна взаємодія. *Соціальна взаємодія* - це система

взаємообумовлених соціальних дій. Вони пов'язані циклічною причинною залежністю, коли дії однієї особи є одночасно причиною і наслідком відповідних дій іншої особи. Найбільш загальними типами взаємодій є: співробітництво та суперництво.

Соціальні взаємодії пов'язані із взаємними очікуваннями того чи іншого типу поведінки по відношенню один до одного. Такі очікування можуть бути епізодичними, невизначеними, або стійкими і сталими.

Якщо взаємодії набувають стійкого характеру, взаємні очікування індивідів постійно змінюються і в той же час з'являються стійкі соціальні очікування, які надають взаємодії досить упорядкованого та передбачуваного вигляду.

Такі упорядковані та стійкі взаємодії називаються *соціальними відносинами*.

На думку сучасних соціологів, основою формування соціальних відносин є *цінності*.

Для існування суспільства необхідно закріпити деякі соціальні відносини, зробивши їх обов'язковими для членів суспільства або соціальної групи. Це стосується тих відносин, які відображають задоволення потреб, необхідних для існування цілісної соціальної групи. Цю функцію виконують *соціальні інститути*.

Соціальні інститути - це стабільна та інтегрована сукупність соціальних зв'язків, норм, ролей і статусів, цінностей та вірувань, які регулюють всі сфери суспільного життя.

Головним завданням соціальних інститутів є задоволення основних життєвих потреб. Відповідно соціологи виділяють п'ять соціальних інститутів:

- інститут сім'ї та шлюбу (потреба у відтворенні людського роду);
- політичні інститути (потреба у безпеці та соціальному порядку);
- економічні інститути (потреба у виробництві матеріальних цінностей);
- освітні інститути (потреба у соціалізації, передачі знань, досвіду);
- інститут релігії (задоволення духовних потреб).

Соціальний контроль як спосіб саморегуляції суспільства

Суспільство є багаторівневою системою, яка складається з підсистем, соціальних спільнот та груп. Що ж утримує їх разом? Чому суспільство, в якому кожна спільнота має свої специфічні потреби та інтереси, не руйнується, не розпадається, а постійно відтворюється, зберігається як цілісний організм? Упорядкованість суспільства базується на взаємопов'язаних ролях, відповідно до яких особистість бере на себе обов'язки по відношенню до інших і в той же час вимагає від інших виконання своїх обов'язків. Для пояснення цього явища в соціології використовується поняття *соціального контролю*.

Соціальний контроль - це особливий механізм регуляції поведінки і підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної

системи, прийнятої в суспільстві. Нормативне обмежуючи стиль життя своїх членів, група здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилявся від прийнятих правил.

Механізмами соціального контролю за членами суспільства є:

- *соціалізація*, тобто процес засвоєння соціальних ролей і культурних норм, який передбачає, що люди будуть виконувати свої ролі несвідомо, за звичкою, традицією, перевагами. Людина повинна хотіти впорядкувати своє життя, добровільно підкорятися законам суспільства і відчувати розгубленість та роздратування, якщо ці закони порушуються;
- *груповий тиск*. Кожна людина є членом тієї чи іншої первинної групи (сім'я, студентська група та інші). Група має свої неписані норми взаємодії, поведінки. Член такої групи повинен дотримуватися мінімуму тих вимог, норм, які існують в ній. Якщо цього не відбувається, до порушника застосовуються неформальні санкції. Це може бути суспільний осуд або ізоляція. Ступінь групового тиску залежить також від згуртованості групи. Чим вона вище-тим сильніший тиск. Група виконує функцію нормативного обмеження індивідуальної поведінки.

Головними структурними елементами соціального контролю є *норми та санкції*.

Норми - це приписи, вимоги і очікування відповідної поведінки.

Норми можуть існувати на двох рівнях:

- норми, які існують в суспільстві, або у великих соціальних групах. Це звичаї, традиції, закони;
- норми, які існують в малих групах "групові звички". Норми можуть існувати як стандарти поведінки, або як очікувана поведінка.

Незалежно від форми існування, норми виконують такі функції:

- інтегруюча - полягає в об'єднанні членів групи;
- контролююча - полягає у контролі за поведінкою членів групи;
- еталонна - полягає у пропонуванні зразків та стандартів поведінки.

У кожному суспільстві завжди існує та чи інша міра порушення норм. По відношенню до порушників застосовуються санкції. Як визначає А. Кравченко, санкції можуть бути чотирьох типів.

Формальні позитивні санкції - це засіб соціального контролю, тобто визнання з боку офіційних структур (почесні звання, нагороди та інше).

Неформальні позитивні санкції - це засіб соціального контролю або публічне схвалення, не пов'язане з офіційними структурами (визнання, слава, визнання лідерських якостей та інші).

Формальні негативні санкції - це засіб соціального контролю у вигляді покарань, визначених юридичними нормами (арешт, ув'язнення, штраф, звільнення та інші).

Неформальні негативні санкції, - це засіб соціального контролю у формі покарань, не передбачених офіційними установами (зневага, осуд, зауваження та інші).

У сучасному суспільстві соціальний контроль здійснюється переважно формальними нормами (накази, постанови, закони). Він набув інституційної підтримки, яку здійснюють головні соціальні інституції (армія, освіта, правосуддя, уряд тощо.).

Соціальні інститути суспільства

Соціальний досвід свідчить, що для людського суспільства необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для всіх членів суспільства або його групи, забезпечити цілісність системи. Для збереження такої цілісності, в якій зацікавлена спільнота, люди утворюють систему установ, які закріплюють нормативне регулювання відносин і контролюють поведінку своїх членів.

Соціальний інститут - це стійкий комплекс формальних і неформальних норм, правил, засад, які регулюють різні сфери людської життєдіяльності і організують їх у систему соціальних статусів і ролей.

Інтеграція індивідів у соціальне об'єднання (групу, спільноту або суспільство) передбачає не лише зацікавленість людей у створенні таких зв'язків, але й наявність можливостей комунікацій - спільна цілісно-нормативна система, мова та інші.

Соціальний інститут виникає і функціонує, виконуючи ту чи іншу соціальну потребу. Якщо ця потреба стає незначною або зовсім зникає, то поступово зникає і соціальний інститут, який її задовольняв.

Кожна людина має індивідуальну комбінацію потреб. Проте фундаментальних (важливих для всіх) потреб не так вже й багато, їх п'ять і стільки ж головних соціальних інститутів:

- потреба у відтворенні роду - *інститут сім'ї та шлюбу*;
- потреба у виробництві та розподілі засобів існування - *економічні інститути, виробництво*;
- потреба у безпеці, соціальній злагоді та порядку - *політичні інститути, держава*;
- потреба у передачі знань і набутих цінностей, соціалізація нових поколінь - *інститут освіти*;
- потреба у вирішенні духовних проблем, передача духовних цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність і злагоду - *інститут релігії*.

Процес утворення соціального інституту - *інституціоналізація* - передбачає такі етапи:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- формування спільних цілей;
- поява соціальних правил і норм у процесі стихійної соціальної взаємодії;
- поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами;
- інституціоналізація правил, норм, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування;

- визначення системи санкцій і ролей, які охоплюють усіх членів соціального інституту.

Соціальні інститути виконують не лише *функції* (позитивна роль у суспільстві), але й *дисфункції* (шкода, яку вони чинять суспільству).

Функції бувають:

- *явні*, якщо вони офіційно заявлені, усіма усвідомлені та очевидні. Очікувані та необхідні явні функції формуються і декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів та ролей.
- *латентні*, якщо вони приховані, не заявлені, не заплановані. *До явних функцій соціальних інститутів*, що забезпечують закріплення та відтворення суспільних відносин, відносять:
 - *регулятивну*, яка забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства за допомогою формування моделей поведінки;
 - *інтегративну*, яка забезпечує згуртованість, взаємозалежність та взаємовідповідальність членів соціальних груп, що формуються під впливом інституціоналізації правил, норм, санкцій, систем ролей;
 - *трансляуючу*, яка пов'язана з передачею соціального досвіду;
 - *комунікативну*, яка забезпечує розповсюдження інформації, що виникла в даному інституті, як всередині саме цього інституту для управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаємодіях між інститутами.

Латентні функції є незапланованими, непрямими результатами діяльності соціальних інститутів.

Наприклад, завданням сім'ї є соціалізація до прийнятих норм сімейного життя, однак часто реальна поведінка членів сім'ї призводить до конфлікту з культурною групою, тому що ця поведінка не відповідає вимогам та нормам групи.

Виробництво предметів споживання також виконує латентну функцію, задовольняючи потребу людей у підвищенні власного престижу (випуск розкішних авто, коштовностей та ін.)

Поняття соціальної групи: сутність та різновиди

Суспільство - складна структура, елементами якої є різні соціальні спільноти. Основу суспільства складають соціальні групи - спільноти людей зі стійкими взаємодіями, очікуваннями та солідарністю щодо спільних цілей та культурних зразків. Соціальна група розглядається як сукупність людей, котрі відрізняються за соціально значущими ознаками. Ці реальні ознаки не лише існують об'єктивно, але й усвідомлюються суб'єктивно. Наприклад, свою групову приналежність та солідарність молодь відчуває так само, як пенсіонери відчувають свою. У представників однієї групи схожі ціннісні орієнтації, моделі поведінки, стиль життя. Такими ознаками можуть бути вік, національність, професія, релігія та ін.

Найважливішими характеристиками груп є взаємовідносини та взаємодія між їх членами. За цим параметром групи поділяються *на первинні та вторинні*.

Для *первинних груп* характерна постійна взаємодія та особистісні контакти. Вони можуть виникати для досягнення спільної мети, але їм притаманні партнерські відносини з емоційним забарвленням.

Для *вторинних груп* характерними є лише функціональні, обов'язкові контакти, пов'язані з досягненням конкретної мети. Вторинні групи можуть складатися з декількох первинних груп.

Елементарною складовою суспільства, яка зосереджує в собі всі види соціальних зв'язків, є *мала група*.

Мала група - невелика за чисельністю сукупність людей, об'єднаних загальними цілями, потребами, цінностями, нормами, правилами поведінки та постійною взаємодією. Група має свою систему цінностей, стандартів поведінки, норм, які вимагають від члена групи певних обмежень, індивідуальної свободи. Зазвичай, ці правила приховані від стороннього спостерігача і виконують функцію соціального контролю. У малій групі індивід отримує моральну і психологічну підтримку, в ній відбувається душевне спілкування, тобто контактність і на рівні глибинних особистісних почуттів. Співчуття та сумісність є психологічною ознакою малих груп. Найбільш яскраво ці ознаки проявляються у такій малій соціальній групі, як сім'я. Мала група виконує також функцію індивідуалізації загальносоціальних вимог до особи, здійснюючи соціальну регуляцію свідомості та поведінки індивіда.

До *вторинних* відносять *великі групи*. *Великі групи* відрізняються від малих не лише розміром, але й якісно іншими соціально-психологічними ознаками, а саме:

- вони орієнтовані на чітко визначені раціональні дії;
- у них відсутні групові норми, неписані правила;
- соціальний контроль здійснюється зверху до низу за формальними нормами.

В залежності від ідентифікації людини з групою виділяють: інгрупи, аут групи, референтні групи.

Інгрупи - це групи, які людина визнає своїми, ідентифікує себе з ними, вважає себе їх часткою (сім'я, родичі, друзі та ін.).

Аутгрупи - це такі групи, які людина сприймає як "інші", "чужі", до яких вона не належить.

Референтні групи - це реальні, або умовні соціальні спільноти, які індивід сприймає як взірець, і на норми, цінності та ідеали яких він орієнтується в своїй поведінці. Зважаючи на вимоги референтної групи, особистість вносить корективи у своє життя, наближаючи реальну поведінку до ідеальних зразків. Референтність групи сприяє соціальній адаптації, пропонуючи людині готові зразки поведінки, вироблені та апробовані тими чи іншими групами.

Соціальна структура суспільства.

Соціальна структура - це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою упорядкованих соціальних спільнот, груп, а також відносин між ними.

Суспільство складається з різних соціальних спільнот, груп, які займають різні місця у системі соціальної нерівності.

Диференціація населення суспільства за такими ознаками, як влада, власність, доход та інше спричинена політичними, культурними і економічними відносинами.

Соціальні спільноти - це такі об'єднання людей, які виникають та формуються на основі:

1. культурно-історичної самобутності (народи, нації);
2. родинних зв'язків та схожості стадії життя (сімейні, статево-вікові та ін.).

Соціальні спільноти також розрізняються за професійно-кваліфікаційними, територіально-регіональними ознаками.

Історичними детермінантами формування соціальних спільнот були:

- умови соціальної реальності, що вимагали об'єднання людей;
- спільні інтереси значної частини індивідів;
- розвиток державності і форми організації людей, що виникають разом з нею у вигляді різноманітних соціальних інститутів;
- спільна територія, що зумовлює міжособистісні (прямі та опосередковані) контакти.

Соціальні спільноти характеризуються такими показниками:

- умови життєдіяльності, опосередковані політичними, економічними та соціальними особливостями;
- спільні інтереси індивідів, що взаємодіють між собою;
- відношення до конкретних соціальних інститутів та цінностей;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільноту;
- приналежність до територіальних утворень.

Одні спільноти складаються об'єктивно, незалежно від волі та бажання людей (класи, верстви, нації), інші ж утворюються свідомо і цілеспрямовано (політичні організації, громадські організації, партії та інші.).

Між окремими компонентами соціально структурованого суспільства існують необхідні взаємозв'язки, тобто соціальні відносини.

Соціальні відносини органічно пов'язують соціальні спільноти в соціальну структуру, виступаючи її механізмом, а соціальна структура являє собою форму, яка організовує їх у певну цілісність.

Соціальні відносини інтегрують соціальні спільноти у цілісну соціальну систему, яка самоорганізується і має складний ієрархічний характер.

Процеси диференціації, що відбуваються в суспільстві, є результатом розподілу економічної, політичної та культурної структур, поділу та кооперації праці, відносин до власності та ін.

Основними різновидами соціальної структури є:

- соціально-класова структура - сукупність суспільних класів, їх зв'язок та відносини (класи, соціальні верстви, соціальні групи.);
- соціально-професійна структура (виробничі та інші колективи та організації);

- соціально-територіальна структура (міське та сільське населення, поселенські спільноти та інші.);
- соціально-демографічна структура (сім'ї, вікові та статеві спільноти);
- соціально-етнічна структура (етноси, нації, етнічні групи).
- Кожну соціальну спільноту характеризують такі соціально-психологічні показники:
- рівень згуртованості соціальної спільноти;
- характер взаємодії між індивідами.

Соціальна стратифікація суспільства

Сучасне суспільство характеризується наявністю груп, які мають в своєму розпорядженні значно більші ресурси багатства та влади, ніж інші групи. Існуючу в суспільстві (спільнотах та групах) нерівність між індивідами та об'єднаннями індивідів, що виявляється в неоднаковому доступі до соціальних благ і ресурсів та володінні ними, називають *соціальною стратифікацією*.

Соціальна стратифікація - це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві, в певний історичний період.

Ієрархічно організовану структуру соціальної нерівності, можна уявити у вигляді розподілу всього суспільства на страти. Соціальна стратифікація має такі особливості:

- стратифікація - це рангове розшарування населення, коли вищі верстви знаходяться у більш привілейованому становищі, ніж нижчі;
- кількість вищих верств значно менша, за нижчих. Стратифікація має такі основні виміри (критерії):
 - дохід, власність;
 - влада;
 - престиж.
 - освіта

Перші три критерії стратифікації - дохід, освіта, влада - мають об'єктивні одиниці виміру (гроші, роки, люди).

Престиж є суб'єктивним показником, що відтворює рівень поваги, якою користується у суспільній думці та чи інша професія, посада, рід діяльності.

П. Сорокін вважав, що стратифікація в суспільстві має три основні види:

- економічна - за рівнем доходу, де багатство і бідність - полюси, між якими розташовані та відмежовані одна від одної різні верстви;
- політична, що означає поділ населення на правлячу меншість і підпорядковану більшість;
- професійна - за ієрархічною будовою шкали професій в залежності від важливості виконання ними функцій в житті суспільства.

Це означає, що суспільство потрібно розділяти за критеріями доходу (а також багатства), за критеріями впливу на поведінку членів суспільства і за критеріями, пов'язаними з успішним виконанням соціальних ролей,

наявністю знань, навичок, вмінь, які оцінюються та винагороджуються суспільством.

Певна частина соціологів вважає, що саме нерівномірний розподіл влади зумовлює розподіл багатства і престижу, а статус у системі влади визначає статус в економічних і соціальних структурах. Саме тому влада є тим чинником, що визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі верств і класів, їх ієрархію.

У наш час найбільш впливовою точкою зору на процес формування соціальних верств є теорія стратифікації К. Девіса та У. Мура, в якій вони запропонували *функціональне пояснення нерівності*. Вони вважають, що суспільство є певним чином організованою сукупністю нерівноцінних позицій, одні з яких більш важливі для функціонування суспільства як цілого, інші - менш (важливі (менеджер - вахтер). Соціальний порядок у суспільстві базується на розподілі індивідів за соціальними статусами (відповідно до їх функціональних можливостей, тобто за їх максимальним внеском у досягнення суспільної мети), а також мотивації до виконання соціальних ролей, які цим статусам відповідають.

Чим вищий статус, тим більше витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності повинен зробити індивід, що претендує на цей статус. Тому суспільство заздалегідь "закладає" винагороду в статус і людина знає, що вона отримає в обмін на свої зусилля та працю.

Людство знає чотири історичні форми стратифікації: рабство, касти, стани, класи.

Перші три типи характерні для закритого суспільства, де існує жорстко закріплена система стратифікації і перехід із однієї страти в другу майже неможливий.

Останній тип характеризує відкрите суспільство, де відбуваються вільні переходи з однієї верстви в іншу.

Історія свідчить, що рівність у світі не зростає, однак підвищення рівня життя в цілому перетворює нерівність на припустиму та легітимну.

Соціальна мобільність та проблеми її вивчення

Розглядаючи соціальну стратифікацію, слід аналізувати не тільки групи та місця, які вони займають у системі суспільної ієрархії, а й конкретного індивіда, який також змінює свої позиції.

Під соціальною мобільністю, зазвичай, розуміють рух індивідів між різними соціальними позиціями, протягом якого вони здійснюють перехід від однієї групи до іншої.

Класиком теорії соціальної мобільності вважають російсько-американського вченого П.Сорокіна, який запровадив відповідний термін у науковий обіг. Найвідоміші дослідники цієї проблеми - американці Б.Барбер, Л.Уорнер, а також авторитетний соціолог сучасності - англієць Д.Голдторп. Останній створив методика дослідження мобільності, вивчаючи англійське суспільство. У 1993 - 1995 рр. Інститутом соціології НАН України і Центром "Демократичні ініціативи" за цими методиками проводилися Дослідження соціальної мобільності в Україні. Результати цих досліджень відтворені у

монографії "Рухливість структури. Сучасні процеси соціальної мобільності." -К., 1999.

У сучасній науці розрізняють два види соціальної мобільності:

- *горизонтальна* - передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;
- *вертикальна* - передбачає перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу.

У свою чергу, вертикальна мобільність може бути *висхідною*, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує освіту, здобуває владу, визнання, престиж, статус - здійснює *соціальний підйом* і є *мобільним угору*, і *нисхідною*, коли індивід втрачає у власності, владі, визнанні, статусі, здійснює *соціальний спуск*, зазнає деградації і є *мобільним донизу*.

Вертикальна мобільність може бути як *індивідуальною*, яка стосується окремого індивіда, так і *колективною*, яка характерна для цілої групи.

Також виокремлюють *внутрішньогенераційну мобільність (інтрагенераційну)* та *міжгенераційну (інтергенераційну)*.

Внутрішньогенераційна мобільність (інтрагенераційна) -це висхідна або нисхідна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи даний вид соціальної мобільності ще називають кар'єрою, зміна соціального статусу індивіда протягом власного життя.

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) - це рух індивіда по соціальній шкалі між різними поколіннями. Вивчаючи даний тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції поколінь дітей у порівнянні з поколіннями батьків.

Досліджуючи мобільність, соціологи оперують також наступними поняттями.

Швидкість мобільності - це рух індивіда по соціоекономічній шкалі за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважаються пересування індивіда на одну-дві сходинки - "страти". Раптовий злет або раптове падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу-ознака кризових або перехідних суспільств, (характерна для сучасної України).

Інтенсивність мобільності - це кількість індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному і горизонтальному напрямі за певний час.

Сукупний індекс мобільності - це показник, який враховує швидкість та інтенсивна мобільність;

У світовій соціології відомими є Оксфордські дослідження соціальної-мобільності, що відбувалися у 70-і та 90-і роки ХХ століття.

Аналізуючи суттєві зміни в структурі виробництва розвинутих капіталістичних країн, зумовлені НТР, соціологи дійшли таких висновків: рівень мобільності чоловіків зріс; збільшилась чисельність випадків руху великої амплітуди; третина вищих "білокомірцевих" службовців походять з робітників; значно обмежені можливості мобільності у жінок; відбувається збільшення кількості посад високого рангу і як наслідок - посилені можливості мобільності в суспільстві.

Домінуючі тенденції у соціальній мобільності в Україні, що були виявлені дослідженнями українських вчених у 90-х роках ХХ століття:

- масова примусова, недобровільна міжпрофесійна мобільність, зумовлена кризовим станом суспільства у період інституціональних змін, яка знижує попит на деякі професії, наявність безробіття тощо;
- нисхідні соціальні переміщення як домінуючі тенденції у процесах соціальної мобільності для абсолютної більшості населення;
- висхідні соціальні переміщення як характерна тенденція для відносно невеликих соціальних груп (переважно для правлячої еліти);
- зміна професії як складова стратегії виживання;
- вимушена самозайнятість без професійної перекваліфікації; рух у нисхідному напрямку суттєво переважає над рухом у висхідному напрямку;
- стратегії успіху властиві переважно молоді, у той час, коли для середнього і старшого покоління характерні стратегії виживання.

Об'єктивні знання про соціальну мобільність свідчать про реальні переміщення в суспільстві, рівень демократичності, відкритості та стабільності його.

Питання для самоперевірки і повторення

- 1.З яких класів, верств, груп складається суспільство?
- 2.Що означає категорія "соціальна структура суспільства"?
- За якими параметрами соціологи виділяють соціальні спільноти?
- 4.Якими є критерії диференціації населення?
- 5.Кого Ви відносите до представників "вищого класу", "середнього класу", "нижчого класу"?
- 6.Якою є соціальна структура сучасного українського суспільства?
- 7.Що впливає на трансформацію соціальної структури суспільства?
- 8.Чим різняться між собою поняття "класова структура", "соціальна структура", "соціально-класова структура"?
- 9.Що є спільного і відмінного в "теорії класів" і "теорії стратифікації"?
- 10.Чому узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння видів ресурсів вважаються "соціальна стратифікація"?
- 11.Які Ви знаєте критерії соціальної стратифікації?
- 12.Що розуміють під "стратифікаційною системою"?
- 13.Які Ви знаєте типи стратифікаційних систем?
- 14.Що таке "соціальна стратифікація"?
- 15.Чим відрізняється горизонтальна соціальна мобільність від вертикальної соціальної мобільності?
- 16.Які причини соціальної нерівності? Чи може нерівність бути справедливою?
- 17.Кого можна віднести до маргінальних верств населення?
- 18.До якої страти Ви відносите себе і членів Вашої родини?

Рекомендована література з теми

- Арутюнян Ю. О. О трансформации социальной структуры постсоветских наций // Социологические исследования. 1998. №4.
- Гидденс Е. Стратификация и социальная структура // Социологические исследования. 1992. №9,11.
- Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Подгорное В., Черниш Н. Львівщина на порозі XXI століття. Львів, ~2001.
- Илькин В.И. Основные контуры системы социальной стратификации общества // Рубеж. 1991. №1.
- Кон М., Хмелько В. та ін. Соціальна структура за умов радикальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. №1,2,3.
- Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. К., 1996.
- Піча В. М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. К., 2000.
- Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету. Отв. ред. Ворона В.М., Суименко Е.И. К., 1995.
- Пшеничнюк О.В., Романовська О.В. Соціологія: Посібник для підготовки до іспитів. – К., 2002.
- Радаев В.В., Шкаратан О.Н. Социальная стратификация. М., 1995.
- Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
- Соціологія: терміни, поняття, персоналі. Навчальний сьовник-довідник / За заг. ред. В.М. Пічі. К., Львів, 2002.
- Танчер В., Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. №3.

Тема 5. Особистість у системі соціальних зв'язків.

Соціологія особистості - галузь соціології, предметом вивчення якої є особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин суспільно-історичного процесу на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей. Соціологія особистості - це об'єкт наукових пошуків для багатьох західних дослідників - Ч. Кулі, Дж. Міда, В. Томаса, Ф. Знанецького, П. Сорокіна, Т. Парсонса, З. Фрейда, Е. Фромма та інших. Плідно працюють над проблемами соціології особистості і українські дослідники. Серед них - О. Злотіна, В. Тихонович, Л. Сохань, Н. Паніна, Є. Головаха, В. Хмелько, О. Донченко В. Андрущенко та інші.

Головними проблемами соціології особистості є:

вивчення особистості та властивих їй рис, що залежать від специфіки умов життєдіяльності соціальних спільнот, до яких належить індивід;

- формування та розвиток особистості, тенденції її соціалізації;
- вивчення особистості як об'єкта соціальних відносин;
- розгляд особистості як суб'єкта суспільних відносин, закономірностей м взаємозв'язків із суспільством, групою, колективом;

- вивчення регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості;
- соціальна типологія особистості;
- структура особистості, формування та розвиток її потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій.

Розкрити поняття "*особистість*" можна лише через поняття "людина", "індивід", "індивідуальність".

Поняття "особистість" дуже багатогранне, воно відтворює у собі зв'язок з життєдіяльністю та соціальною сутністю людини, а також індивідуальне відображення соціальне значущих рис, сукупності соціальних відносин.

Особистість - це стійка система соціально значущих рис та властивостей людини, що реалізуються в процесі соціальних зв'язків через активну предметну діяльність та спілкування.

Особистість є об'єктом та суб'єктом соціальних відносин.

Особистість як *об'єкт соціальних відносин* характеризується через:

- *соціалізацію* - процес входження у суспільство, включення особистості у соціальні зв'язки, у різні типи соціальних спільностей, засвоєння нею соціальних норм і культурних цінностей. Вона охоплює як соціально контрольовані процеси цілеспрямованого впливу на людину, так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на її формування;
- *соціальну ідентифікацію* - усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, її поведінки відповідно до прийнятих у групі норм. Рівень вимог з приводу ідентичності залежить від широти та значущості набору ролей, які реалізує людина в межах даної спільноти від ступеня згуртованості та форм регламентації поведінки у суспільстві.

Особистість як *суб'єкт соціальних відносин* характеризується через:

- *самоусвідомлення особистості* як соціально-психологічної характеристики людини. Джерелом усвідомлення власної самобутності є люди, що оточують *систему ціннісних орієнтацій*, через яку вона сприймає та оцінює соціальну реальність. Вони набувають функцій найважливіших регуляторів соціальної поведінки;
- *потреби, мотивації, соціальні настанови та соціальну поведінку*. Потреби відображають залежність людини від зовнішнього та соціального середовища. Природні потреби визначаються біологічною сутністю людини (житло, їжа, продовження роду, одяг). Соціальні потреби є продуктами суспільного життя, рівня розвитку людини.

Мотивації - це внутрішні збудники поведінки людини. Найпоширенішими мотивами діяльності є матеріальна зацікавленість, бажання досягти успіху, самореалізуватися у творчості тощо.

До мотиваційної структури особистості входять *настанови*, які визначають схильність людини до певних дій, реакцію на об'єкти.

Суттєвою рисою молоді є те, що значна її частина не має власного соціального статусу, знаходиться на стадії «статусного мораторію», характеризується або попереднім соціальним статусом, тобто соціальним

становищем батьків, або своїм майбутнім статусом, пов'язаним із професійною підготовкою.

Молодь входить у життя в умовах уже функціонуючих соціальних інститутів, які не завжди відповідають її потребам, що призводить до виникнення криз, конфліктів.

Важливим питанням є визначення вікових параметрів молоді. Вони залежать як від історичних особливостей, традицій так і від рівня соціально-економічного розвитку країни.

Нижня межа визначається біологічною, статевою зрілістю.

Верхня - визначається з урахуванням юридичного повноліття, закінчення навчання, здобуття професії, одруження та набуття економічної незалежності.

За законами України цей вік означається від 14 до 28 років. Як специфічна соціально-демографічна група суспільства молодь визначається не лише віковими межами, а й тим, яке місце вона посідає у соціальній структурі суспільства, особливостями соціального розвитку. Молоді притаманні основні та другорядні особливості. До основних належать: фізіологічні, психологічні, вікові та соціальні характеристики. Другорядні пов'язані з основними і виявляються у залежності від суспільно-корисної діяльності, місця проживання, соціального статусу людини тощо.

У житті молодої людини умовно можна виділити три основних періоди:

- період пошуку - коли молода людина сама для себе визначає та приймає рішення стосовно навчання та сфери професійної діяльності;
- період інтеграції у суспільство пов'язаний з першими роками професійної діяльності;
- період інтенсивної, творчої, та продуктивної діяльності.

Незважаючи на те, що у сучасному суспільстві значно розширилися можливості для власного самовизначення та індивідуального розвитку, молодь як була, так і залишається найбільш уразливою, незахищеною частиною суспільства.

Сучасна молодь, з одного боку, відчуває себе особливою групою суспільства, з іншого - все більше страждає від невирішеності своїх специфічних проблем. Досить важливим чинником, який деформує свідомість молоді, є відсутність довіри до неї з боку суспільства. Молодь є частиною суспільства, вона входить у розмаїття його зв'язків та відносин, однак дуже рідко залучається до вирішення та реалізації програм розвитку суспільства. Це визначає *протиріччя*, що існують на рівні молоді - суспільство. Найбільш суттєві з них наступні:

- рівень освіти та матеріальне становище молоді;
- потяг до знань і необхідність працювати;
- прагнення самостійності та економічна залежність від батьків;
- професійний статус та потреби сучасного ринку праці;
- бажання вирішувати власні проблеми самостійно і реальна участь у прийнятті управлінських рішень.

Специфічними функціями молоді у суспільстві є:

- *функція відтворення*, яка полягає у збереженні та відтворенні на більш високому рівні усієї системи суспільних відносин;
- *функція трансляційна*, яка полягає у переданні наступним поколінням знань, досвіду, традицій та цінностей;
- *функція інноваційна*, яка полягає у тому, щоб творчо розвинути, удосконалити усе, що створено попередніми поколіннями.

Незважаючи на проблеми, з якими постійно стикається молодь, у наш час значно розширилися можливості для власного вибору життєвого шляху, стилю життя, системи ідеалів та цінностей. Але одночасно зростає індивідуальна відповідальність за власний вибір, потреба у самопізнанні та самоутвердженні.

Слід зазначити, що згідно Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" створена мережа *соціальних служб для молоді*, головним завданням яких є допомога молоді у вирішенні її проблем. Соціальні служби для молоді, де б вони не функціонували, мають за мету:

надавати молоді інформаційну, правову, психологічну, медичну та інші форми соціальної допомоги;

Соціальні настанови - це соціально визначені можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії. Складовими елементами настанови є:

- когнітивна частина, тобто усвідомлення ставлення до об'єкта;
- афективна частина, тобто емоційне ставлення до об'єкта;
- поведінкова частина, тобто послідовна поведінка стосовно об'єкта.

У соціологічній літературі соціальні настанови називають "аттітюдями". З точки зору відомого російського соціолога В. Ядова, настанови не існують окремо, а становлять ієрархічну систему.

На першому рівні знаходяться *елементарні настанови*, які пов'язані з задоволенням життєвих потреб. На другому рівні - *соціальні настанови*, які формуються на основі оцінки соціальних об'єктів та ситуацій. На третьому рівні - *узагальнені соціальні настанови*, які визначають загальну спрямованість особи. Четвертий рівень - система *ціннісних* орієнтацій на цілі життєдіяльності та досягнення цих цілей.

Соціальна поведінка - це усвідомлені, цілеспрямовані дії, засновані на урахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, існуючих соціальних норм.

Людина - індивід – індивідуальність - особистість

Відносно проблеми людини в соціології використовується значний понятійний апарат. Це зумовлено, передусім, складністю феномена людини.

Найбільш узагальненим є саме поняття «людина». Як правило, людину визначають як біосоціальну істоту, яка є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їхньої еволюції, а також передумовою та активним суб'єктом культурної еволюції. Зважаючи на багатоаспектність вияву

сутності людини, науковці визначають її через найбільш властиві їй характеристики, а саме: людина як природна, дієва, предметна, свідома та суспільна істота Соціологічний аналіз потребує розгляду людини з точки зору її взаємодії з іншими людьми, соціальними інститутами, соціальною системою у цілому тощо.

Поняття «індивід» характеризує окрему людину як відособленого, одиничного, конкретного представника людської спільності (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен).

Як предмет соціологічного аналізу, це поняття використовується тоді, коли треба розглянути конкретних людей як членів якоїсь спільноти, групи, класу, нації або представників вибіркової сукупності. Існує специфіка використання даного поняття у соціології. Так, опитавши, наприклад, сто офіцерів, соціолог отримує інформацію від конкретних індивідів, але шляхом застосування певних соціологічних процедур здобуває знання про суспільну думку типового офіцера.

Поняття «індивідуальність» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різні, починаючи від природних рис, особливостей поведінки і закінчуючи манерою ходи або специфікою одягу.

Це поняття має найширше використання у психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Дещо ширше застосування у соціології має поняття *"індивідуалізм"*, яке також є похідним від поняття "індивід".

Індивідуалізм - це тип світогляду, за яким індивідуальні інтереси протиставляються суспільним і переважають їх.

Поняття "особистість" входить до наукового обігу для визначення у людини не даних від природи, а набутих у співжитті з іншими людьми характеристик, які називаються соціальними. Отже, *особистість* - це соціальна характеристика людини, представлена комплексом якостей, що набуваються нею у суспільстві внаслідок включення її до системи суспільних відносин. Саме тому особистістю не можна народитися, нею можна лише стати у суспільстві. Як стверджує російський філософ Е. Ільєнков, немовля з перших хвилин власного життя об'єктивно включене у сукупність людських відносин, є особистістю лише потенційно. Насправді ж формування особистості відбувається з часом, коли індивід з пасивного об'єкта перетворюється на активний суб'єкт суспільних відносин, здійснюючи власну діяльність, набуваючи знань, досвіду, культури у цілому, досягаючи певних статусів тощо.

Аналізуючи даний понятійний ряд, у нагоді може стати відома філософська тріада: загальне - одиничне - особливе, де під загальним можна розуміти людину, під одиничним - індивіда, під особливим - особистість.

Поняття структури особистості

Під *структурою* у соціології розуміють будову чогось, окремі елементи якого складають єдине ціле.

У науковій літературі можна зустріти різні підходи до розуміння структури особистості. Загальноприйнятої точки зору з даного питання немає.

Російський психолог А.Платонов вважає, що структура особистості може бути представлена в єдності її складових - чотирьох підструктур:

- *біологічно обумовлена підструктура* (темперамент, статеві, вікові властивості психіки тощо);
- *психологічна підструктура* (індивідуальні психологічні особливості - пам'ять, емоції, відчуття, уявлення, почуття, воля, інтелект тощо);
- *підструктура соціального досвіду* (набуті емпіричні та теоретичні знання, навички, уміння, звички, традиції, норми тощо);
- *підструктура спрямованості особистості* (бажання, цілі, ідеали, мотиви, потреби, прагнення, ціннісні орієнтації тощо).

Увага соціологів здебільшого зосереджується на аналізі третьої та четвертої підструктури, що в цілому обумовлене специфікою предмету соціології як науки.

Найбільш знаною і широко вживаною у соціології є *тричленна структура особистості*, представлена її складовими: соціальним статусом, соціальною роллю та спрямованістю особистості.

Соціальний статус - це певне місце, позиція людини у суспільній ієрархії групи або суспільства в цілому. Статуси можуть бути приписані або вроджені (не контрольовані власною волею людини) та набуті або досягнуті (здобуті в результаті власного вибору та власних зусиль і контрольовані волею людини).

Соціальна роль - динамічна характеристика статусу, яка виражається шаблоною, очікуваною поведінкою, заданою певним статусом.

Спрямованість особи - це особливе ставлення людини до дійсності і самої себе, що виражається у цінностях, мотивах, потребах, установках, прагненнях, переконаннях, ідеалах. Вона виявляється у соціальній поведінці особистості.

Цікавим є підхід американського соціолога та економіста *А.Маслоу*, визнаного теоретика менеджменту. За його міркуваннями, у суспільстві існує п'ять рівнів потреб, які умовно розташовуються ним на уявній шкалі, починаючи від нижчих (примітивних) і закінчуючи вищими.

Перший рівень - фізіологічні потреби або вітальні .

Другий рівень - екзистенціальні (потреби у безпеці власного існування, здоров'ї, відсутності насильства, безпеці на вулицях, захист від війн тощо).

Третій рівень - потреби в комунікації, дружбі, спілкуванні.

Четвертий рівень - потреби в статусі, визнанні, престижі - оцінці інших людей, самоповазі.

П'ятий рівень - потреби у самовираженні через творчість, самореалізації, розкритті та реалізації здібностей, в досягненні сенсу життя.

Потреби першого і другого рівня - нижчі, потреби третього, четвертого і п'ятого рівня - вищі. Усі ці потреби являють собою об'єктивну шкалу потреб, що існує у суспільстві. Пересічна людина може мати суб'єктивну шкалу

потреб, яка не обов'язково співпадає з об'єктивною, тобто такою, що складається на рівні суспільства. За А.Маслоу, *особистість* — це така людина, в якій суб'єктивна і об'єктивна шкала потреб співпадають, причому вищі потреби на суб'єктивній шкалі розташовані згори, а *нижчі-знизу*. Отже, за А. Маслоу, виходить, що не кожний індивід, який живе у суспільстві, є особистістю. Він стає такою у випадку, якщо його діяльність ще обмежується задоволенням примітивних потреб (фізіологічних та екзистенціальних), а пов'язується з досягненням значущих сенсожиттєвих цілей: набуттям знань та вмінь, всебічним розвитком особистості, її гармонійністю, здійсненням творчих задумів. Це врешті - решт призводить до повної всебічної самореалізації особистості, включення у процес життєдіяльності всього внутрішнього духовного потенціалу людини, її соціальної активності.

Структура особистості, за З.Фрейдом, представлена єдністю трьох елементів: самосвідомою частиною психіки людини - "Я", "Его" або "Свідоме"; "Над-Я", "Супер-Его" або "Надсвідоме", яке складається на рівні суспільства і виконує оціночну та моральну функцію. На думку З.Фрейда, цей рівень психіки - "ідеалізований батько", який диктує і нав'язує людині норми, правила поведінки, заборони, стереотипи, пояснює, що є добрим, а що поганим. Третій структурний елемент особистості, який займає дві третини психіки людини, - це "Воно", або „підсвідоме” - джерело енергії, що спрямоване на отримання задоволення. З.Фрейд наголошував, що розвинута особистість має навчитися переводити вимоги підсвідомої частини психіки людини під контроль розумного, розсудливого "Я".

Відомий соціолог та психолог, представник символічного інтеракціонізму Дж.Мід структуру особистості виразив за допомогою понять "І" ("Я") - подібне до фрейдівського "Ісі" ("Воно") та "Ме" ("Мене", "Мені") - споріднене з фрейдівським "Супер-Его" і означає -"значущі інші". "І" - це внутрішній стержень особи, який має автономний характер і є джерелом непередбачуваної поведінки людини, а "Ме" - та частина особистості, яка визначається суспільством шляхом засвоєння людиною норм, що панують у даному суспільстві. Процес впливу "Ме" на "І" називається *соціалізацією*.

Соціальні статуси та соціальні ролі особистості

Людина як соціальна істота взаємодіє з різними соціальними групами, бере участь у спільній діяльності. Для аналізу ступеня включеності індивіда у різні групи, а також становища, що він займає у кожній з них, його функціональних можливостей по відношенню до кожної групи, користуються поняттям "*соціальний статус*" та "*соціальна роль*".

Соціальний статус особистості - це місце у соціальній структурі групи або суспільства. Соціальний статус віддзеркалює той набір конкретних дій, які виконує людина у різних взаємодіях.

Кожна людина має багато статусів, у зв'язку з тим, що вона бере участь у багатьох групах та організаціях (мати, дочка, лікар, кандидат наук, людина похилого віку, член профспілки та ін.). Сукупність всіх статусів, що має людина, називається *статусним набором*. Серед усієї сукупності статусів

людини є *головний*, який визначає стиль та спосіб життя, соціальне оточення, модель поведінки.

Усі соціальні статуси можна поділити на два основних типи:

- приписані, вроджені;
- набуті, досягнуті.

Приписані статуси - це ті статуси, що надаються людині групою або суспільством, незалежно від її здібностей та зусиль. До них відносяться стать, раса, національність, член королівської сім'ї тощо.

Набуті статуси - це такі статуси, яких особистість досягає завдяки своїм власним здібностям та зусиллям. Такими статусами є: дружина, професор, банкір, студент тощо. На відміну від приписаних статусів, набуті знаходяться під контролем людини і набуває вона їх за власним бажанням.

Розрізняють також соціальний та особистий статус.

Соціальний статус - це місце людини у суспільстві, яке вона посідає як представник великої соціальної групи (професії, статі, віку, верстви, релігії та ін).

Особистий статус - це місце індивіда у малій соціальній групі. Він залежить від того, як його оцінюють і сприймають члени групи.

Із соціальним статусом тісно пов'язана *соціальна роль*, іноді її називають динамічною стороною статусу.

Соціальна роль - це модель поведінки, очікувана від того, хто займає зазначений соціальний статус. *Роль* - це дія в межах сукупності прав, привілеїв та обов'язків, які визначені статусом.

Виконання соціальної ролі має відповідати прийнятим у суспільстві нормам і очікуванням. Загалом, людина сама обирає свої ролі, але деякі вже задані їй від народження.

Соціальним ролям людина навчається в процесі соціалізації. Рольове навчання переслідує дві мети:

- навчитися виконувати обов'язки та реалізовувати права відповідно до ролі;
- набувати настанов, почуттів та очікувань, які відповідають певній ролі.

Людина є носієм різних соціальних ролей, що можуть бути постійними або ситуативними.

Множинність соціальних ролей, що виконує індивід, призводять до виникнення рольових конфліктів, які найчастіше виступають як боротьба мотивів діяльності.

Рольові конфлікти зводять до двох типів:

- **міжособистісні, які виникають тоді, коли не співпадають очікування щодо змісту однієї і тієї ж самої соціальної ролі. Найчастіше це буває тоді, коли відсутні чітко окреслені правила тих чи інших ролей. Особливо це стосується тих ролей, які визначаються традицією, культурою, особливостями тих чи інших груп;**

- внутрішньоособистісні - які виникають за умов, коли людина виконує багато ролей і вимоги цих ролей, зумовлені нормами соціальних груп, можуть не співпадати або суперечити одна одній.

Досвід свідчить, що дуже невелика кількість ролей вільна від внутрішньої напруги та конфліктів. Якщо конфлікт загострюється, це може призвести до відмови від виконання ролевих обов'язків, внутрішнього стресу.

Люди у різній мірі ототожнюють себе зі своїми статусами та відповідними ролями. Максимальне поєднання з роллю називається рольовою ідентифікацією, а середнє або мінімальне - дистанціонуванням від ролі.

У соціальній ролі поєднується особа і суспільство, соціальні ролі перетворюються на індивідуальну поведінку, а індивідуальні риси перетворюються на відповідність вимогам соціальних норм.

Соціалізація особистості як процес

Для розуміння сутності соціальних явищ, системи взаємозв'язків людей в суспільстві необхідно знати, що є рушійною силою вчинків кожної конкретної людини. Індивідуальна поведінка є основою розуміння життя соціальної групи або суспільства. Вхідження людини у соціальну спільноту визначається поняттям "соціалізація".

Соціалізація - це процес, в якому відбувається засвоєння індивідом культурних норм та соціальних ролей.

У зв'язку з тим, що людина є активним суб'єктом, взаємодія її з середовищем пов'язана не лише із засвоєнням її вимог, але й з можливістю змінювати середовище, впливати на нього.

Взаємодія індивіда і соціального середовища у процесі соціалізації відбувається у формі адаптації та інтеріоризації.

Адаптація - це пасивне пристосування людини до соціального середовища.

Інтеріоризація - це активна взаємодія індивіда з середовищем, в якому людина робить свідомий вибір.

Соціалізація особистості відбувається під впливом *агентів та інститутів соціалізації*, які формують, спрямовують, стимулюють або обмежують формування особистості.

Агенти соціалізації - це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм та соціальних ролей.

Інститути соціалізації - організації, які впливають на процес соціалізації та організацію його.

Агенти та інститути соціалізації виконують важливі *функції*, а саме:

- навчання культурним нормам та зразкам поведінки;
- контроль за тим, як міцно, правильно та глибоко засвоєні соціальні норми та ролі.

Процес соціалізації відбувається у *первинних і вторинних* групах.

Більшість дослідників вважають, що визначальне значення має *первинна соціалізація*, яка здійснюється сім'єю.

Сім'я виконує функцію посередника між дитиною та іншими соціальними системами.

Рівень відповідності родинних та загальних цінностей, що пропонуються дитині для засвоєння, може бути різним.

У зв'язку з тим, що сім'я деякий час є єдиним джерелом інформації про систему цінностей, яка панує у суспільстві, вона і формує модель поведінки характеру, адаптації або інтеграції індивіда у суспільство.

В основі соціалізації лежить процес засвоєння рольової поведінки, який в значній мірі залежить від якості *рольової поведінки* рідних.

До соціалізації у *вторинних* групах індивід підходить зі сформованою самосвідомістю (ієрархією цінностей, зразками поведінки, уявленнями про суспільство тощо.). У цей час індивід стає членом різних соціальних груп, змінюється характер його взаємодії з цими групами.

Первинна соціалізація - це сфера *міжособистісних* відносин, *вторинна* - сфера соціальних відносин.

Соціалізація співвідносна з життєвими циклами. *Життєві цикли пов'язані* зі: зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, відмовою від попередніх звичок, оточення, дружніх зв'язків, зміною способу життя.

Починаючи новий життєвий етап, людина змушена перенавчатися.

Цей процес складається з двох етапів безпосередньо пов'язаних між собою: *десоціалізації і ресоціалізації*.

Десоціалізація це процес відмови від старих цінностей, норм, ролей та правил поведінки.

Ресоціалізація- процес засвоєння нових цінностей, норм, ролей і правил поведінки замість втрачених.

Девіантна поведінка особистості

Людство не знає такого суспільства, в якому усі його члени поведуться відповідно до загальних нормативних вимог.

У суспільстві завжди існують особи, або групи, які порушують установлені суспільством правила.

Поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, називається *девіантною*. А люди, яким притаманна така поведінка - *девіантами*. Пояснити сутність та причини девіацій намагалися такі відомі соціологи як Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Мертон, В.Шелдон.

Загальна теорія девіантності має свою структуру і включає такі елементи:

- характеристика і класифікація девіантних вчинків, наслідки їх для індивіда та суспільства, їх взаємозв'язок структура, динаміка, тенденції;
- соціальна природа, причини і умови їх існування і прояву, соціальні та психологічні механізми їх формування;
- профілактика, яка передбачає попередження девіацій, планування та здійснення соціальних та індивідуальних механізмів зміцнення суспільного порядку.

Девіація пов'язана з поняттям "норма".

Норми - це формальні або неформальні приписи, вимоги, очікування поведінки індивідів, соціальних груп, організацій. Норми, що діють у суспільстві, залежать від традицій, історичного шляху та рівня розвитку суспільства. Вони регулятивні, не завжди чітко визначені, що і ускладнює визначення девіації.

Девіація може існувати на індивідуальному рівні, коли окремих індивід порушує норми своєї групи або суспільства, а також на груповому рівні, коли та чи інша група відмовляється від встановлених суспільством правил.

Девіантна поведінка завжди оцінюється з точки зору тих норм, які існують у суспільстві. Це знаходить свій прояв у тому, що одні відхилення засуджуються, а інші - схвалюються.

Більшість суспільств схвалюють такі відхилення, які сприяють прогресивному розвитку суспільства (наукова, художня творчість, героїзм та інші).

Що ж стосується порушень закону та норм моралі, то такі відхилення завжди засуджуються.

Соціологічне пояснення девіантної поведінки першим спробував дати Е. Дюркгейм. У суспільстві, що швидко змінюється, в якому немає єдиної, чіткої системи норм, багато норм і цінностей різних субкультур вступають у протиріччя одна з іншою. Наявність у буденному житті конфлікуючих норм, невизначеність можливої моделі поведінки, може призводити до появи такого явища, як *аномія* (розбалансованість у суспільстві). Людина втрачає соціальні орієнтири, надійність та стабільність у виборі лінії нормативної поведінки.

Сучасний соціолог Р. Мертон відзначає, що *аномія* з'являється від неможливості для багатьох індивідів поводити себе відповідно до тих норм, які вони сприймають. Головна причина девіацій - дисгармонія між культурними цілями та легальними засобами здійснення цих цілей.

Соціальні відхилення відіграють у суспільстві двоїсту роль: вони загрожують стабільності суспільства - з одного боку, а з іншого - підтримують цю стабільність, стимулюючи суспільство до адаптації культури стосовно соціальних змін. Між тим, слід зазначити, що більшість соціальних відхилень мають деструктивний характер.

Різновидами девіантної поведінки є:

- *злочинність* - найбільш небезпечне відхилення від соціальних норм. Набуває особливого поширення у молодіжному середовищі. За даними ГУМВС України у місті Києві, частка злочинів, скоєних підлітками та молоддю у віці 14 - 29 років, складає 60 відсотків. При цьому, частка зростання темпів злочинності серед неповнолітніх випереджає зростання загальної злочинності на 2 - 3 % щорічно;
- *пияцтво та алкоголізм* також набули досить широкого розповсюдження серед молоді. За даними досліджень, 70 – 80 відсотків опитуваних вже пробували вживати алкоголь у віці 13- 15 років. Серед мотивів вживання алкоголю у молодіжному середовищі 11,8 відсотків мають особистісний

характер, 8,4% патологічний, 25% - вплив компанії, серед інших мотивів домінують соціально обумовлені;

- *наркоманія* - на кінець 1998 р. в органах внутрішніх справ на обліку перебувало 75,5тис. осіб, які вживають наркотичні речовини. При цьому, як вважають фахівці, реальна кількість споживачів наркогенних засобів у 10 разів більша, ніж за офіційними даними;
- *самогубство* - дослідження свідчать, що рівень самогубств підвищується в період економічних та соціальних криз. Різкі зміни у суспільстві призводять до зниження адаптивних можливостей людини. Підлітки та молоді люди здійснюють самогубства з причини непорозуміння з батьками, конфліктів у сім'ї, нещасливого кохання тощо. Багато самогубств пов'язано з асоціальною поведінкою особистості (наркоманія, алкоголізм, проституція та ін.).

Поняття "соціальний тип особистості". Типології особистості

Кожне суспільство несе на собі відбиток складного переплетіння історичних, культурних, політичних, економічних умов, чим обумовлюється специфіка самого суспільства. Люди, котрі живуть у суспільстві, теж різні, і відрізняються фізичними та соціальними характеристиками. Але кожне суспільство зацікавлене в тому, щоб особистості, які функціонують у ньому, найкращим чином відповідали йому, зумовлюючи його розвиток та прогрес. Виховання таких особистостей - повільний і довготривалий процес, прискорення та цілеспрямовання якого - нагальне завдання практики управління суспільством. Разом з тим, суспільство має потребу в інформації про існуючі соціальні типи особистостей, як про бажаних-тих, що забезпечують прогресивний розвиток суспільства, так і про небажаних, але об'єктивно існуючих у будь-якому суспільстві.

Соціальний тип - це деперсоніфікована уявна особистість як узагальнене відображення сукупності повторювальних якостей індивідів, що входять до певної соціальної спільності.

Соціологія як наука виокремлює кілька типологій особистості. Одна з відомих належить *Е.Фромму*, який у своїх працях "Здорове суспільство" та "Мати чи бути" наводить чотири типи особистості в залежності від цінностей, які їй притаманні:

традиціоналісти - орієнтовані на цінності обов'язку, порядку, дисципліни, законслухняності;

ідеалісти - досить критичні до традиційних норм, незалежні, зневажають авторитети, мають установку на саморозвиток;

- *фрустрований тип* - орієнтований на низьку самооцінку, пригнічення, характерне відчуття відчуженості від життя;
- *реалістичний тип* - поєднання прагнення до самореалізації з розвинутим почуттям обов'язку, здоровий скептицизм із самодисципліною та самоконтролем;
- *гедоністичні матеріалісти* - орієнтовані на отримання задоволення, погоню за насолодами, пріоритет споживацьких інтересів.

Разом з типологією особи, Е.Фромм виводить типи соціального характеру. Під соціальним характером автор розуміє взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери із соціально-економічною структурою. За Е. Фроммом, існує п'ять типів соціального характеру:

- *рецептивний* (сприймаючий), характерний для первісного суспільства;
- *експлуаторський*, характерний для добуржуазних формацій;
- *нагромаджувальний*, характерний для капіталізму;
- *ринковий*, характерний для більш розвинутого капіталізму;
- *продуктивний* - прогнозований у майбутньому тип особистості, який має спрямовувати енергію не на те, щоб мати і споживати, а щоб повною мірою бути, а значить створити себе як людину, здатну на самореалізацію, самоутвердження, самоудосконалення.

Іншу типологію подає український вчений-соціолог Є.Головаха, який виокремлює три типи особистості:

- *особистість, розчинена у масі, суспільстві* – соціальні конформісти (приспосованці);
- *особистість, відчужена від суспільства* (тип особистості за умов застою);
- *перехідний тип особистості*, для якої характерне амбівалентне(двоїсте) ставлення до суспільства, недовіра до влади, потяг до релігії та містифікації, паралельна орієнтація на взаємовиключні цінності.

Відомою є також типологія особистості російського соціолога В.Ядова згідно з якою, існують три типи особистості:

- *нормативний тип* (базисний) - такий тип особистості, що найбільш відповідає потребам суспільства і є об'єктивно необхідним для розвитку суспільства;
- *ідеальний тип* - такий тип особистості, що сприймається як бажаний ідеал, до якого слід прагнути;
- *модальний* (реально існуючий) - переважаючий тип особистості в суспільстві. (Під модою у статистиці розуміють найбільш часто повторювану величину будь якого знаку).

Соціологічні теорії особистості

Соціологія розглядає особистість як члена соціуму, носія певних соціальних функцій. Тому найбільш поширеною соціологічною теорією особистості є відтворення її через сукупність виконуваних нею ролей. Серед соціологів, які стояли у витоків даного напрямку, слід назвати Ч. Х. Кулі, Дж. Міда, А. Халлера та інших.

Згідно з Ч.Х. Кулі, розвиток власного "Я" відбувається в ході заплутаного, сповненого протиріч процесу, і не може здійснюватися без інших людей, тобто без соціального оточення. Кожна людина будує своє "Я" на сприйнятих реакціях інших людей, з якими вона вступає у контакт.

Через відносини з іншими, через їх оцінки людина розуміє, якою вона є. Ця теорія отримала назву "*теорії дзеркального "Я" особистості*". Соціальне

дзеркало постійно перед людьми, постійно змінюється, постійно діє. Розвиваючись, особистість стає більш вимогливою при виборі індивідів, які виконують роль дзеркала, і здійснює відбір зразків, що впливають на неї.

У подальшому ця теорія була розвинута Дж. Мідом, який пояснив сутність процесу сприйняття індивідом інших особистостей у теорії "узагальненого іншого".

Узагальнений інший - це загальні цінності та стандарти поведінки групи, які формують у членів цієї групи індивідуальний образ.

Усвідомлення "узагальненого іншого" відбувається через процеси "прийняття" ролі та "виконання" ролі.

Прийняття ролі - це спроба прийняти на себе поведінку особистості у іншій ситуації або в іншій ролі. (Наприклад, дитячі ігри у сім'ю).

Виконання ролі - це дії, пов'язані з реальною рольовою поведінкою.

Через усвідомлення інших ролей, почуттів та цінностей інших у свідомості особистості формується "узагальнений інший". Повторюючи сприйняту роль "узагальненого іншого", індивід формує свою концепцію "Я". Недостатня здатність адаптуватися до іншої точки зору, приймати на себе ролі інших індивідів, може негативно позначитися на розвитку особистості.

Американський соціолог А.Халлер у доповнення теорії Дж. Міда розробляє теорію "значущого іншого". "Значущий Інший" - це та особистість, схвалення котрої домагається індивід і чий настанови він сприймає. Такі особистості найбільше впливають на формування власного "Я" особистості.

Велике значення на формування теорії особистості мав психоаналіз З. Фрейда. Його вплив і дотепер є значним. Хоча відомі і інші оригінальні концепції особистості.

Найбільш видатним, з так званих его - психологів, був Е.Еріксон.

Незважаючи на те, що Е.Еріксон постійно підкреслював, що його теорія є подальшим розвитком концепції З.Фрейда про психосексуальний розвиток під кутом зору нових досягнень науки, він відійшов від класичного психоаналізу. Це знайшло своє відтворення у таких положеннях.

Акцентування уваги на понятті "Его". "Его" є основою поведінки та функціонування людини. Воно є автономною структурою особистості, основним напрямком якої є *соціальна ситуація*.

Аналіз взаємодії дитини з батьками і культурним контекстом, у якому існує сім'я. Розвиток особистості пов'язаний з постійно мінливими соціальними нормами та цінностями, які змінюються.

Теорія розвитку охоплює весь життєвий простір індивіда (від народження до старості).

Людина здатна переборювати життєві труднощі психосоціального характеру.

Кожна особистісна та соціальна криза - це виклик, який призводить індивіда до особистісного зростання та подолання життєвих перепон.

Центральним у теорії Еріксона є положення про те, що людина протягом життя проходить через універсальні для всього людства стадії. Процес розгортання цих стадій регулюється за *епігенетичною засадою*.

Епігенетична засада означає:

- особистість розвивається поступово, перехід від однієї до іншої стадії розвитку передбачає готовність особи рухатися до подальшого зростання, розширення соціального світогляду та радіусу соціальної взаємодії;
- суспільство зацікавлене у цьому і підтримує збереження такої тенденції.

Життя людини поділяється на вісім стадій психосоціального розвитку. Кожна стадія життєвого циклу настає у визначений для неї час ("критичний період"). Повноцінна особистість формується лише через послідовне проходження усіх стадій.

Кожна стадія має специфічне завдання - проблему у соціальному розвитку, яка обов'язково постає перед людиною, але не обов'язково вирішується. Характерні для людини моделі поведінки обумовлюють шляхи вирішення завдань та подолання кризи.

Розвиток особистості відбувається протягом усього життя. Особливості соціалізації можна побачити через особливості кожної стадії психосоціального розвитку.

Достатньо розповсюдженою є *гуманістична теорія особистості* Е.Фромма.

Аналізуючи особистість, Е.Фромм підкреслював роль соціальних, економічних, політичних та релігійних чинників у процесі її формування. Складові його концепції:

- поведінку людини можна зрозуміти лише через вплив культури, що існує на даному історичному етапі;
- потреби, що притаманні лише людині, еволюціонують у ході розвитку людства;
- різні соціальні системи відповідно впливають на формування потреб;
- особистість є продуктом динамічної взаємодії між природними потребами та тиском соціальних норм і приписів.

Вчений описав екзистенціальні потреби, що притаманні лише людині. Ці потреби базуються на конфліктуючих між собою потягах до свободи та безпеки. Основні потреби, за Фроммом, такі:

- потреба у встановленні зв'язків;
- потреба у подоланні;
- потреба у корінні;
- потреба в ідентичності;
- потреба у системі поглядів та відданості.

Е.Фромм першим сформулював теорію типів характеру, яка базувалася на соціологічному аналізі активного формування людьми соціального процесу і самої культури.

Питання для самоперевірки і повторення

1. У чому виявляються особливості соціологічного вивчення людини?
2. Як взаємодіють біопсихологічні та соціальні детермінанти процесу формування особистості ?
3. Як співвідноситься індивідуальне і соціальне у людині?
4. Як відбувається соціалізація особистості?
5. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
6. Що відбувається в результаті інтеріоризації?
7. Як взаємозв'язані соціальний статус і соціальні ролі особистості?
8. Як емпірично визначити соціальну позицію індивіда?
9. Якими є причини рольового конфлікту особистості?
10. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
11. Що є джерелом активності особистості?
12. Якою є роль ціннісних орієнтацій у діяльності особистості?
13. Що таке спрямованість особистості?
14. Що таке культура особистості?
15. Що обмежує свободу людини?
16. Як називається поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів?
17. Якими є різновиди девіантної поведінки?
18. У чому різниця між базисним та реальним типом особистості?
19. З якою метою здійснюється соціально-психологічна діагностика якостей особистості?
20. У чому полягають особливості тестування як методу соціально-психологічної діагностики?
21. Які вимоги висуває сучасне суспільство до структури властивостей особистості?
22. У чому особливості взаємодії людини з глобалізованим суспільством?

Рекомендована література з теми

- Маслоу А.Г. Мотивация личности /Перев. с англ. СПб., 2001.
- Левада В.А. Координаты человека // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социологические предметы. ВЦИОМ. 2001. №1
- Злоб/на О.Г., Тихонович В.О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. К., 2001.
- Злобіна О.Г. Категорія "особистості" у системі понять соціологічної теорії//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. №2.
- Особистість у системі соціальних зв'язків // Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В.Г. Городяненка. К., 2002.
- Піча В.М. Соціологія: Загальний курс. К., 2000.
- Соціологія: терміни, поняття, персонал! Навчальний словник-довідник / За заг. ред. В.М. Пічі. К., Львів, 2002.

Сохань Л.В. Життєвий ареал особистості в суспільстві, що трансформується, як середовище ризику // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. №2.
Шульга М. О. Соціальний ареал особистості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. №2.

Тема 6.Економічна соціологія

Виникнення і розвиток економічної соціології, її суть і зміст

Економічна соціологія являє собою міждисциплінарний науковий напрям, який інтегрує соціологію і економіку, вивчає дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і соціальних відносин, життєдіяльність людей. Виникнення економічної соціології зумовлене соціальною потребою створення спеціального знання соціальних явищ і процесів, нагромадження спеціальних наукових ідей, концепцій, фактів і чинників, а також вироблення нових методів соціологічних досліджень. Основою її появи стали потреби у пошуку шляхів ефективного управління людським чинником в умовах науково-технічного прогресу, розширення масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних суперечностей.

Важливим чинником становлення економічної соціології став процес *соціологізації економічної науки*, який охопив мотивацію економічної поведінки, співвідношення свободи і регламентованості в економіці, відносини людини і держави, бізнес та менеджмент, соціальні інститути — *політику, власність, сім'ю* та ін., а також підвищив їх роль в економічному житті. Передумовами визначення цього напрямку стали дослідження *М.Вебера* і *Т.Веблена*, котрі розробили теорію соціальних інститутів та їх ролей у регулюванні економіки. Особливу роль у становленні економічної соціології відіграв розвиток емпіричних соціологічних досліджень, зокрема дослідження промислової соціології, теорії соціальної стратифікації і мобільності, соціології організації тощо. На становлення економічної соціології особливий вплив мали дослідження управління людським чинником, які ґрунтувались на людських відносинах.

Економічну соціологію також пов'язують із структурно-функціональним напрямом соціології, який розробили *Г.Парсонс*, *П. Смерзлер*, *К.Девіс* та ін. Цей напрям охоплював також такі елементи, як бізнес, ринок, адміністрація, конкуренція, інфляція тощо. Дослідження даного напрямку ґрунтувались на соціологічних методах і підходах, на соціологічному аналізі зв'язків економіки і суспільства.

Отже виникнення економічної соціології було підготовлене багатьма концепціями соціологічних теорій, зокрема теорій соціальної дії, обміну, ролей, а також конкретними соціологічними дослідженнями.

Засновники економічної соціології визначили емпіричні об'єкти і предмети конкретних досліджень. До емпіричних об'єктів належать соціальні аспекти економічних інститутів: *ринок, гроші, підприємства, власність, а також соціальні аспекти різних економічних систем, соціальних груп,*

політичних інститутів, як учасників економічного життя суспільства та ін. Предметом дослідження є міжгрупові відносини, поведінка, конфлікти у ринковій економіці, соціальні функції і процеси.

У загальному вигляді економічну соціологію спочатку визначали як науку про взаємозв'язки економічної та неекономічної сфер суспільного життя. До *економічної сфери* відносили *виробництво, розподіл, облік, споживання, а до неекономічної— політику, культуру, етнос і стратифікацію.*

Дослідження економічної соціології спрямовувалися на:

- *поведінку споживачів товарів;*
- *соціальні ролі у дефіцитній економіці;*
- *поведінку і стимулювання діяльності господарських керівників;*
- *ставлення до економічних реформ;*
- *вплив соціальних та культурних чинників на розвиток економіки;*
- *систему цінностей людей.*

Важливе місце займали дослідження на стику економіки і соціології, зокрема *трудової мобільності—* плинності, міграції, міжгалузевих переміщень, ставлення молоді до праці і до професії, соціальних проблем міста і села, бюджету часу тощо.

Виникнення економічної соціології пов'язується із зростанням ролі людського чинника у розвитку суспільства, як колективного суб'єкта суспільного життя, що має соціальну, демографічну, економічну і політичну структуру та функції, що забезпечують розвиток суспільства.

Предметом економічної соціології є:

- *закономірності взаємодії економічної і соціальної сфери суспільного життя;*
- *соціальний механізм взаємозв'язку економічного і соціального розвитку;*
- *соціально-економічні відносини;*
- *розвиток економіки як соціального процесу тощо.*

На розвиток економічної соціології суттєво вплинув науково-технічний прогрес, який проявляється у широкому спектрі тенденцій, зокрема у зростанні технічної озброєності і спеціалізації суспільної праці, що зумовлює зміну ролі людини у системі *"природа --суспільство"*. Підвищення технічної озброєності праці дозволило людині приводити у дію все більшу масу технічних засобів, енергетичних потужностей, сировини і матеріалів. Набуває більшого значення інтенсифікація виробництва, економне витрачання матеріальних ресурсів, удосконалення технології тощо. Управління людським чинником також вимагає змін. Його удосконалення пов'язане з поліпшенням контролю і особливо самоконтролю, який би ґрунтувався на професійному сумлінні, трудовій і особистій гідності. Кращих успіхів досягають ті спільності, які мають розвинуте почуття власної гідності, честі і самоповаги, соціальні якості працівників, що змінюються під впливом різних чинників: *політичних, економічних, культурних і психологічних.*

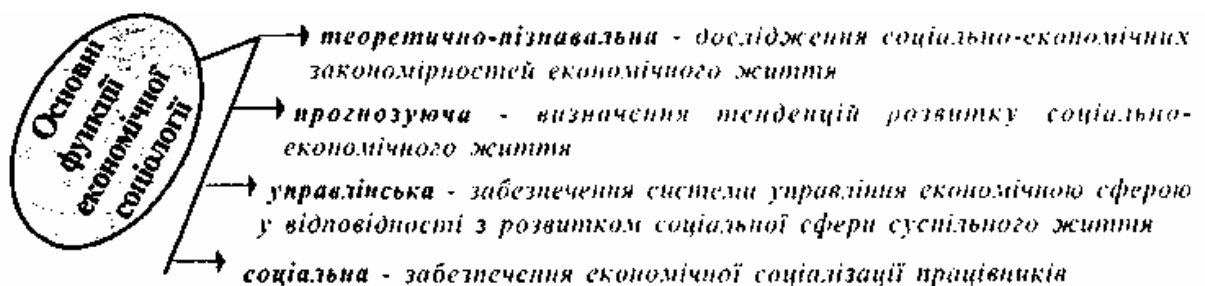
Важливим чинником соціально-економічного розвитку суспільства є зростання рівня освіти і культури. Сучасна молодь вступає у трудове життя з вищим рівнем загальної і професійної підготовки. Освічені, культурні і кваліфіковані працівники значно активніші у праці і житті. Зростання культури й інформативності, розширення потреб та інтересів посилили прагнення працівників до більшої самостійності, підвищили цінність творчих елементів праці.

Водночас виникли різні особисті стратегії поведінки у праці і отриманні доходів. Одні прагнуть одержувати максимально високі доходи будь-яким чином. Інші задовольняються отриманням фіктивних доходів при мінімальних затратах праці. Більшість працівників обирає стратегію цінностей, критеріями яких є доход та вільний від роботи час. Історичний досвід свідчить, що поведінка людини значною мірою визначається суспільними відносинами, а її регулювання здійснюється соціальною політикою і господарським механізмом.

Економічна соціологія досліджує закономірності економічного життя (економічні відносини та процеси) суспільства. Розвиток економіки при цьому описується як соціальний процес.

Економічна соціологія вивчає широке коло питань соціальної політики, яка стосується діяльності органів влади, спрямованої на регулювання стану, відносин і взаємодії основних елементів соціальної структури суспільства — класів, націй, верств і груп. Завдання цієї політики полягає у забезпеченні узгодження інтересів індивідів і спільностей з інтересами суспільства. Конкретні цілі соціальної політики ґрунтуються на потребах і умовах та спрямовуються на здійснення соціального захисту людей і соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя.

Соціальна політика тісно пов'язана з господарським механізмом, що включає сукупність важелів, зорієнтованих на форми відносин, самостійність

підприємств, приватну власність, інтереси і мотивації людей.

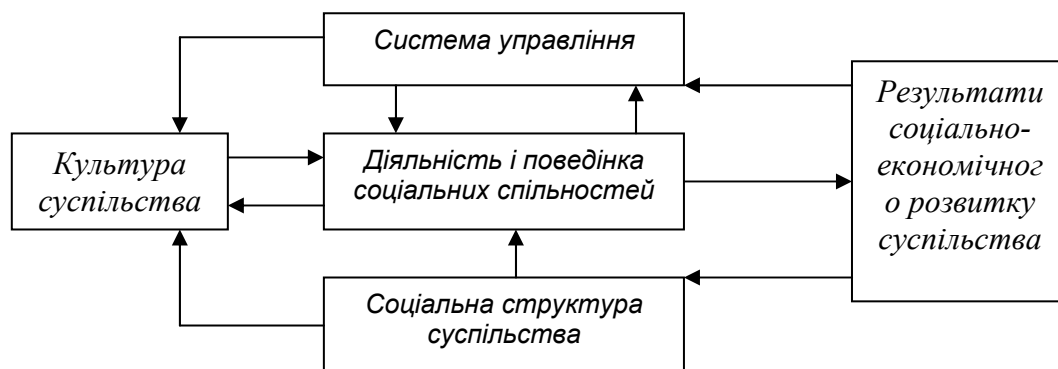
Соціологія економічної і соціальної сфер

Характерна особливість економічної соціології полягає у тому, що вона ґрунтується на взаємозв'язках і взаємодіях соціальної і економічної сфер.

Соціальна сфера істотно впливає на функціонування і розвиток економіки, тобто на соціально-економічні процеси. Під соціальними процесами розуміються зміни у соціальних об'єктах, що відбуваються під впливом людського чинника.

Економічна сфера являє собою цілісну підсистему суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для людей.

Між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємовідносини. Насамперед, має місце вплив економічних відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а також вплив соціальних відносин на соціально-економічні процеси. Особливу роль у цих взаємовідносинах відіграє *людський чинник*, який є активною силою розвитку економіки і надання їй соціального характеру. Він впливає на розвиток економіки через *соціальний механізм*. Структура останнього має таку форму:

Розкриття наведених блоків соціального механізму свідчить, що функціональні імпульси зумовлюються соціальними відносинами, тобто із соціальної сфери трансформуються в економічну, а економічні відносини впливають на соціальні умови діяльності і поведінку соціальних спільностей. Соціальний механізм зв'язує всі елементи системи в єдине ціле, стає предметом дослідження, який лежить на стику економіки і суспільства.

Економічна соціологія формує соціальний механізм, який ґрунтується на організаційних формах і методах ідейно-політичного, культурно-творчого, морального і соціально-психологічного впливу на соціальні процеси, цінності, установки та орієнтації, на формування світогляду, активності і свідомості. Соціальний механізм об'єднує механізм економіки, соціального управління, демографічного розвитку, організації та стимулювання праці, формування міграційних процесів, впровадження досягнень науки у практику та ін.

Під соціальним механізмом управління економікою розуміється стійка система економічної поведінки і взаємодії різних груп, регулювання дій соціальних чинників і забезпечення внутрішньої єдності функціонування складних соціально-економічних об'єктів розвитку економічної і соціальної сфер.

Соціальний механізм управління і розвитку економіки реалізується як на рівні країни в цілому, так і на рівнях регіону, області, міста, району, а також на відповідному рівні організаційної структури виробництва – відомства, об'єднання, підприємства, фірми тощо.

Отже, має місце множина окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Вивчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки має на меті не лише фіксацію його нормального функціонування, а й виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки.

Основні наукові напрями економічної соціології

Зусилля спеціалістів з економічної соціології в останні роки зосереджуються на таких трьох основних напрямках:

- *дослідження статистичних аспектів взаємозв'язків економічної і соціальної сфер;*
- *вироблення підходу до розвитку економіки як до соціального процесу;*
- *функціонування і розвиток соціального механізму.*

Ці напрями включають теоретико-методологічні, емпіричні і прикладні дослідження.

Теоретико-методологічні дослідження містять розробку теорії методології і методики вивчення;

- *зв'язок між суспільством і економікою, економічною і соціальною сферами;*
- *соціального механізму як системи важелів управління економічною і соціальною сферами;*
- *соціально-економічних процесів;*
- *соціальної структури суспільства;*
- *соціально-економічної активності населення;*
- *участі трудівників в управлінні об'єктом;*
- *культури як регулятора соціально-економічних процесів;*
- *соціально-економічних результатів функціонування соціального механізму.*

Емпіричні дослідження економічної соціології охоплюють такі проблеми:

- *стабілізація зв'язків елементів економічної і соціальної сфер, усунення суперечностей та причин розладу соціальної системи;*
- *ефективне функціонування компонентів соціального механізму, які регулюють соціально-економічні процеси;*
- *організаційна побудова соціальної структури суспільства, якісні характеристики соціальних груп, ієрархія соціальних спільностей, їх функцій у відносинах та ін;*
- *форми і види соціально-економічної діяльності і поведінки соціальних груп;*
- *система управління економічною і соціальною сферами;*
- *вплив на соціально-економічну діяльність соціальних груп та культурних факторів-цінностей та норм, що сформувались у системі соціальних інститутів.*

Прикладні дослідження економічної соціології мають таке соціальне спрямування:

оцінка економічної і соціальної ефективності соціального механізму; визначення тенденцій і закономірностей зміни елементів соціального механізму; удосконалення останнього.

Дослідження економічної соціології ґрунтується на відповідному понятійному апараті, категоріальній системі та спеціальних індикаторах, формах і методах одержання і вимірювання соціальної інформації, а також на історико-соціологічному аналізі соціальних процесів. Понятійний апарат економічної соціології включає загальнонаукові, загальносоціальні і спеціальні категорії.

До загальнонаукових категорій належать: *система, структура, функції, процес, механізм, розвиток* та ін., які запозичені із загальної методології. Дані категорії використовуються для формулювання і описування соціальної і економічної сфер, соціального механізму суспільства та інших елементів.

Загальносоціальні категорії включають *соціальні, економічні, виробничі відносини, вартість, соціальні спільноти, групи, події явища тощо.*

Спеціальні категорії економічної соціології містять: *соціальний механізм розвитку соціальних структур, соціальні процеси, соціальний контроль, економічну і організаційну поведінку, економічну культуру* та ін.

Дослідження економічної соціології охоплюють як економічні, так і соціальні фактори розвитку суспільства, опираються на соціальну й економічну інформацію, визначають економічну та соціальну ефективність.

Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками

Економічна соціологія взаємопов'язана з багатьма науками. Особливо тісний її зв'язок з наукою управління, яка вивчає управлінські кадри, зокрема, склад, мобільність, вертикальні і горизонтальні відносини, різні міжколективні взаємодії, а також форми поведінки керівників, проблеми керівництва та лідерства. В науці управління утвердилася теорія соціального управління, де об'єктами виступають соціальні системи. Дослідження організаційної структури керованих об'єктів, людського чинника та його поведінки є базою для розробки наукового положення економічної соціології. Особливе значення для економічної соціології має наука управління виробництвом з дослідження таких проблем:

- *оптимізація співвідношення політичного і господарського управління економікою і науково-технічним прогресом;*
- *встановлення ефективного поєднання централізованих і демократичних засад в управлінні;*
- *сформування інститутів соціального контролю та участі трудівників в управлінні;*
- *вироблення кадрової політики: засад добору, підготовки, розставлення і виховання управлінських кадрів, а також - критеріїв оцінки ефективності їхньої діяльності.*

Водночас економічна соціологія розробляє наукові положення, використовує наука управління, зокрема соціальні аспекти політичної влади,

діяльності, поведінки, ціннісні орієнтації, соціальні норми, традиції, колективні інтереси тощо.

У теоретичних дослідженнях економічна соціологія використовує поняття, розроблені соціальною філософією та соціологією. До них належать політична система, держава, суспільство, нація, колектив, особистість, свідомість, відносини, соціальний прогрес, соціальна сфера та ін. Досить міцні зв'язки має економічна соціологія з правовими науками, соціальною психологією та іншими суспільними науками.

Узагальнення наукових положень суміжних суспільних наук дозволяють економічній соціології розробити власну теорію.

Дослідження економічної соціології ґрунтується на інтеграції соціологічного й економічного підходів. Необхідність такої інтеграції зумовлюється тим, що економісти, вивчаючи економічну сферу, не охоплюють соціальних відносин, зокрема сімейні відносини і бюджет, а навколишнє середовище, галузі культури, освіти, охорони здоров'я розглядають лише з точки зору фінансування і розвитку. Соціологи досліджують суспільні відносини без глибокого проникнення у економічні процеси. Інтеграція економічного і соціального підходів забезпечує визначення соціальної спрямованості у розвитку економіки. Економічний підхід означає, що цілі розвитку економіки визначаються матеріальними потребами суспільства, максимізацією суспільного продукту, національного доходу, фонду споживання тощо.

Економісти ототожнюють механізм розвитку економіки з господарським механізмом, який регулює відносини економічних інститутів і організацій, але має внутрішньо-економічний характер і не охоплює відносин економіки з іншими сферами суспільства.

Соціологи розглядають механізм розвитку економіки значно ширше, включають взаємодії не тільки економічних, а й соціальних інститутів та організацій. Якщо економісти вивчають в основному формалізовані відносини, що ґрунтуються на регламентованих законодавчих нормах, посадових статусах, то соціологи враховують як формалізовані, так і неформалізовані відносини.

В економічному підході людина розглядається як елемент трудових ресурсів, носій робочої сили, що можна використовувати, розподіляти, формувати, і не враховується її поведінка. Людина у соціологічному підході виступає суб'єктом економічних і соціальних процесів із власними цінностями, особистими матеріальними і духовними потребами.

Формулювання економічного і соціологічного підходів пов'язується з розвитком відповідних відносин, їх об'єднання визначило появу і розвиток економічної соціології, але в результаті інтеграції вона одержала якості, яких немає в окремих підходах. Економічна соціологія включила в арсенал дослідження факторний, системний і ситуаційний підходи. Це дозволило глибше розкрити людський, інформаційний, науковий і культурний чинники, а також чинник часу.

Питання для самоперевірки і повторення

- 1.Що розуміється під економічною соціологією?
- 2.Що було основною передумовою виникнення економічної соціології як окремої галузі соціології?
- 3.Що ви розумієте під виразом "Процес соціологізації економічної науки"?
- 4.Як визначаються об'єкт і предмет економічної соціології?
- 5.Які питання соціальної політики є в центрі уваги економічної соціології?
- 6.Що ви розумієте під економічною і соціальною сферами суспільного життя?
- 7.Що включає в себе соціальна сфера?
- 8.Які структурні елементи містить економічна сфера?
- 9.Що таке людський чинник? Як він впливає на розвиток економіки?
- 10.Якими є основні наукові напрями економічної соціології?
- 11.Які проблеми охоплюють емпіричні дослідження економічної соціології?
- 12.На що спрямовані теоретико-методологічні дослідження економічної соціології?
- 13.Що таке економічна культура?
- 14.Який існує взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками?
- 15.Чим обумовлюється нагальна потреба вивчення економічної соціології для спеціаліста будь-якого профілю?

Рекомендована література з теми

- Дорин А.В. Экономическая социология: энциклопедический словарь. Учеб, пособие. Минск, 1997.
- Економічна соціологія: навч. посібник / За ред В.М. Ворони, В.Є.Пилипенка. - К., 1997.
- Іващенко О. В. Економічна соціологія. Програма лекційного курсу для економічних та соціологічних спеціальностей. К., 1998.
- Заславская Т. И. Рывкина Р. В. Социология экономической жизни, - Новосибирск, 1991.
- Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. К., 1999.
- Орлова Л.Б. Социология экономическая: энциклопедический словарь /Под общ. ред. Г. В. Осипова. М., 1995.

- Смелзер Н. Социология экономической жизни // Американская социология, перспективы. Проблемы. Методы. / Под ред. Г. В. Осипова. М. 1972.
- Соколова Г.Н. Экономическая социология. Минск. 1998.
- Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під ред. В.І. Воловича. К. 1998.
- Соціологія: терміни, поняття, персоналі!. Навчальний словник-довідник /За ред. В.М. Пічі К., Львів, 2002.
- Хоронжий А.Г. Основи економічної соціології / Вісник Львівської комерційної академії. Львів, 2001.
- Хоронжий А.Г. Регіональна економічна соціологія /Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каризіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, 2001. Nhe Handbook of Economic Sociology. Ed.by.N.Smelser, R.Swedberg, -NY, 1994

Тема 7. Соціологія культури

Становлення культури пов'язують з процесом антропосоціогенезу-біологічного та соціального розвитку людства. Разом з тим, сам соціальний розвиток людини, "входження" людини до суспільства через соціалізацію можливий лише через культуру.

Будучи виключно людським творінням, культура облагороджує саму людину, забезпечуючи її комфортне існування у світі.

У соціології проблеми культури суспільства, закономірності її існування та функціонування в соціумі вивчає галузева соціологічна теорія - *соціологія культури*. Складові культури, які відокремилися в процесі диференціації соціального знання, складають предмет окремих галузевих соціологій. Це, наприклад, соціологія освіти, соціологія навчання, соціологія виховання, соціологія вільного часу, соціологія книги, соціологія читання, соціологія музики тощо. Останні співвідносні з соціологією культури як частина та ціле і перебувають у тісній взаємодії, збагачуючи одна одну.

Самостійною теоретичною системою знань соціологія культури стає у 60 - 70-і роки ХХ століття. Біля її витоків стояли П.Сорокін ("Соціальна та культурна динаміка"), А.Моль ("Соціодинаміка культури"). Значний внесок у розуміння проблем культури зробили П.Бурдьє, Н.Смелзер, Дж.Мердок, У.Г.Самнер. Серед сучасних українських вчених над цими проблемами плідно працюють С.Кримський, М.Попович, Л.Сохань, Є.Бистрицький, О.Донченко, В.Піча, В. Андрущенко та інші.

Основні проблеми, які вивчає соціологія культури:

- визначення категоріального апарату даної галузевої соціології;
- виділення структурних елементів культури;
- функції культури;
- різновиди культури;
- культура і особистість;

- культурна взаємодія та взаємовплив культур;
- глобалізація та універсалізація культури в сучасних умовах;
- етноцентризм і культурний релятивізм.

Поняття "культура" було взято із землеробства і першопочатково означало "обробіток землі" з метою забезпечення її родючості. Марк Тулій Цицерон уперше вжив це слово для визначення філософії як культури розуму. Саме філософія, на його думку, вчить краще мислити, "обробляє" розум. Тому *культура* - це, як і землеробство, діяльність людини по перетворенню природи на людське благо, її облагородження, а також, як і філософія, засіб виховання, перетворення, удосконалення людського розуму.

У сучасній соціології не існує єдиного визначення культури, наукові дискусії з цього приводу тривають дотепер. Нараховують від 250 до 500 визначень культури, які можуть бути класифіковані у три групи: описові, аксиологічні (ціннісні) та діяльнісні визначення.

Перевага надається діяльнісним визначенням культури. У найзагальнішому вигляді *культура* - це специфічний, суто людський спосіб життєдіяльності, результатом якого є уречевлений, опредметнений світ, світ другої природи людини. Саме такий світ і є світом культури, що включає в себе знання, традиції, вірування, цінності, а також витворені людиною матеріальні речі.

Основні функції культури у суспільстві: людино творча, гуманістична, цивілізаційна; пізнавальна (гносеологічна); інтерактивна (комунікативна); регулятивно-нормативна; ціннісно-орієнтаційна; освітньо-виховна.

У соціології склалося декілька підходів до визначення *структури культури*. Оскільки культура як явище пов'язана виключно з діяльністю людини, то *структура культури може бути представленою відповідно до сутнісних характеристик самої людини*.

Відповідно до сутності першого порядку: "*Людина як природна істота*", можна виокремити культуру природних потреб людини та засобів їх задоволення, а саме: культура їжі, сексуальна культура, культура житла, побуту, одягу тощо.

Відповідно до сутності другого порядку: "*Людина як діяльна істота*" розрізняють культуру людської діяльності, яка суттєвим чином відрізняється від тваринної.

Відповідно до сутності третього порядку: "*Людина як предметна істота*", слід виділити культуру виробництва, культуру технологій, культуру самої людини як безпосередньої виробничої сили.

Відповідно до сутності четвертого порядку: "*Людина як свідома істота*", можна виокремити культуру мислення, культуру наукового пошуку, культуру суспільної свідомості.

Відповідно до сутності п'ятого порядку: "*Людина як суспільна істота*", необхідно назвати культуру міжособистісного спілкування, шлюбну культуру, етнонаціональну культуру, політичну культуру тощо.

Одним з найпоширеніших підходів до розуміння будови культури є відтворення її з елементів, що в сукупності складають останню як ціле.

Такими складовими елементами є мова, знання, цінності, норми, взірці поведінки, звичаї, традиції. Західна соціологія виокремлює *культурний елемент* як одиницю поведінкового взірця або матеріального продукту (ручка, стіл, книга, вітання і тощо).

Загальноновизнаними є поділ культури на *матеріальну*, що охоплює сферу матеріальної діяльності людини, та *нематеріальну*, яка пов'язана з духовною діяльністю.

У кожній царині культури існують свої певні функціональні елементи, які є основними складовими культурних систем (іноді їх називають рисами культури). До них відносяться чисельні і складні предмети, способи праці, засоби комунікації, які, у свою чергу, викликають створення ще більш складних культурних систем. До них можуть належати спеціальні інститути культури, які організують навколо себе виробництво духовних цінностей (наприклад, наука, література і т. ін.), їх розповсюдження (наприклад, школи, університети і т. ін.). Ними можуть бути й самі ідеї (наприклад, національна самосвідомість тощо, які самі створюють цілі напрямки, течії). Крім того, прогресивність розвитку суспільства може вимірюватись лише завдяки існуванню розуміння у різниці соціального буття, повсякденності та цінностей, які уточнюють сенс і спрямованість життя.

Сукупність предметів, уявлень, ідей, зразків поведінки називають культурним комплексом, який створює характерний образ суспільства.

У процесі аналізу культури комплексно використовуються практично всі категорії соціології, що дозволяє пояснити (власними способами) суть соціальної диференціації та соціальної інтеграції.

До категорій соціології культури як спеціальної соціологічної теорії належать: в особистому аспекті — соціалізація, потреби, інтереси, цінності, субкультура, контркультура; у функціональному — символи, традиції, звичаї, виробництво, розповсюдження та споживання духовних цінностей; культурна діяльність, у тому числі зразки діяльності та зразки поведінки, соціальні інститути культури, соціально-культурне середовище тощо. Розглянемо деякі з них:

Соціалізація. Культура діє через норми, традиції, цінності, через соціальні інститути, які її виробляють, зберігають та розповсюджують. Тому соціалізація являє собою певну сукупність, яка і формує необхідні вміння, соціальні настанови індивідів відповідно до їх соціальних ролей. На характер соціалізації впливає існуючий у тій чи іншій країні рівень громадянських свобод, які були досягнуті в суспільстві, спільність території, мови, рис національного характеру та ін. Завдяки процесам соціалізації формується власна позиція світогляду людини, її ставлення до зовнішнього середовища, оцінка значущості тієї чи іншої індивідуальної дії, систематизуються значення ідей, уявлень, особисті дії.

Норми та цінності. У культурі кожної соціальної спільноти існують власні цінності; поряд із ними — також загальнолюдські, які забезпечують цілісність суспільства, регулюють спроможність його виживання на різних етапах розвитку суспільства. Цінності — це переконання щодо цілей, до яких

індивід прагне, та основні засоби їх досягнення. Основна вимога до цих переконань — їх повинно поділяти все суспільство. У різних культурах під цінностями виступають різні переконання, але кожний соціальний устрій сам визначає свої цінності. Ця обставина зумовлює визначення цінностей як суспільних відносин.

Існують цінності — носії первинного смислу буття (свобода, віра, надія та ін.), які є загальнолюдськими (абсолютними). Інші цінності, такі як демократія, соціальна справедливість і т. ін., специфічно проявляються в тому або іншому суспільстві. Будь-які цінності завжди структуровані (хоча й неоднаково) в кожному суспільстві та являють собою певну ієрархію. Поряд із такими ієрархіями суспільних діють загальнолюдські цінності. Структуровані цінності зумовлюються існуючою ідеологією держави, політичних партій, різноманітних організацій тощо. Можна також виділити групові цінності, які є каналами комунікації та взаємодії.

Нормами називаються засоби, що регулюють поведінку індивідів і груп. Норми, присутні в культурі суспільства, виробляються залежно від його соціальної структури, інтересів соціальних груп, систем суспільних відносин та уявлень членів суспільства про первинне, допустиме, можливе, бажане або навпаки. Можна сказати, що цінності обґрунтовують норми, завдяки чому вони разом створюють єдину ціннісно-нормативну структуру культури.

Ціннісні орієнтації. Якщо цінності є «системою координат», уточнюють загальний смисл та спрямованість суспільної діяльності соціальних груп, інститутів та індивідів в її загальному аспекті, то ціннісні орієнтації функціонують як характеристика спрямувань і засобів досягнення певних цілей. Вони відображають ситуативний характер дії та слугують регулятором соціальної поведінки з урахуванням суспільної системи цінностей. Зміна ціннісних орієнтацій, їх масштаби повинні аналізуватися поряд із мотиваційними структурами діяльності. Система цінностей впливає на вибір засобів задоволення потреб, інтересів.

Потреби та інтереси. Потреби виражають такі відносини між суб'єктами, а також між суб'єктом та об'єктом, які потребують змін, перерозподілу функцій, ролей, зв'язків, тобто відображають стан сторін, які перебувають у внутрішньо суперечливих відносинах. Потреба характеризується протиріччям своїх «старих» інтересів або необхідністю втручання у сферу «чужих» інтересів. Завдання соціології полягає у тому, щоб виявити існуючі вузли протиріч, а також міру розбіжностей інтересів соціальних груп, визначити засоби чи можливість їх узгодження.

Знаково-символьні структури. Такі структури в культурних системах виконують роль засобів раціоналізації культурної діяльності та виражають її певні результати, здійснюють фіксацію взаємодії різних культур. Досвід людства, як специфічний різновид соціальної інформації, завжди був зображений у знаках. Тому культура — це узагальнена знакова система суспільства (мова, національна символіка, процедури парламентських засідань і т. ін.). З появою нових знакових систем старі, як правило, не зникають, а розвиваються, трансформуються. Знакові системи — це

узагальнена система культурної інформації, яка дозволяє транслювати, фіксувати та переробляти суспільний досвід. Така система формує (іноді маніпулює) суспільну свідомість, прогнозує масові явища. Символи доповнюють структуру знаків, оскільки самі знаки доповнюють багатоманітністю образів, змістовність яких виходить за межі інформаційного знака. Мову іноді називають символічним кодом культури. Розвиненість національної мови, її багатомірність свідчить про рівень національної культури. Функція мови полягає в тому, що в мові нація або спільність представлені як цілісність.

Субкультура. Визначення терміну «субкультура» пов'язане із сучасною соціологією, яка формулює його в трьох аспектах.

1. Сукупність деяких негативно усвідомлених норм і цінностей традиційної культури, що функціонують як культура кримінального світу.

2. Особлива форма організації людей (найчастіше молоді) — автономне, цілісне утворення всередині пануючої культури, яке визначає стиль життя та мислення її носіїв; відрізняється своїми звичаями, нормами, комплексами цінностей і навіть інститутами.

3. Трансформована професійним мисленням система цінностей традиційної культури, яка набула своєрідного забарвлення.

Субкультура може бути позитивною реакцією на соціальні та культурні потреби суспільства (професійні), а може бути і негативною (кримінальна, деякі молодіжні).

Масова культура. У повсякденній практиці культуру того чи іншого суспільства розглядають як явище, обмежене певними державними, адміністративними або національними межами. Але культурний простір більш широкий: це результати внутрішніх міграцій у країнах, впливу засобів масової інформації та багатьох інших причин, які носять глобальний характер. У сучасній соціології масова культура розглядається як культура повсякденного життя, яка виробляється для сприйняття масовою свідомістю, безпосередньо та достовірно представлена перед усім діяльністю засобів масової комунікації, завдяки чому вона не потребує філософської, глибинної інтерпретації.

Таким чином, сучасні засоби масової комунікації створюють специфічну культуру, яка є новим етапом соціального спілкування. Вона виникає на хвилі індустріалізації, урбанізації, створення масових груп суспільства, об'єкт інтересів яких знаходиться поза широким розмаїттям локальних груп та культур, до яких вони належать. Масові групи є відірваними від звичайних умов взаємодії та діють незалежно від соціальних ролей, зумовлених їх позиціями у суспільстві.

Іншими формами культури суспільства вважаються висока культура (класичні музика, література тощо, які створювалися для еліти суспільства) та народна культура (фольклор, міфи та ін.).

Структурують культуру також і за її *формами*, виокремлюючи *загальнолюдську культуру*, яку виробило людство протягом усієї історії; *суперкультуру* як таку, що створена певним суспільством (американська

культура, українська культура); *субкультуру* як культуру певних груп - "малі культурні світи" (субкультура молоді, католицька субкультура, міська субкультура, російська субкультура); *контркультуру* як культуру певної групи людей, що суперечить домінуючій культурі, знаходячись у стані конфронтації по відношенню до останньої; *антикультуру* як відхід від загальнолюдських цінностей, делінквентну протиправну культуру тощо.

Поділяти культуру можна також за *суб'єктами її створення та носіями*: елітарна, народна, масова.

Основні загально планетарні проблеми розвитку культури впливають із світових тенденцій до *глобалізації та універсалізації*. Цими поняттями позначаються *процеси взаємозалежності культур одних країн від інших*. Звідси впливає низка похідних тенденцій, що позначають процеси світового розвитку культури. Серед них:

- посилення культурної багатоманітності світу за умов діалогічності різних культур між собою, пошук компромісів та взаємодії різних культур;
- виважений баланс між *етноцентризмом* (прагненням оцінювати інші культури з позиції власної культури) та *культурним релятивізмом* (тобто оцінювати іншу культуру з позиції її власних цінностей);
- надання реальних можливостей для розвитку національних культур, збереження їхньої самостійності та унікальності;
- створення сприятливих умов для розвитку культурних універсалій - загальних рис розвитку, притаманних всім культурам (спорт, мода, освіта, мова тощо);
- пошук компромісу та взаємодоповненості між національною культурою та масовою культурою, яка є породженням новітніх комунікаційних технологій та ринкового попиту.

Питання для самоперевірки і повторення.

1. Чи можуть за певних умов базові цінності культури заміщатися інструментальними ?
2. Чи можливий феномен "відставання культур"?
3. Що більш впливає на поведінку соціальних груп - культура суспільства чи групові ціннісно-нормативні структури ?
4. Чому соціологія визначає сукупність символів та знаків культури суспільства як систему ?
5. Порівняйте емоційні та раціональні складові системи культури.
6. Чи можна назвати культуру системою, яка самоорганується, самовідновлюється та самозберігається ?

Рекомендована література з теми

Відродження культури: міф і реальність // Політична думка. — 1993. — №1.

Витаньє Й. Общество. культура, соціологія. — М., 1984.

Історія української культури / Відп. за випуск В. П. П.Ікварень. — Миколаїв, 1996.

Лісопнів В. Культура та цивілізація // Філософська і соціологічна думка. —1993.— №1.

Культура і побут населення України. — К.. 1992.

Хантингтон С. Стодкновение цивилизаций? // Политические исследования. 1994. — №1.

Кравченко А.И. Социология. Учебник для студентов вузов. "Академический проект", Издательская корпорация "Логос".- М., 1999.

Радугин А.А. Радугин К.А. Социология: Курс лекций.- М. 1995.

Смелзер Н. Социология.-М. 1994.

Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. -М., 1992.

Соціологія. (За ред.Городяненка В.Г.) Посібник. К.: "Академія".2001.

Соціологія.курс лекцій (за редакцією Старовойта І.С.) . Тернопіль.:Астон.-1999.

Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Конспект. Випуск 5. Тема II. Соціологія культури.-Львів, 1996.

Якуба О.О.Соціологія.-Харків, "Константа", 1996.

Тема 8. Соціологія політики

Предмет і галузь досліджень соціології політики. Соціологія політики — одна з важливих галузей (функціональна підсистема) соціології, яка пояснює такі явища, як боротьба за владу і здійснення влади, оскільки саме ці явища є сутністю політики. Але водночас соціологія політики — галузь політології, тому що головну увагу вона приділяє взаємозв'язку проблем політичної влади зі структурою і розвитком суспільства як єдиного цілого. Політика — це діяльність класів, соціальних груп, індивідів, яка проявляється у владних відносинах, тобто відносинах, спрямованих на завоювання, утримання, перерозподіл і використання влади. Це впливає з усталеного загальносоціологічного уявлення про владу як здатність (можливості) однієї частини суспільства пригноблювати іншу частину, нав'язувати їй свою волю, здійснювати певний вплив на її свідомість і поведінку з метою забезпечення власного інтересу і потреб, що за ним стоять. Що ж до політичної влади, ядром якої є держава, то ця влада спрямована на захист особистого (класового, групового, корпоративного) інтересу і опирається на систему інститутів.

Хоча політична влада, опираючись на систему інститутів на чолі з державою, вимагає організаційних дій, політичні відносини можуть носити як інституційний, так і неінституційний характер. Інститути, хоча вони й мають власні закони функціонування та еволюції, організовану людську діяльність, відіграють суттєву роль у політичному розвитку суспільства. Отже, говорячи про політику, ми так чи інакше повертаємося до неї як до людської діяльності, пов'язаної зі ставленням до влади.

Предметом соціології політики є соціальний механізм влади та її вплив у суспільстві на різних етапах його розвитку і функціонування. Саме вивчення механізму перетворення соціального в політичне, зокрема механізму

формування із соціальної спільності політичного суб'єкта, відрізняє соціологію політики від інших політичних дисциплін. Завдання соціології політики полягає в конкретному аналізі змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їх політичних інтересів, у вивченні політичних рухів, поведінки і свідомості мас. Соціологія політики вивчає сутність влади, її природу і прояви з погляду конкретної людини, а також соціальних груп, верств, громадських організацій та об'єднань. Саме тому для соціології політики предметом особливої ваги виступає розгляд особистості як суб'єкта політичного життя, бо кожна людина в суспільстві є і об'єктом і суб'єктом політичних відносин.

Соціологи розглядають політику через призму аналізу соціальної структури і неформальних соціальних інститутів, громадської думки і поведінки, через дослідження особистості й малих груп. Вони звертають увагу на необхідність вивчення конфліктів і змін, а не тільки миру і стабільності; бюрократизму і процедури прийняття рішень, а не тільки органів управління та їх апарату; усіх громадських організацій і рухів, неформальних об'єднань, а не тільки політичних партій і профспілок; різноманітних засобів залучення мас до політики, а не тільки їх участь у виборах; політичних лідерів різних рівнів, а не тільки керівників держав; політичної культури і традицій, а не тільки політичної ідеології: політичних систем і політичних режимів, а не тільки держав та їх форм. Соціологи внесли в дослідження політики такі поняття, як роль, статус, позиція, цінність, очікування, орієнтація, інституціоналізація, соціалізація і т.д.

Предметом вивчення соціології політики є такі питання:

- як соціальні процеси проявляються у соціальній структурі?
- які політичні дії необхідні для підтримки соціальної стабільності?
- як здійснюється інституціоналізація соціальних рухів?
- які соціальні підстави переходу від одного політичного ладу до іншого?

Зміст політичного життя становить особливу форму реалізації інтересів людей, класів, націй і тих, що їх представляють, партій і об'єднань за свідомим використанням важелів влади. Якщо соціальні групи, класи враховують об'єктивний хід історичного процесу, то політичні відносини даної суспільно-політичної системи розвиваються без соціальних потрясінь. Якщо ні — виникає велика вірогідність колізії та політичних конфліктів і конфронтацій (аж до революцій як засобу розв'язання суперечки).

Таким чином, предметом соціології політики є політична свідомість людей і їхня політична поведінка, які втілюються у діяльність держав і суспільних інститутів, організацій, а також механізм впливу на процеси функціонування політичної влади. Найпростіше соціологію політики можна визначити як дисципліну, котра вивчає взаємовідносини між суспільством і державою, між соціальним ладом і

політичними інститутами. Аналізуючи ідеальний об'єкт відносин не інституційного суб'єкта до інституційних об'єктів, соціолог виявляє стійкі уявлення індивідів (маси, еліти, у центрі й на місцях) про політику, державу, президента чи іншого голову держави, про існуючу політичну систему, її позитивні й негативні сторони.

Соціологічні підсистеми, які займаються аналізом політичних відносин. З усіх соціологічних підсистем, які є предметом вивчення соціології політики, ми виберемо окремі, але найважливіші для аналізу політичного життя суспільства. Це — соціологія держави, соціологія політичних партій і політичних рухів, соціологія міжнародних відносин.

Соціологія держави. Держава є предметом дослідження багатьох навчальних дисциплін, особливо правових наук. Соціологія політики займається державою з погляду суспільної зумовленості та суспільної ефективності функціонування державної влади. Слід зазначити, що соціологічна проблематика часто переплітається з проблематикою правової науки, і іноді неможливо провести чітку межу між соціологічним і юридичним аналізом конкретної проблеми в теорії держави і права.

Соціологічна проблематика держави охоплює такі питання:

1. Генезис і функції держави.
2. Типи й форми держави в їх зв'язку із соціально-економічним ладом.
3. Склад, структура і функції державного апарату.

Враховуючи, те, що багатьох із цих питань студенти так чи інакше торкалися у курсах «Теорія держави і права», «Історія держави і права» та інших суспільних наук, у пропонованих методичних рекомендаціях ми вважаємо за необхідне лише схематично нагадати сутність проблеми.

Держава склалася із пізніх форм общинно-племінного ладу і розвивалася протягом тривалого історичного періоду. Можна виділити чотири головні риси, які відрізняють державу від додержавних, общинно-племінних організацій:

1. Виникнення влади, яка вже не ототожнюється із суспільством; це публічна державна влада, ланками якої є організація озброєних людей, що займаються військовою справою.
2. Територіальний розподіл населення, коли вже не враховуються кровні зв'язки.
3. Поява груп людей, професією яких стало управління, а не продуктивна праця — інакше кажучи, виникнення державного апарату.
4. Поява різного роду зисків.

Будь-яка держава на усіх стадіях свого розвитку виконує певні функції. Найважливішою з них, яку прийнято називати «внутрішньою функцією держави», є захист інтересів панівного класу. Поряд із нею існує також зовнішня функція — організаційно-господарська і культурно-ідеологічна.

Ці функції не є статичними, вони еволюціонують, відіграючи у різні періоди не однаково важливу роль. Наприклад, внутрішня функція держави відходить на задній план у період відносної стабільності класових відносин, коли конфлікти стають не такими гострими і не вимагають прямого втручання держави. У період же загострення соціальних суперечностей вона негайно висувається на передній план. Зовнішня функція стає домінуючою, як тільки виникає серйозна військова загроза. Роль організаційно-господарської і культурно-ідеологічної функції залежить, зокрема, від ступеня втручання держави в ці галузі життя.

Особливе місце серед функцій держави посідає функція формування націй, а там, де вони вже існують, — підтримання оптимальних міжнаціональних відносин. У процесі формування нації держава відіграла важливу роль. Вона створювала зовнішні межі, в яких відбувалися процеси культурної, мовної та економічної інтеграції, сприяла налагодженню відносин з іншими людьми, створювала спільну для всієї нації державну ідеологію, яка відбивала національні проблеми, сприяла розвитку національної культури, у багатьох випадках була ініціатором створення національної релігії. Ці функції не зникають, коли нація ще остаточно не сформувалася, а лише набувають форми функції національної інтеграції навколо спільних національних інтересів.

Тип держави визначається, перш за все, характером пануючого способу виробництва, надбудовою якого є держава. Форми держави характеризуються сукупністю способів і методів здійснення влади тим суспільним класом (чи класами), якому належить державна влада. Форма держави залежить від форми правління, яка визначається законодавчим шляхом (наприклад, монархія чи республіка, парламентська чи президентська система), а також від політичного режиму (наприклад, демократичний, автократичний, мілітаристський).

Важливе місце в соціологічній проблематиці держави посідає державний апарат — цей особливий інструмент, який служить збереженню і зміцненню економічно пануючого класу шляхом легального використання насильства. Але державний апарат не обмежується тільки органами насильства (армія, міліція), до його складу входять також інститути адміністрації та правосуддя, без яких держава неспроможна здійснювати свої функції у мирний час.

Як свідчить історія, державний апарат має бюрократичний характер, що впливає з його відчуження від суспільства. Для успішної боротьби з бюрократією, а також для того, щоб удосконалювати структуру і принципи діяльності державного апарату, необхідний його соціологічний аналіз.

Особливе місце в соціологічних дослідженнях посідає важлива частина державного апарату — армія. Предметом дослідження соціології армії є збройні сили як суспільний інститут: система їх внутрішніх відносин, зв'язків з іншими суспільними інститутами (особливо — з цивільними органами суспільної влади), а також їх роль у суспільстві в цілому.

Армія є найбільшою фізичною силою в державі. Звідси — дуже важлива проблема підпорядкування армії цивільній владі, що також є предметом дослідження соціології держави.

Закінчуючи розгляд соціології держави як підсистеми, слід зупинитися ще на одному важливому питанні — проблемі стабільності державного устрою, його тривалої спроможності приймати рішення і забезпечувати їх дотримання без відвертого застосування фізичних сил. Ідеться про його законність та ефективність.

Законність пов'язана із спроможністю системи формувати й підтримувати впевненість у тому, що існуючі політичні інститути якнайкраще підходять даному суспільству.

Ефективність пов'язана з фактичною діяльністю і означає той ступінь досконалості, з яким система виконує основні функції державного управління, як їх розуміє більшість населення та його важливі впливові групи, що контролюють основні економічні інститути.

Наступною важливою підсистемою є *соціологія політичних рухів і політичних партій*.

Політичні рухи — це такі громадські сили, які намагаються змінити існуючі умови чи закріпити їх шляхом впливу на уряд або ж шляхом боротьби за владу.

Таким чином, політичний рух є особливою формою громадського руху, який визначається у загальних рисах як спільне прагнення людей до реалізації спільних цілей. Характерною рисою, що виокремлює політичний рух із усіх інших суспільних течій, є те, що він використовує політичні засоби, тобто бореться за владу чи за вплив на спосіб здійснення цієї влади.

Основними елементами політичних рухів є визначення їх соціальної бази, оскільки ці рухи завжди відбивають певні суспільні інтереси, а характер цих інтересів віддзеркалює найважливіший аспект будь-якого політичного руху.

Виходячи з оцінки ролі, яку суспільні класи і соціальні верстви відіграють у створенні політичних рухів, останні можна розділити на такі, що мають класовий характер, міжкласовий характер, «позакласовий» характер.

Класовий аналіз полягає в тому, щоб показати: а) якою є суспільна база руху; б) з якими класами пов'язані керівники руху; в) стосовно яких класів програма руху є найбільш функціональною; г) які суспільні класи одержують найбільші вигоди внаслідок діяльності руху.

Разом із тим основою виникнення політичного руху не завжди буває суспільний клас. Рух може бути створений соціальною групою (наприклад, інтелігенцією або якоюсь її частиною), чітко визначеною професійною групою (наприклад, військовими) і навіть декласованими елементами. Такі групи діють подібно до класу, тобто створюють політичні рухи, висловлюючи свої групові інтереси і прагнення.

Політичні рухи розрізняються також за їх ставленням до політичного та економічного ладу. З цього погляду можна виділити консервативні, реформістські, революційні і контрреволюційні рухи. Перші виступають за

збереження існуючого порядку, припускаючи лише мінімальні та абсолютно необхідні зміни. Контрреволюційні проти будь-якого ладу, що сформувався внаслідок перемоги революції чи реформістських рухів, за повернення до колишнього ладу.

Нарешті, політичні рухи розрізняються за ступенем і формою організації: стихійні, позбавлені організації (найчастіше короткочасні); слабо організовані (також короткочасні); з високим ступенем організованості й тривалості.

Усі зазначені критерії типологізації політичних рухів взаємозв'язані, однак критерій класовості має найважливіше значення, інші риси впливають з класової природи будь-якого політичного руху.

Політична партія — це такий політичний рух, який, по-перше, має високий рівень організації, по-друге, прагне до реалізації своїх цілей шляхом боротьби за владу чи за її здійснення і програмне не обмежується лише завоюванням впливу на спосіб здійснення влади.

Сам термін «партія» (частина загального) використовувався в дуже давні часи. Про партії говорили як про групи політиків, які об'єднуються навколо вождя, як про групи людей, які керують державою. Однак справжня історія політичних партій почалася з кінця XVIII і особливо в XIX ст.

Історія політичних партій є водночас історією політичного ладу та історією соціальних перетворень. Саме ці два фактори рішуче вплинули на появу і розвиток політичних партій. Партії розглядаються як елементи ладу, а також тих відносин, що існують між соціально-класовими силами, що діють у суспільстві.

Розглядаючи історичні партії у соціально-історичному контексті, слід виділити такі моменти:

1. Політичні партії виникають в умовах кризи феодального суспільства і формування капіталізму. Це час руйнування традиційних структур влади аристократії і заміни їх більш відкритим об'єднанням громадян.

2. З виходом на політичну арену нового суспільного класу — пролетаріату — створюються робітничі партії, які борються за участь у політичному житті. Зв'язок між партіями, з одного боку, і класами, суспільними верствами — з другого, простежується досить чітко, хоча й піддається змінам в умовах гострих політичних криз.

3. У XX ст. під впливом процесів національно-визвольного руху виникають партії в Азії та Африці — на континентах, де вони раніше не існували або вважалися чисто формальними.

4. У країнах Східної Європи після другої світової війни сформувалися політичні партії, програми яких передбачали побудову соціалізму і комунізму в своїх країнах. Одержавши поразку під час здійснення своїх цілей, ці партії або трансформувалися в партії соціал-демократичного типу, або взагалі припинили своє існування.

Формальний дозвіл діяльності партії ще не означає, що така партія може автоматично бути визнаною цілком легалізованим елементом системи.

Хоча політичні партії об'єднані основними, спільними для всіх рисами (сформульованими у визначенні політичної партії), однак їх характер має значні відмінності: вони стосуються класового характеру партій, типу їх організації, місця, яке вони посідають у системі влади, їхнього ідеологічного вигляду.

Соціологія міжнародних відносин. Міжнародні відносини детально вивчалися наукою про політику, а також наукою про міжнародні відносини, і лише останнім часом вони стали предметом вивчення соціології. Дослідження соціологічних аспектів міжнародних відносин викликають усе більший інтерес у сучасному світі і вимагають залучення багатьох наукових дисциплін — права і соціології, географії та кібернетики, історії й демографії та ін. Усі вони в сукупності являють собою науку про міжнародні відносини, в якій певне і досить важливе місце посідає соціологія.

Політичні процеси різного масштабу і спрямованості, а також різні фактори, які складають середовище міжнародних відносин, є цілісною системою. Міжнародні відносини і зовнішня політика складаються з дій, в основі яких лежить розрахунок, а також процесів, що регулюють взаємовідносини держав за межами їхніх національних кордонів. Завдання соціолога — детально дослідити складові елементи концепції планомірного управління, тобто тих, що мають відношення до планування і реалізації конкретних акцій на міжнародній арені. До таких елементів відносяться акції управління; особи, які реалізують зовнішню політику; цілі та об'єкти управління; межі управління; взаємодія у процесі управління і наслідки управління. Важливими категоріями є такі, як національний інтерес, аналіз прийняття рішень з проблеми зовнішньої політики.

Таким чином, соціологія міжнародних відносин — це поєднання теорії соціології з певним типом емпіричних досліджень із використанням методики процедур одержання та обробки інформації. Ідеться тут про: а) широке застосування соціологічних методів дослідження думок і позицій для інтерпретації мотивів дій у галузі міжнародних відносин; б) використання статистичного матеріалу щодо залежностей між певними факторами; в) використання соціологічного методу аналізу пропаганди (особливо так званого аналізу змісту) для інтерпретації ролі пропаганди у міжнародних відносинах; г) застосування соціологічних методів дослідження для аналізу функціонування і впливу на міжнародні відносини як великих міжнародних організацій, так і національних організацій.

Питання для самоперевірки і повторення:

1. З чим пов'язане становлення політичних інститутів.
2. Що є предметом вивчення соціології політики.
3. Назвіть спеціалізовані розділи соціології політики.
4. Дайте визначення категорії "політика".
5. Які питання охоплює соціологічна проблематика держави.
6. Назвіть основні типи й форми держав у історичному огляді.
7. У чому суть розвитку стадій політичних рухів.

Рекомендована література з теми

- Актуальнє проблеми политической социологии : Сб. науч. трудов. - Саратов, 1995.
- Амелин А.В. Социология политики: спецкурс. - М., 1992.
- Бурдые П. Социология политики. - М., 1993.
- Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. - К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000.
- Волков Ю.В. Социология политики как отрасль социологической науки // Социологические исследования. - 1982.- № 2. - С. 42-51.
- Городяненко В. "Соціологія політики", "Політична соціологія" або "Соціологія політичної сфери"? (Історіографія проблеми) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - № 1. - С. 167-185.
- Кизилова О.А. Роль социологии политики в современной науке // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Наукові доповіді 1-ої Всеукраїнської конференції. - К., 2001. - С.281-287.
- Клямкин И.В. Политическая социология переходного общества // Политические исследования. - 1993.- № 4.- С.41-64.
- Кола Д. Политическая социология. - М., 2001.
- Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навчальний посібник. - К., 1999.

Тема 9. Соціологія праці і управління

Соціологія праці та управління — одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський чинник, його функціонування в процесі праці. Однак цей підхід дуже загальний, бо проблеми праці вивчає і багато інших наук, (наприклад, філософія, історія, політекономія, психологія, фізіологія, ергономіка і т.д.) у тому числі соціологічних. Що ж безпосередньо включає зміст поняття "соціологія праці та управління", яка її проблематика?

Об'єктом соціології праці та управління є праця як суспільне явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Праця - цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. Соціологія розглядає працю як основну форму життєдіяльності людського суспільства, основну умову його буття.

Далі визначимо основні категорії, якими оперує соціологія праці та управління.

Процес праці - включає в себе доцільну діяльність людини (сама праця), предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність, знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

Організація праці - форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.

Умови праці - сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних організаційних та соціально-побутових чинників, що впливають на працездатність і здоров'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і

шкідливі. За нормальних умов праця не шкодить здоров'ю людини. Шкідливі умови праці небезпечні для здоров'я людини і нерідко ставлять під загрозу саме людське життя.

Зміст праці - узагальнена характеристика процесу праці. Основними елементами змістовності праці, якщо її розуміти як соціально-психологічну структуру трудової діяльності, є стимули до праці, ставлення до праці, мотиви праці, цінності і ціннісні орієнтації.

Трудовий колектив - це добровільне соціально-політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій заради досягнення особистісно-цінних і суспільно-корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформленні структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідності. *Трудовий колектив - найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну організацію і як соціальну спільноту*

Підструктури:

- Функціональна, яка відображає ступінь соціальної і виробничої активності членів колективу .
- Професійно-кваліфікаційна, яка відображає поділ робітників у залежності від виконання ними в процесі виробництва функцій.
- Соціально-демографічна, яка формується в залежності від статево-вікових характеристик робітників , рівня їх освіти , сімейного стану, національності.
- Соціально-психологічна , згідно якої розрізняють робітників за специфікою притаманних їм цінностей, установок, мотивів трудової діяльності.

Характерні ознаки трудового колективу:

- цільове призначення.
- ієрархічність
- система соціальних позицій та статусів.
- кооперація зусиль, що створює ефекти енергії.

Нині існують різні підходи до визначення предмета соціології праці. Так, *А.О.Дікарьова* і *М.Й. Мирська* вважають, що соціологія праці — це взагалі комплексна соціологічна дисципліна, яка включає й інші галузеві соціології, що вивчають будь-які проблеми, пов'язані з характером і змістом праці, ставленням людини до неї. Вони "відводять" соціології лише ці функції вивчення структури та механізму соціально-трудова відносин і процесів. Не будемо перелічувати усіх існуючих визначень соціології праці. Зазначимо лише, що вони найчастіше ігнорують найважливіше, а саме: елементи і структуру соціологічного знання, змішують соціологічні підходи з іншими (економічними, психологічними та інш.). Найдоцільніше дати таке визначення.

Соціологія праці та управління — це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку,

трудоий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути, а також: соціальні спільності у сфері праці, соціально-трудої відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Наведене визначення виділяє щодо соціології праці (перша частина) чотири ключові елементи, які вивчає соціологія взагалі.

Щодо другої частини визначення, то тут слід зазначити таке. Взагалі, спеціалісти-соціологи виділяють окремо дві теорії середнього рівня: *соціологію праці*, що вивчає соціальні спільності, відносини, інститути, процеси у сфері праці, і *соціологію управління*, що концентрує увагу безпосередньо на закономірностях, формах і методах впливу на них, їх регулюванні. Коли ж йдеться про майбутніх фахівців, що вивчають соціологію праці й управління як науку "*непрофільну*", то, на нашу думку, можна "поєднати" предмети вивчення соціології праці і соціології управління, бо якщо перша вивчає соціально-трудої процеси і відносини, то друга — управління ними.

Предмет науки можна визначити так, що він "*поєднує*" п'ять складових: *соціальні верстви, соціальні інститути в сфері праці, соціально-трудої відносини, соціально-трудої процеси, соціальне управління ними.* Проілюструємо визначені аспекти соціології праці та управління, пов'язавши їх з найактуальнішими проблемами сьогодення, що вивчає дана наука.

Суб'єкти праці - це *соціальні верстви* працівників, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним станом, становищем у трудових колективах. Вони мають різні кваліфікацію, досвід, соціальне становище, рівень і канали здобуття прибутків, нарешті, інтереси, які не завжди збігаються.

Отже, соціологія праці та управління вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них. *Соціально-трудої відносини* це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.). *Зайнятість* - діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття - соціальне явище, викликане низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей трудомісткої промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили.

З регуляцією соціально-трудових відносин пов'язано багато найактуальніших проблем, які нині стоять перед нашим суспільством та його економікою. Відомо, що вони мають насамперед соціальний аспект. Одна з них — проблема мотивації праці. Ситуація, яка склалася в Україні в період переходу до ринку, характеризується тим, що мотиви змістовності праці поступилися місцем мотивам низької інтенсивності праці. Тобто сьогодні мотиви забезпечення працею заради отримання засобів для існування перестали бути провідними. Тому, щоб люди стали працювати ефективно, треба передусім вирішити найголовніші соціально-економічні проблеми, пов'язані з реформуванням економіки. Тільки тоді виникне нормальна мотивація до праці, підвищиться її ефективність, запрацюють нормальні мотиви до праці.

Розглянемо іншу проблему, пов'язану із соціально-трудовами відносинами, проблему зайнятості і безробіття, яка актуалізувалася в нашому суспільстві. Яка це проблема: економічна чи соціальна? Очевидно, що соціальна, бо коли ми маємо справу, наприклад, із безробіттям (структурним, циклічним або фрикційним), ми наочно бачимо, що вивільнення тих чи інших працівників чи груп трудівників (інколи закриття цілих підприємств) пов'язане не тільки з економічними, а й соціальними причинами (наприклад, коли вирішується питання про вивільнення того чи іншого працівника, то тут впливають багато чинників, причому не тільки пов'язаних з кваліфікацією чи інтенсивністю праці робітника).

Щодо *соціально-трудових процесів*, то тут соціологія праці та управління має справу із багатьма різновидами змін, що відбуваються в соціально-трудоному становищі робітників і колективів: *адаптацією*, тобто пристосуванням до виробничого середовища; *співпрацею*; *суперництвом*; *конфліктами* та ін. Найбільш характерний та цікавий приклад — роль соціології праці та управління у виробленні *теорії трудових конфліктів* та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. На жаль, ці можливості соціології нині недостатньо використовуються.

Проте вже сьогодні очевидно, що причини страйків, які відбуваються в Україні, не можна зводити лише до економічних (тут і погані умови праці, незадоволеність нерівністю у прибутках, що має місце між керівництвом підприємства та робітниками, та ін.).

До страйків призводять не тільки ті чи інші конкретні причини, а й чимало внутрішніх та зовнішніх приводів, так би мовити "чинників провокування" страйків: невиконання керівництвом своїх обіцянок працівникам, загальна дестабілізація ситуації в суспільстві тощо. Таким чином, проблеми виникнення та вирішення соціальних конфліктів на виробництві, це, безумовно, проблеми, які повинна досліджувати соціологія праці та управління.

Навряд чи доцільно говорити про те, наскільки велике значення має вивчення соціологією праці та управління *соціальних інститутів у сфері праці*. Цілком зрозуміло, що *праця* як соціальний інститут, специфічна форма спільної діяльності людей є не лише методом, процесом здобування засобів

існування людьми, а й визначає специфіку практично всіх соціальних, економічних та інших процесів у суспільстві, навіть суспільний лад у державі.

Такий соціальний інститут суспільства, як *трудоий колектив*, не тільки поєднує людей для спільного виробництва товарів та послуг, а й є практично єдиною у суспільстві формою узгодження, поєднання індивідуальних, групових, суспільних інтересів людей, найважливішою формою соціалізації особистості.

Нарешті, декілька слів про *соціальне управління* соціально-трудоими відносинами і процесами.

Сутність *соціального управління* в трудовому колективі реалізується у функціях таких напрямів:

Формування й оптимізація соціальної організації колективу та удосконалення його соціальної структури; створення умов для здійснення працівниками своїх соціальних і політичних прав та задоволення їхніх матеріальних і духовних благ; виховання і розвиток соціально значущих якостей працівника; дослідження стану соціально-трудоих відносин і проявів виявлення соціальних резервів творчого прогнозування на цій основі подальшого його оптимального розвитку.

Будучи найбільш загальним підходом до управління суспільством, економікою (формування критеріїв та показників соціального розвитку, виділення соціальних проблем, що виникають у процесі розвитку, розроблення і застосування ефективних методів їх вирішення), соціологія праці та управління вивчає методологічні та методичні аспекти вирішення таких проблем:

- *вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень;*
- *використання різноманітної інформації в процесі управління;*
- *певних методів та стилів керівництва;*
- *ефективність самоврядування і виробничої демократії та ін.*

Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками про працю

Вивчення закономірностей трудової діяльності людини з урахуванням того важливого місця, що займає у суспільстві праця, свідчить, що багатосторонність різних аспектів її впливу на життя людей є предметом вивчення ряду наук як несоціологічного так і соціологічного профілю.

Економіка праці — наука, що вивчає механізми дії економічних закономірностей у галузі організації праці, ефективності її використання, відтворення та розподілу робочої сили. Вона розробляє теоретичні основи вдосконалення організації та оплати праці, методи найефективнішого і раціонального використання трудових ресурсів.

При порівнянні предметів соціології і економіки праці очевидно, що перша вивчає, наприклад, найбільш загальні мотиви праці, сукупність таких мотивів, що включають не лише матеріальні, а й інші. Водночас економіка

праці вивчає трудові витрати на усіх стадіях виробничого циклу, встановлює найприйнятніші й ефективні засади та форми оплати праці.

Трудове право визначає правовий аспект соціально-трудоваих та функціональних відносин між працівниками та колективами, регламентує порядок прийняття на роботу, переведення та звільнення робітників і службовців, тривалість робочого часу, розміри і форми оплати праці, міри стягнень за порушення трудової дисципліни, правил охорони праці та ін. Якщо соціологія праці вивчає міри контролю, але соціального, а саме: механізмів регулювання діяльності робітників через соціальні норми та цінності, що прийняті в суспільстві, то трудове право розглядає їх через призму адміністративного контролю, який ґрунтується на нормах праці, закріплених в юридичних документах, законах, постановах уряду тощо. *Інженерна психологія* являє собою галузь психології, що вивчає процеси інформаційної взаємодії між людиною і різноманітними технічними засобами, причому її насамперед цікавлять проблеми ефективного проектування й експлуатації систем "людина-машина". Інженерна психологія тісно пов'язана з *ергономікою*, *науковою організацією праці*, *технічною естетикою* і докладає зусиль до проектування таких техніки і устаткування, які б враховували можливості, недоліки та особливості людини.

Можна розглянути і предмети інших несоціологічних наук, які вивчають працю:

- *наукової організації праці* (розробляє міри комплексного проектування оптимальних трудових процесів з урахуванням технічних, економічних, психофізіологічних, правових і соціальних критеріїв);
- *фізіології та психології праці* (вивчає ті психофізіологічні зміни, які виникають в організмі людини під впливом певних простих чинників праці, наприклад, фізичних чи нервових навантажень);
- *санітарії та гігієни праці* (вивчає й оцінює чинники, пов'язані з робочим місцем і які можуть призводити до захворювань, погіршення здоров'я, зниження трудової активності).

Усі вищенаведені науки вивчають проблеми взаємозв'язку людини з природою в процесі праці. Але є й інша складова трудової діяльності: взаємозв'язок людини з людиною, який вивчає рад соціальних і гуманітарних дисциплін. Розглянемо тут ті, які належать до наук соціологічного профілю, не аналізуючи економічні, філософські, правові, педагогічні та інші галузі знання, що також торкаються проблем праці.

Тут ми маємо справу з досить невідпрацьованою проблемою розподілу предметів галузевих соціологій, тобто соціологічних теорій середнього рівня, що так чи інакше торкаються проблем праці. Ця проблема нині настільки загострена, що у виданих останніми роками у країнах СНД (Росії, Україні, Білорусії) словниках і довідниках переплутані визначення предметів таких наук, як *соціологія праці*, *соціологія управління*, *економічна соціологія*, *індустріальна соціологія*, *промислова соціологія*, *заводська соціологія*, *соціологія колективів* та ін.

Справа не у термінології. Зазначені науки дійсно існують, певною мірою стикаються з предметом соціології праці й управління. Тому їх коротка характеристика необхідна, щоб скласти уяву про те, які проблеми розглядаються в межах ряду інших суміжних соціологічних дисциплін, де можна знайти відповідні, потрібні спеціалісту матеріали, інформацію.

Індустріальна соціологія — це практично та ж соціологія праці й управління, але називається так за традиціями західної соціології. Вона також вивчає соціальні проблеми праці, соціально-трудові відносини, процеси, проблеми управління ними.

Промислова соціологія — одна із складових частин соціології праці й управління, яка вивчає відповідні проблеми у такій специфічній сфері матеріального виробництва, як промисловість (таким же чином соціологія села, сільського виробництва вивчає відповідні проблеми села).

Соціологія, організацій вивчає ієрархічну структуру управління виробництвом, формальну і неформальну організацію підприємства, систему влади і підпорядкування, особистісні та безособистісні чинники організації праці.

Соціологія трудового колективу вивчає широке коло питань, що відбивають закономірності сумісної трудової діяльності людей, функції, цілі та структуру трудових колективів як найважливіших економічних, соціальних і політичних осередків суспільства.

Соціологія професій виділяє свій предмет у сфері суспільного поділу праці, вивчаючи проблеми специфіки різноманітних професій та їх соціального змісту, престижності певних видів діяльності людей у тому чи іншому суспільстві, ціннісні орієнтації молоді.

Таким чином, усі наведені та деякі інші суміжні соціологічні теорії (*соціологія освіти, особистості, соціальне планування*) знаходяться із соціологією праці й управління у таких стосунках, що остання практично покриває предмети окремих галузевих соціологій. Тобто, коли йдеться про соціологію праці й управління, то можна говорити, що вона досліджує найважливіші процеси, що відбуваються в промисловості і на селі, вивчає проблеми організацій та колективів, професій і освіти, особистості тощо. Водночас вона вивчає найбільш загальні з даних проблем, у їх взаємозв'язку з іншими важливими проблемами соціології праці й управління.

Таке становище соціології праці й управління випливає з того, що серед соціологічних теорій середнього рівня виділяються теорії різного рівня ієрархії, тобто теорії, так би мовити, "елементарні", що вивчають окремі соціальні процеси чи явища, і "міжгалузеві", які поєднують певну сукупність "елементарних". Це стосується не лише соціології праці •а управління. Наприклад, поряд із політичною соціологією чи політологією, існує ряд таких галузевих наук, як політична історія, політична психологія, соціологія політичних партій і рухів, соціологія еліти, теорія міжнародних відносин та ін. Власне кажучи, така ж ієрархія існує між економічною теорією та рядом конкретних економічних дисциплін.

Слід лише зазначити, що дещо осторонь від циклу соціологічних дисциплін, про які ішлося вище, "розташований" предмет *економічної соціології*. Економічна соціологія (на відміну від вищезгаданих) виникла на "перехрещенні" економіки та соціології праці, її предмет — *соціальний механізм розвитку економіки*, під яким розуміють сталу систему поведінки і свідомості соціальних груп в економічній сфері, а також їх взаємодію у цій галузі між собою і державою. Тому до економічної соціології звертаються тоді коли вивчаються найскладніші проблеми взаємодії соціальної та економічної сфер суспільства. Соціологія праці й управління охоплює надзвичайно широке коло проблем праці, але розглядає їх через призму людського чинника, тобто через ті соціальні процеси, соціально-трудова відносина, інтереси різних соціальних верств, що виникають у процесі праці. Соціологія взагалі вивчає найбільш загальні та складні соціальні процеси, розглядає їх комплексно, тобто предмет соціології праці й управління не перекривається предметами жодних інших дисциплін, він тільки перехрещується, взаємодіє з ними.

Соціологія праці й управління і менеджмент

При розгляді взаємозв'язку соціології праці та управління з іншими науками про працю виникає ще одна важлива й актуальна проблема. Йдеться про менеджмент, його розгортання та впровадження в умовах переходу нашої країни до ринку. Причому тут ми маємо на увазі не своєрідну "моду" на менеджмент, а реальне співвідношення соціології праці та управління і менеджменту, предмети яких, безумовно, у деяких аспектах збігаються.

Як уже зазначалося, першим спробував обґрунтувати головні засади наукового менеджменту американський інженер *Ф.В. Тейлор*.

Система Тейлора заклала основи наукової організації праці, вимагала нової організації управління, нових обов'язків управляючих менеджерів.

Уточнимо, що ж розуміють нині під менеджментом. Нині менеджмент трактується принаймні у таких чотирьох значеннях:

> як *специфічний соціальний і економічний інститут, який впливає на підприємницьку діяльність і породжує специфічний спосіб життя у ринковому суспільстві (який, наприклад, дуже відрізняється від способу життя у суспільстві розвинутого соціалізму, чому ми так важко і звикаємо до оточуючих нас нових реалій);*

> як *сукупність осіб, зайнятих управлінською працею у сферах приватного та суспільного бізнесу, тобто це своєрідний клас управляючих;*

> як *наукова дисципліна, що вивчає проблеми управління суспільними виробництвом.* У цьому плані виділяють два рівні менеджменту. З одного боку, Іде загальні теорії соціального управління, які по суті є ні чим іншим, як загальними політико-економічними чи соціально-філософськими концепціями (наприклад, теорії революції менеджерів, постіндустріального суспільства, наукового менеджменту, менеджменту людських відносин та ін.). З другого боку, це прикладні теорії організації й управління, тобто спрямовані на вироблення конкретних підходів щодо раціоналізації та

удосконалення управління (наприклад, бригадні форми організації праці чи "гуртки якості").

Характерною рисою менеджменту як науки є плюралізм методологічних підходів, установок, розробка різних засобів, прийомів, способів управлінського впливу без суворої орієнтації на якусь загальну теорію. Тут увага здебільшого приділяється прикладки м соціологічним та психологічним дослідженням. Тому менеджмент часто і пов'язують з такими дисциплінами, як соціологія праці й управління, прикладна соціологія, психологія праці та ін.;

> *як своєрідне мистецтво управління, поєднання керівництва виробництвом її практичних зразків ефективного управління, які становлять основу професійної кваліфікації менеджера.* Тобто йдеться про формування у менеджерів і застосування ними на практиці якихось загальних засад, методів, прийомів управління, придатних для будь-якої організації (визначення цілей та завдань управління; поділ завдань на окремі операції; розподіл робіт; пошук адекватної мотивації до праці; прийняття ефективних рішень та їх реалізація тощо).

Таким чином, коли йдеться про взаємозв'язок *соціології праці й управління*, з одного боку, і *менеджменту* — з другого, то мається на увазі третє значення менеджменту (тобто менеджмент як наука управління). Соціологія праці і управління, по-перше, розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й методологічні й інші аспекти функціонування і розвитку соціальних інститутів, специфіку соціально-трудова відносин, різноманітні соціальні групи в сфері праці тощо. По-друге, коли вона розглядає проблеми управління, то робить це, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, використовуючи засади, методи, закономірності соціального управління.

Таким чином, предмети соціології праці та управління, з одного боку, і менеджменту — з другого, взаємно перехрещуються, а не знаходяться у відносинах підпорядкованості. Тобто, коли чіткіше визначити співвідношення соціології праці й управління і менеджменту, то йдеться у випадку з соціологією про *соціологічні основи, підвалини менеджменту*. Очевидно, вони повинні вивчатися паралельно з економічними, організаційними, психологічними, правовими та іншими підвалинами менеджменту, які потім інтегруються у комплексний, менеджерський підхід до управління виробництвом. Виходячи з цього, зрозуміло, що соціологія праці й управління і менеджмент повинні розвиватися ефективно, швидко і паралельно. Причому розвиток першої повинен дещо випереджати розвиток другого, оскільки його принципи, методи, форми, якщо їх переносити із західної практики, не завжди можуть давати і дають відповідний ефект, і це цілком зрозуміло, бо специфіка соціальних процесів, тобто основа менеджменту, в нас дещо інша, відрізняється від західних традицій, західного менталітету тощо.

Отже, *соціологія праці й управління йде попереду менеджменту, вивчає найбільш глибокі загальні тенденції, притаманні розвитку соціальних*

інститутів, соціально-трудо­вих відносин і процесів, найважливіші методологічні принципи і методи їх регулювання. Менеджмент, використовуючи ці підходи, поєднуючи їх з підходами економічними, організаційними, правовими, психологічними та іншими, виробляє і застосовує на практиці найбільш ефективні моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом.

Питання для самоперевірки і повторення

- 1.Що вивчає соціологія праці й управління?
- 2.Чим пояснити, що довгий час розвиток вітчизняної соціології праці та управління не був перманентним, постійно стримувався ненауковими чинниками?
- 3.Що є об'єктом соціології праці та управління?
- 4.У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології праці та управління?
- 5.У чому полягає специфіка соціально-трудо­вих відносин?
- 6.Що таке соціально-трудо­ві процеси?
- 7.Які соціальні інститути мають найважливіше значення у сфері праці і чому?
- 8.Трудова поведінка яких соціальних спільностей в сфері праці повинна нині, на вашу думку, вивчатися найглибше?
- 9.Який зв'язок існує між соціологією праці та управління з іншими науками?
- 10.У чому відмінність соціологічного підходу до вивчення праці від підходів інших наук?
- 11.Чим різняться предмети соціології праці й управління і економічно і соціології?
- 12.Яка специфіка використання у менеджерській діяльності методологічних засад і наукових доробок соціології праці й управління?
- 13.Чому у нас на відміну від Заходу впровадження менеджменту як науки управління виробництвом тільки починається?
- 14.Чим пояснюється зростання ролі соціології праці та управління в умовах переходу до ринкової економіки?
- 15.Які завдання курсу соціології праці й управління як навчальної дисципліни?

Рекомендована література з теми.

- Андрушків Б. М., Кузьмін О. Є. Основи менеджменту. Львів, 1995.
Гурьянов С. Т. Социология управления. М., 1990.
Дикарева А., А., Мирская М. И. Социология труда: Учебн. пособие. М., 1989.
Заславская Т. И., Рывкина Р. В. Социология экономической жизни: Очерки теории. Новосибирск, 1991.
Кравченко А. И. Социология труда в XX веке: Историко-критический очерк, М., 1987.

- Краткий словарь по социологии / Сост. З. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. М., 1988.
- Лесів Й. Сучасні методи менеджменту. Ужгород, 1994.
- Маркевич. Д. Социология труда. М., 1988.
- Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / Пер. с англ. М., 1992.
- Наука управлять. К., 1993.
- Пилипенко В. Трудова поведінка за умов ринкової економіки і проблеми соціологічного дослідження // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 6.
- Полторак В. А. Соціологія: Основи соціології праці та управління. К., 1992.
- Служба соціального розвитку підприємства / Рук. авт. кол. Б. Ф. Ломов, В. Н. Иванов. М., 1989.
- Соціологія: терміни, поняття, персоналії / Навчальний словник-довідник / За заг. ред. В.М. Пічі. К., Львів, 2002.
- Социологический справочник / Под ред. В, Й. Воловича. К., 1990.
- Соціологія праці та управління: Термінологічний словник-довідник / Відп. ред. В. А. Полторак. К., 1993.
- Социология труда: Учебник / Под ред. Н. Й. Дрятлова, А. Й. Кравченко, В. В. Щербичьї М., 1993.
- Удальцова М.В. Социология управления: Учебник для вузов. М., Новосибирск. 2002.
- Хміль Ф. І. Менеджмент. К., 1995.
- Штольбері Р. Социология труда / Пер. с нем. М., 1982.

Тема 10. Соціологія релігії

Предмет соціології релігії. Соціологія релігії відноситься до числа спеціальних соціологічних теорій. Вона повинна відображати перш за все:

- соціальні умови, що породили релігію;
- місце та роль релігії у суспільстві;
- функції релігії у суспільстві;
- соціальні закономірності розвитку релігії;
- соціальну структуру та взаємодію її елементів;
- вплив релігії на інші сторони життя людей: їхні життєві позиції, сімейне життя тощо.

У соціології релігії виділяють такі рівні знання:

1) система фундаментальних положень, що розкривають сутність релігії, її відношення до економічного базису, її соціальні корені тощо;

2) система знань, що характеризується меншим ступенем узагальнення у порівнянні з першим рівнем. До понять цього рівня відносяться «структура релігії», «функції релігії», «рівні релігійної свідомості», «культ», «релігійна група», «секта», «церква» та ін.;

3) сукупність понять, що інтерпретуються, та емпіричних узагальнень: «релігійність», «критерії релігійності», «стан релігійності», «відношення людей до релігії та атеїзму» і т. ін. Операціональна інтерпретація понять

відіграє важливу роль у розробці методики соціологічних досліджень, а емпіричні узагальнення є основою теоретичного аналізу.

Взаємозв'язок соціології релігії з іншими науками про релігію. Соціологія релігії знаходиться в тісній взаємодії з іншими науками про релігію. У зв'язку з тим, що релігія включає в себе певний світогляд і має соціальні корені, соціологічне вивчення релігії не може бути відірване від рішення специфічних світоглядних проблем. З другого боку, розкриття соціальних причин, що породжують релігію, дозволяє глибше зрозуміти природу релігійного світогляду, розкрити зв'язок гносеологічних коренів релігії з її соціальними коренями. У цьому плані очевидний зв'язок соціології релігії з теорією атеїзму.

Соціологія релігії взаємодіє також із психологією релігії. Розглядаючи структурні елементи релігії, соціологія релігії не може не торкнутись аналізу релігійної свідомості: масової, групової та індивідуальної. Вивчення свідомості, психології віруючих з точки зору їх детермінованості (перш за все економічними відношеннями) дає основу для дослідження елементів релігії і в психологічному плані. З другого боку, розкриття структури релігійної свідомості в соціологічному плані, розуміння соціальної ролі релігії, з'ясування впливу релігії на свідомість людей вимагає враховувати дані психології релігії.

Соціологія релігії досить тісно споріднена і з філософією релігії. Філософія пізнає найбільш загальні підстави буття природи та людини, намагається охопити всесвіт у цілому.

Філософія і релігія частково збігаються за своїм предметом (світосприйняття та життя людини), але вони різні за методами, якими опановують цей предмет. Релігія опирається на безпосередній досвід, це є саме життя. Філософія ж користується логікою.

Релігія як соціальне явище. Слово «релігія» перекладається з латинської як благочестя, святиня, предмет культу. Релігія є не тільки уявленням про Бога, не-тільки свідомістю. Це й реальне життя, дії людей — культ, богослужіння, церковна організація, нарешті, це форми й засади організації суспільного життя, що тією чи іншою мірою ґрунтуються на релігійних підставах. Тобто релігія — це відповідне світосприйняття та певна сфера життя людини, пов'язані із ставленням її до Бога.

Роль, яку відіграє релігія у суспільстві, як раз і впливає з її об'єктивної сутності як зв'язку людини з Богом. Через цей зв'язок людина виступає не стільки як особистість, скільки як представник роду людського. Відчуваючи зв'язок із Богом, одночасно вона відчуває зв'язок, поєднання із людською громадою. Найінтимніше спілкування людини з Богом завжди не обмежується її індивідуальністю, а виводить цю індивідуальність у простір спільного існування.

З цієї точки зору релігія більш соціальна, ніж будь-які інші — політичні, правові, економічні — відносини між людьми.

Релігійна свідомість є найдавнішою серед інших видів людської свідомості, і людське суспільство — як усвідомлення людьми їх певної

спільності — виникло саме на підставі спільної релігії, тоді як усі інші об'єднання (держава, господарство, культура) мають уже похідний, вторинний характер. Тому релігія є основою будь-якої соціальності.

Релігія постає як основа соціальності ще й тому, що саме вона створює такі первинні засади суспільності, як солідарність, свобода, служіння.

Солідарність, тобто почуття спільної причетності людей до якогось цілого, єдиного «ми» породжується єдиним зв'язком між усіма людьми та Богом, в якому вони вперше почувають себе якоюсь родиною, общиною. Але в цій причетності не зникає людська особистість. Навпаки саме боголюдяність породжує людську свободу. Ця свобода, здатність до творчості є початком людського спілкування.

Види релігій, їх еволюція. За науковими даними виникнення релігії пов'язується з появою ранньої родової общини, приблизно 40 тис. років тому. За час, що минув, релігія істотно змінилась, набула найрізноманітніших форм. Сьогодні ми бачимо численність релігій, які сповідують різні люди та народи. Власне, словом «релігія» позначаються як відповідна сфера життя й свідомості людей, що є спільною для будь-яких народів, так і окремі системи релігійних уявлень і богослужіння, окремі віросповідання.

Учені пропонували багато підходів до класифікації релігій, в яких тією чи іншою мірою враховувались як історичний розвиток так і зміст віросповідань. Оскільки релігії завжди пов'язані з етносом, доцільно було б їх розрізняти у зв'язку з різними типами етносів. Так, виділяють племінні культури, національно-державні та світові релігії.

Племінні культури передували будь-яким іншим формам релігії збереглись нині у відсталих народів і племен Африки, Азії, Америки. Як правило, ці культури не мають якогось узагальненого (догматичного) уявлення про Бога. Об'єктом поклоніння є природа та її явища, тварини, матеріальні предмети. Переважають форми тотемізму (віра у родинні зв'язки з твариною чи рослиною — засновником роду, тотемом) та культу предків.

Національно-державні релігії з'являються з формуванням народностей і класового суспільства і відіграють важливу роль при створенні державної організації. Вони відрізняються національною обмеженістю. За рівнем свого розвитку ці релігії дуже різні, але загалом переважають антропоморфні, тобто такі, що уявляють Бога схожим за виглядом на людину. Національно-державні релігії існували у стародавніх Єгипті, Греції, Римі, Персії. Серед сучасних релігій це іудаїзм, конфуціанство, індуїзм та деякі інші.

Світові релігії з'являються пізніше за інші, на ґрунті якихось національно-державних, відрізняючись від них космополітизмом, тобто не пов'язуються з окремою нацією, і прозелітизмом, тобто прагненням привернути якнайбільше шанувальників, тому, як правило, ведуть активну місіонерську діяльність. Для них також є характерним досить розвинена догматика, культ та всі інші атрибути. До світових релігій зараховують буддизм, християнство та іслам.

Релігії також відрізняються залежно від того, скільки богів є об'єктом поклоніння. Політеїстичні релігії сповідають багатобожжя, монотеїстичні —

єдинобожжя. Перехідною формою між ними є генотейзм, який визнає існування багатьох богів, але серед них шанує лише одного — заступника свого народу.

Становлення соціології релігії як наукової дисципліни

Початок формування соціології релігії як наукової дисципліни припадає приблизно на середину XIX ст. її виникнення зумовили процеси в європейському суспільстві, започатковані епохою Просвітництва й антифеодальними буржуазними революціями. Одним з найважливіших її джерел була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту французькими енциклопедистами XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах, Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до соціальної зумовленості релігії та її ролі у житті суспільства. Відповідно релігію стали виокремлювати із сукупності суспільних інститутів як особливий феномен, щодо якого інші суспільні реалії розглядали як світські (секулярні).

Німецький філософ Іммануїл Кант (1724—1804) одним з перших обґрунтував можливість розглядати релігію з позицій наукового мислення: розум має сильніші аргументи, ніж ті, якими послуговується церковна доктрина і Святе Письмо. Кант обстоював самостійність людини та людського розуму, який реформує, раціоналізує історичну релігію, визнаючи при цьому соціальну корисність «природної», «розумної» релігії як основи морального порядку в суспільстві.

Одна з особливостей соціального розвитку західного суспільства полягала у зростаючій складності та диференційованості суспільних інститутів. У зв'язку з цим постало питання про місце релігії серед інших соціальних інститутів та її взаємини з ними. Якщо радикальні критики вбачали в релігії тільки соціально-негативний чинник, то соціальну науку цікавило, що насправді відбувається у житті суспільства під впливом релігійної віри. Такому спрямуванню наукового інтересу сприяли результати досліджень історії, філології, антропології, етнології.

Першим цю проблематику порушив французький філософ О. Конт, який вважав, що в дослідженні соціального життя важливо з'ясувати засади соціального порядку, а відповідно й соціальну роль релігії. Згідно з його вченням про соціальну динаміку, заснованим на еволюційних засадах, суспільство долає три стадії розвитку, аналогічні періодам людського життя, — дитинство, юність і зрілість. На першій — «теологічній» стадії — людина марно намагається досягнути «безумовного пізнання внутрішньої суті» явищ і причин їх виникнення, її релігійна свідомість представлена трьома типами — фетишистським, політеїстичним та монотеїстичним. Останній тип свідчить про перехід від теологічного до «спекулятивного» мислення, що домінує на «філософській», метафізичній стадії. На третій стадії людина, спостерігаючи явища, намагається встановити між ними закономірні зв'язки. Це стадія панування науки.

Для соціології релігії, на думку О. Конта, найважливішими є два аспекти:

1. Релігія, яка на першій стадії була невід'ємним елементом людського суспільства, згодом поступово витісняється науковим знанням. Ця думка була покладена в основу концепції секуляризації, витіснення релігії з різноманітних сфер життя суспільства і занепаду її впливу.
2. Кожна стадія розвитку пов'язана з певними соціальними структурами, відносинами у сфері влади. Пануванню теологічних ідей, яке охоплює людську історію від її початку до XII ст., відповідає домінуюча роль духовенства та військових, які з точки зору позитивізму є непродуктивними соціальними верствами. На філософській стадії панівні позиції починає захоплювати бюрократія, передусім юристи. Останньою історичною формою теологічного порядку був, за Контом, адекватний християнському монотеїзму феодальний режим. Якщо на цій стадії релігійні вірування були зв'язуючою силою, основою соціального порядку, то із занепадом релігії постала загроза розпаду соціальних зв'язків. Соціальна споруда затребувала нових опор. На позитивній стадії, що утвердилася в XIX ст., провідну роль почали відігравати інженери, вчені. Завдання консолідації суспільства на сучасному етапі передбачають позитивний синтез наукового знання. Цього домагається соціологія, поєднуючи ідеї порядку і прогресу.

Пізніше Конт, зневірившись у можливості розумної організації суспільства шляхом просвіти, дійшов висновку про необхідність «другого теологічного синтезу» як духовної опори соціальних зв'язків. Він запропонував світський, раціоналістичний варіант «позитивної релігії» — культ людства як єдиної «Великої істоти», величезного соціального організму. В цій релігії соціолог, який найкраще знає механізми соціальної динаміки і здатний керувати суспільством, стає верховним жерцем.

О. Конт не створив соціологію релігії як наукову дисципліну, а підготував ґрунт для неї. Релігію він розглядав як необхідний компонент суспільства, який дає людям почуття ідентичності. Цей компонент необхідний не тільки для їх індивідуального існування, а й для забезпечення їх єдності в соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера. У руслі цих принципів соціальна думка в Англії вивчала релігію не як основу соціального порядку і не як головну перешкоду на шляху соціального прогресу. З позицій утилітарного індивідуалізму ринок, політична діяльність є більш важливими регуляторами життя суспільства, ніж релігія. Про релігію йдеться як про одну з найпоширеніших і най-витонченіших культурних звичок, специфічну діяльність, яка не має великого значення. Роль соціології релігії вбачалась у з'ясуванні умов успішної діяльності церкви.

Погляди Спенсера на релігію поділяв соціальний реформатор Р. Тауні, який заперечував тезу М. Вебера про роль протестантської етики у розвитку капіталізму і вважав, що протестантизм швидше міг бути наслідком, ніж причиною промислової революції. Р. Тауні сприймали як пророка нової релігії, яка виправдовує свободу приватного підприємництва. Він прославляв

XIX ст. як нову еру, коли людина з допомогою науки знайшла нарешті правильний шлях. Тауні був тим представником вікторіанської епохи, який допоміг філософії набути метафізичного і морального обґрунтування і впевненості, сприяв виробленню усвідомлення місця релігії в промисловому світі.

Згадані ідеї були розвинуті Е. Дюркгеймом, вчення якого зазнало значного впливу О. Конта. Дюркгейм спирався також на погляди істориків Н. Фюстель де Куланжа про релігію в античному суспільстві («Античне місто», 1864) і В. Робертсона Сміта, який досліджував семітичні релігії та розробив теорію жертвопринесення, яка підкреслювала соціальний аспект цього ритуалу («Лекції про семітичну релігію», 1889). Дюркгейма справедливо вважають одним з основоположників соціології релігії (основна праця — «Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система Австралії», 1912). Він прагнув відкрити спільну для всіх релігій структуру, абстрагувався від вищих форм релігії, оскільки вбачав у ній інститут, нерозривно пов'язаний^ людським існуванням в його соціальному аспекті. Йому важливо було встановити найпростіші структури, які складають релігію в її різноманітних історичних варіантах. Остаточна мета цього пошуку полягала в тому, щоб зрозуміти сучасну людину. У своїх дослідженнях, в яких переважали емпіричні, етнографічні елементи, Дюркгейм зосередився на трьох взаємопов'язаних темах.

1. Загальна теорія суспільства, в якій релігії як інтегруючому соціальне життя чиннику належить центральне місце.
2. Спеціальна теорія суспільства — соціологія релігії, — в межах якої він намагався пояснити появу релігійних уявлень.
3. Етнологія релігії — теорія, що пояснює власне релігію австралійських аборигенів.

Деякі аспекти його спеціальних розробок застаріли. Але надзвичайно важливими для соціологічної теорії стали визначення змісту і функцій релігії в суспільстві, а також теза про релігію як чинник соціальної інтеграції. Дюркгейм виходив з того, що релігія поширена в усіх суспільствах і є універсальним соціальним феноменом, виконує важливу суспільну функцію. Тому соціологічний аналіз її необхідний для розуміння суспільства загалом. Соціологію релігії, за Дюркгеймом, цікавить не те, що відрізняє одну релігію від іншої, а передусім притаманні усім релігіям структурно-функціональні характеристики. Через те соціологія в дослідженні релігії використовує здебільшого порівняльний метод, що дає змогу в численних варіаціях релігійного феномену виділити його універсальні аспекти. Якщо зміст релігійних вірувань з кожною епохою змінюється, то функції релігії зберігаються.

В «Елементарних формах релігійного життя» Дюркгейм на прикладі суспільства австралійських аборигенів пояснює спосіб, за допомогою якого релігія забезпечує соціальну солідарність як «механічну солідарність». Він вважав, що в розвинутому, соціально-диференційованому суспільстві релігія здатна забезпечувати відчуття захищеності, надійності, усвідомленості

існування, втрата яких призводить до аномії, розпаду системи цінностей, а внаслідок цього — до самогубства. Щоправда, Дюркгейм спеціально не переймався тим, якою повинна бути релігія в суспільстві розвинутої «органічної солідарності». Головне, чим збагатив він соціологію релігії, — розуміння релігії як сили, що інтегрує суспільство.

У Німеччині релігія цікавила дослідників передусім у зв'язку з політичною боротьбою, а не як чинник соціальної солідарності. Помітний внесок у становлення соціологічного дослідження релігії зробив К. Маркс. Він розглядав релігію як соціальний феномен — елемент системи суспільних відносин, який породжується ними (передусім економічними — базисом), визначає сукупність похідних, «надбудовних» утворень — політики, права, мистецтва, моралі, філософії та релігії. Відповідно в релігії як соціальному феномені вбачали важливий соціальний чинник, що виконує реальні суспільні функції, задовольняє певні інтереси і потреби, суттєво впливає на людей, як будь-який інший соціальний інститут. Ця теза дала поштовх розвиткові функціонального підходу до релігії. Одна з особливостей теорії Маркса полягає в поясненні історичної природи релігії як породження змінних соціальних умов, в основі яких — привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. За класової боротьби релігія виступає як ідеологія, є її ранньою формою. Звідси походить соціальна функція релігії, насамперед ідеологічна. Суть її полягає у виправданні та узаконенні чи осудженні, запереченні існуючих соціальних порядків. Релігія живить соціальний конформізм (приспособництво), викликаючи ілюзії («опіум народу»), і через це може бути гальмом суспільного прогресу або стимулювати соціальний протест, виступаючи як революційний рух. Якщо раннє християнство було революційним рухом низів римського суспільства, то протягом двохтисячолітньої історії (після того, як воно стало державною релігією, започаткувавши «союз вівтаря і трону») соціальні принципи християнства пояснювали соціальну нерівність та експлуатацію людини людиною як встановлений Богом порядок.

Центральною у вченні Маркса (до нього в Л. Фейєр-баха, а потім у З. Фрейда) була теза про компенсаційну функцію релігії. Згідно з нею релігія постає різновидом «відчуженої свідомості», породженням суспільного процесу, що розвивається у відчужених формах. У зв'язку з цим звичайні, «природні» речі наділяються «надіс-тотними» властивостями (товарний фетишизм), а продукти людської діяльності як зовнішня сила починають панувати над людьми. Якщо релігія виражає економічне відчуження, то з подоланням його (ліквідацією приватної власності на засоби виробництва) усуваються умови, необхідні для існування релігії; вона історично зживає

себе, «вмирає природною смертю». Релігії, за Марксом, протистоїть ідея самовдосконалення особи. Критика релігії завершується вимогою ліквідації умов, що заважають людині самореалізуватися.

Багато в чому не погоджувався з Марксом М. Вебер, хоча й визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила, перешкоджати соціальному розвитку. Але він вважав, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки регулюються смислом, який у них вкладають люди. Головна функція релігії — раціоналізація людської діяльності. Тому вона володіє потужним потенціалом впливу на людську діяльність, яким би не було її спрямування. Вебер розглядав релігію передусім як чинник соціальних змін. Значною мірою його концепція соціального розвитку заснована на поняттях харизми і пророцтва.

На відміну від Дюркгейма, Вебера цікавили передусім світові релігії, у яких найбільше послідовників, які справляють помітний вплив на історичний процес. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) він досліджує внесок християнства в історію Заходу, доводячи, що протестантська Реформація і породжена нею нова гілка християнства — протестантизм — сприяли пробудженню духу підприємництва. Його роздуми мали солідну емпіричну основу, оскільки Вебер проаналізував багато проповідей, письмових джерел тієї епохи. Йому вдалося органічно поєднати конкретно-емпіричний і абстрактно-теоретичний рівні соціологічного дослідження за допомогою порівняльно-історичного аналізу. Свою гіпотезу про роль релігії в економічному розвитку він перевіряв, досліджуючи поряд з протестантизмом іудаїзм, іслам, індуїзм, буддизм, конфуціанство. Якщо Дюркгейм вибудовував свої аргументи на розгляді порівняно небагатьох фактів, поширюючи висновки на релігію загалом, то Вебер здійснив небувале за масштабом дослідження, яке охопило весь світ. Він стверджував, що великі релігійні традиції мали істотний вплив на особливості розвитку Заходу і Сходу (іудаїзм, іслам, католицизм, протестантизм більше сприяли раціоналізації соціального життя, ніж індуїзм, буддизм, конфуціанство). Вебер прагнув з'ясувати пов'язані з релігією корені нової історії, тогочасної західної культури.

Другий важливий напрям досліджень Вебера — аналіз процесу «розчаклування» світу, завдяки якому усуваються елементи магічної практики, а на їх місце приходять «цілераціональні» засоби, зорієнтовані на успіх. Тобто світ постає як «матерія», що може і повинна бути підпорядкована людині. Вищого ступеня цей процес досягає в аскетичному протестантизмі, але його витoki — в іудейському пророцтві. Вебер порівнював різноманітні релігії, з'ясовуючи, який рівень раціоналізації економічної діяльності допускає та або інша релігійна етика. Протягом 1916—1919 рр. він друкував статті на цю тему, об'єднані назвою «Господарська етика світових релігій».

Якщо в XIX і XX ст. занепад релігії уявлявся багатьма як тріумф людського розуму, як наслідок поширення науки, то Вебер вбачав у ньому симптом духовної хвороби суспільства, спричиненої гіпертрофованою «раціональністю»: технологія і бюрократія підпорядковують собі світ, колосально звужуючи людський досвід; у свідомості людини згасають поетична сила уяви, любов до прекрасного, героїчні почуття, релігійний досвід, поступаючись місцем прагматичному розрахунку, турботі про комфорт, банальному потягу до «корисності».

М. Вебер разом з німецьким філософом, теологом Ернстом Трельчем (1865—1923) розглядав дихотомію (роздвоєність) «церква — секта», типологію релігійних організацій. Вдавався він і до аналізу діяльності релігійних спільнот у загальносоціологічних категоріях, розробив понятійний апарат соціології релігії, яким вона користується й нині.

Праці Дюркгейма і Вебера були визначальними в галузі соціології релігії. Надалі вона розвивалася за траєкторією, наміченою ними. Ця траєкторія базувалася на таких засадах:

- релігія є чинником стабільності суспільства, що забезпечується завдяки комунікативній функції (Дюркгейм);
- релігія є чинником соціальних змін, у чому виявляється її змістоутворююча функція (Вебер);
- релігія як чинник конфліктів у суспільстві (Маркс), що відкриває простір для реалізації ілюзорно-компенсаторної, ідеологічної, світоглядної функції.

Істотно розширили, збагатили пізнавальний арсенал соціології релігії праці англійського соціолога, етнографа, антрополога, релігієзнавця польського походження Броніслава Малиновського (1884—1942), який займався функціональним аналізом релігії та магії, що допомагають людині справлятися з безнадійними ситуаціями (захисна функція релігії). Одна з провідних тем його досліджень — релігія і подолання криз.

Релігія як соціальний інститут. Релігія є одним із найдавніших соціальних інститутів і має досить складну структуру. Основними її елементами є релігійна свідомість, релігійна діяльність, релігійні відносини та релігійні організації.

Релігійна свідомість — це релігійна віра, релігійні норми, символи, ціннісні орієнтації, санкції, заборони, упередження і т. ін.

Релігійна свідомість буває масовою, груповою та індивідуальною.

Релігійна діяльність — це практично духовне освоєння світу. Розрізняють два види релігійної діяльності: поза культову та культову. Позакультува діяльність здійснюється у духовній та практичній сферах. Розробка релігійних ідей, систематизація та інтерпретація догматів теології

відносяться до духовної сфери. До практичної сфери належать місіонерська діяльність релігійних індивідів (їх групи); викладання богослівських дисциплін у навчальних закладах; управлінська діяльність у системі релігійних організацій та ін.

Культова діяльність — це культ у власному розумінні цього слова, тобто це релігійні дії віруючих (поклони, вставання на коліна, складання рук, хресне знамення тощо при молитвах, а також символічні боготворчі акти — чин богослужби, обряд, проповідь, жертви, таїнства).

Релігійні відносини залучені до систем суспільних відносин — матеріальних та ідеологічних. Вони складаються відповідно з релігійною свідомістю, існують через релігійну діяльність. У зв'язку з цим релігійні відносини бувають культові (існують через культову діяльність) та позакультові (існують через позакультову діяльність). Носіями релігійних відносин виступають релігійні індивіди, групи, організації.

Релігійні організації. Структура релігійної організації пов'язана з традицією та звичаєм, церковним правом або статутом. У релігійній організації складаються зв'язки координації (взаємодія по горизонталі) та субординації (підлеглість по вертикалі), діють відносини авторитарного характеру.

Організація забезпечує існування та функціонування релігійної спільності, тобто сукупності послідовників певного віросповідання. Спільність разом із своїми організаційними елементами являє собою релігійне об'єднання, первинним осередком якого виступає людина. Над общиною надбудовується комплекс ланок (аж до вищої ланки — центра об'єднання), що забезпечує цілісність об'єднання.

У соціологічній літературі виділяють такі типи релігійних об'єднань: церква (для організаційної структури характерна наявність інституту священства, чітка ієрархія по «горизонталі» і «вертикалі» відповідно з нормативною системою та тенденція подальшої інституціоналізації); секта (інститут священства, навпаки, відсутній, лідерство визначається харизматичним: право на нього надається особі, яка виявила ніби-то особливу здібність керівництва, сприйману як милість Бога і спрямовану на розкол релігійної спільності); деномінація (її ідейні, культові та організаційні принципи формуються в конфронтації до церкви і секти: характерна чітка організація як по «горизонталі», так і по «вертикалі»; не зважаючи на проголошення засади рівності усіх членів і виборності керівництва, існує еліта постійних керівників, які наділені широкими повноваженнями).

Функції релігії. Під функціями релігії розуміють різноманітні засоби її дії в суспільстві. У літературі виділяють 5 функцій:

1. світоглядна (певне світорозуміння — пояснення світу, місце людини у ньому тощо);
2. компенсаторська (релігія виконує роль компенсатора в суспільстві, тобто релігійного «заповнення» дійсності — соціальна нерівність, наприклад, перетворюється у рівність у стражданні; роз'єднаність замінюється братерством у громаді);

3. комунікативна (релігія сприяє спілкуванню людей через культову та позакультову діяльність);
4. регулятивна (релігійні ідеї, цінності, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації виступають як регулятори поведінки людей);
5. інтегративна (підсумовуючи поведінку та діяльність індивідів, об'єднуючи їхні думки, прагнення, спрямовуючи зусилля соціальних груп і інститутів, релігія якоюсь мірою сприяє стабільності в суспільстві).

Поняття «сакралізації» та «секуляризації». Функції релігії змінюються з розвитком суспільства. Ці зміни відображені в поняттях «сакралізація» та «секуляризація».

Сакралізація — це процес залучення у сферу релігійного санкціонування інших форм масової (індивідуальної) свідомості, соціальних відносин, діяльності людей та інститутів. З цим зв'язане підвищення впливу релігії на суспільну систему, поширення її функцій у суспільстві. Інакше кажучи, це процес, при якому в основі суспільних відносин лежить культова релігійна діяльність.

Сакралізація характерна для ранніх стадій історії релігії, рецидиви її виявляються й пізніше.

Секуляризація — це процес, протилежний сакралізації, це, навпаки, визволення масової та індивідуальної свідомості від впливу релігійних ідей, соціальних відносин — від релігійного санкціонування, тобто вивільнення суспільного життя від впливу релігії та церкви, перехід функцій, що виконувала релігія, до інших соціальних інститутів.

Процес секуляризації найбільш притаманний соціалістичному суспільству.

Релігійна ситуація в Україні. Як свідчать соціологічні дослідження (1997 р.), майже половина дорослого населення України вважає себе віруючими, з них 3/4 — православні, 10% — греко-католики, 8% — представники інших конфесій, 7% — «просто віруючі»¹.

Політика у сфері релігії. Сьогодні вплив релігії на свідомість мас у світі є досить значним, і тому політичні діячі будь-якої країни прагнуть використати конфесії для досягнення певних політичних цілей або ж нейтралізувати їх суспільний вплив з цією ж метою. Деякі конфесії також активно втручаються в політику, створюючи релігійні партії, профспілки, очолюючи національно-визвольні рухи.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ І ПОВТОРЕННЯ

1. Що вивчає соціологія релігії
2. Що означає термін “релігія”
3. Що таке релігієзнавство і з яких частин воно складається
4. У чому полягає суть релігії як соціального явища
5. Які основні історичні види релігії

¹ Соціологія: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / А.Ю. Брегета, А.П. Бовтрук, Г.В. Дварецька та ін. — К.: КНЕУ, 1999. — 106с.

6. Яка структура релігії
7. Які ви знаєте типи релігійних об'єднань
8. Що таке релігійна свідомість
9. Які ви знаєте основні види релігійної діяльності
10. Які функції релігії в суспільстві
11. У чому різниця між поняттями "сакралізація" та "секуляризація"
12. У чому полягає суть поняття "Свобода свідомості"
13. Який сучасний стан релігії в Україні

Рекомендована література з теми

- Артемьев А.И. Атеизм, религия, личность. – Алма-Ата, 1990.
- Байков Е.И. Религия и духовный мир человека: социологические очерки. – Саранск, 1972.
- Добренев В.И., Радугин А.А. Христианская теология и революция. – М., 1990.
- Трофимов З.П. Гуманизм, религия, свободомыслие. – М., 1992.
- Шаханович М.И. Тайна бога: глобальные проблемы современности и модернизация идеи бога. – К., 1990.

Тема 11 СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

1. Соціальна сутність сім'ї і шлюбу

Усім відомий вислів "сім'я — осередок суспільства". Можна було б визначити її і як своєрідну модель або навіть ген суспільства. Адже в сім'ї виявляють багато визначальних характеристик останнього. В ній відбиваються риси соціального буття. Водночас саме через сім'ю (в ході соціалізації нових поколінь) зберігається стійкість і спадкоємність соціуму. В житті будь-яких суспільств бувають періоди, коли руйнуються всі зв'язки, коли воно розпадається, розвалюється, і лише сім'я залишається місцем, де зберігається "соціальний генотип", який передає соціальну пам'ять майбутньому.

Чому ж люди живуть сім'ями? Чи завжди існувала сім'я? Чи залишиться вона в майбутньому? Її створення — особиста справа людини, чи цей процес певним чином пов'язаний з суспільством? Ці запитання цікавлять соціологів уже давно.

Соціологія сім'ї як спеціальна галузь науки вивчає умови життя сім'ї, чисельність і структуру, етапи життєвого циклу, рольову поведінку її членів, суспільні функції, мотивацію шлюбів і розлучень тощо.

Звичайно сім'ю визначають як засноване на шлюбі та кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю.

У чому ж полягає соціальна сутність сім'ї? Справа в тому, що маючи глибинну природно-біологічну, інстинктивну природу, сім'я пропускає історичні суспільні відносини через призму своїх конкретних форм. З'явившись у глибині віків, у надрах первісного суспільства, вона пройшла тривалий шлях, поки з'явилася сучасна *нуклеарна сім'я*. І навіть тепер термін

"сучасна сім'я" має значною мірою європоцентристський характер. Це поняття навряд чи можна наповнити точно окресленим змістом. Адже і в наш час сім'я в Європі, в Північній і Латинській Америці, в арабському світі, в Азії за способами і мотивами її створення, структурою, рольовою поведінкою її членів та іншими ознаками дуже різняться. У нашій літературі раніше фігурувала термінологія "соціалістична сім'я", "радянська сім'я". Однак навіть у межах цієї "радянської сім'ї" існували дуже різні за своїми характеристиками явища. Чукчі, узбеки, латиші, росіяни та інші народи привносили до процесу створення сім'ї стільки особливостей, що вона дуже істотно видозмінювалася. Так, у Середній Азії та Казахстані збереглися калим (викуп за наречену), обряд викрадання нареченої. У Туркменії були поширені шлюби між родичами (щоб гроші калиму не потрапляли до чужих рук).

Японія — передова в технічному і економічному відношенні країна. Однак і досі там 40 відсотків молоді одружується не за власним бажанням, а за домовленістю батьків. Спочатку шлюбні маклери, а потім батьки ведуть тривалі переговори, в ході яких улагоджуються фінансові проблеми, пов'язані з весіллям, майбутні родичі обмінюються подарунками (з наданням розписок). А в самій сім'ї чоловік, як правило, поводить досить відчужено. Ще з феодальних часів зберігається інституція коханок (нігосан). Чоловіки після роботи додому не поспішають, ведуть такий спосіб життя, який у нас могли дозволити б собі тільки неодружені чоловіки.

У мусульманських країнах (наприклад, в Ірані) порівняно з європейськими жінка взагалі розглядається як істота другого гатунку. Дівчина без дозволу старшого в сім'ї чоловіка не має права вийти заміж. Жінкам, на відміну від чоловіків, заборонені шлюби з представниками іншої віри. Чоловікам дозволяється мати чотирьох постійних дружин. Крім того, на час тривалого від'їзду можна мати тимчасову дружину. Для обвинувачення жінки в порушенні законів шаріату достатньо свідчення двох свідків-чоловіків. Вирок (страта на смерть) оскарженню не підлягає і виконується негайно.

Отже, в будь-якому суспільстві сім'я має подвійний характер. З одного боку, це загальна соціальна інституція, а з іншого — мала соціальна група, що має специфічні закономірності функціонування та розвитку. Це обумовлює залежність сім'ї від суспільного ладу, існуючих економічних, політичних і релігійних відносин і водночас досить значну самостійність. У сфері сімейного життя традиції дуже стійкі. Вони не змінюються відразу за змінами в економічній та політичній сферах суспільства.

Причинами, що підштовхують людей до створення сім'ї, є потреби суспільства та людини.

Ми вже наголошували на тому, що сім'я — одна з найперших соціальних інституцій. Вона виникла набагато раніше, ніж з'явилися такі соціальні інституції, як релігія, гроші, держава, освіта. Ще кілька десятиріч тому поширеною була думка, що колись, на світанку людства, між чоловіками та жінками були поширені неупорядковані сексуальні зв'язки. Згодом виник

груповий шлюб, а пізніше — парна сім'я. Тепер же більшість вчених схиляються до думки, що одразу в людському суспільстві виникла парна сім'я. Такий підхід заснований на припущенні, що людське суспільство, в якому б не було однакового доступу всіх його членів до сімейно-шлюбних відносин, не змогло б стабільно існувати розшматоване ворожнечею між чоловіками через жінок і самими жінками через чоловіків. Тому суспільство і створило свою *першу соціальну інституцію* — сім'ю, що значною мірою усунуло підстави для конфліктів у первісному суспільстві та нормалізувало його життя. Цікаво, що заради усунення конфліктів у багатьох примітивних племенах, які пізніше були відкриті та досліджені вченими, для тих, хто брав шлюб, не було права вільного вибору партнера.

Людське суспільство розвивалося і удосконалювалось, але контроль у сфері сімейно-шлюбних відносин все одно існував, адже сім'я залишалася потрібною суспільству. Ще 100 років тому в багатьох суспільствах розлучення були утруднені чи навіть взагалі заборонені. Неодружені чоловіки, як правило, мали нижчий соціальний статус, не мали права голосу, ні на сільських сходах, ні на виборах до інших громадських установ, а неодружена жінка могла жити лише в родині батьків і аж ніяк не окремо.

Зацікавленість суспільства в існуванні сім'ї стає зрозумілою, якщо розглянути функції, які вона виконує у суспільстві. Оскільки сім'я змінюється разом із суспільством, змінюються і її функції. Проте головними з них майже завжди були такі.

Функція відтворення людини. Йдеться не тільки про біологічне продовження роду, а передусім про виховання, соціалізацію молодого покоління. В історії людства були спроби як теоретично, так і практично зробити дітей "суспільними", "власністю держави". Все ж людство стихійно "трималося" на сім'ї. А сучасна наука накопичує все більше доказів величезної ролі сімейного спілкування у стимулюванні інтелектуальних здібностей дітей, у вихованні психічно і емоційно стійкої особистості. Дитина, вихована в сім'ї, має краще уявлення про реальне життя і його проблеми, ніж вихована в дитячому будинку, адже сім'я як мала соціальна група включає в себе всі соціальні зв'язки, що існують у суспільстві: шлюбні, родинні, правові, етнічні, економічні, моральні, психологічні тощо. Вона формує у дитини уявлення про ці зв'язки і залучає її до них з народження. У сім'ї особисті потреби людей організуються на основі існуючих в суспільстві цінностей, норм, взірців поведінки, рівня культури. Через це не випадково, що серед людей, які здійснюють асоціальні вчинки, дуже багато вихідців з так званих неблагополучних сімей.

Економічна функція. Спочатку це була найголовніша функція сім'ї, оскільки вона виступала економічним осередком суспільства, а процеси виробництва концентрувалися переважно саме в сім'ї. Родина селянина «чи ремісника володіла власними засобами виробництва, мала внутрішній розподіл праці та постачала на ринок вже готову продукцію. Навіть податки тривалий час стягувалися не з окремої людини, а з сім'ї. В минулому столітті в українському селі майже не було неповних сімей, адже економічні умови

сільського життя потребували існування повної родини з якомога більшою кількістю робочих рук.

Якщо сільська сім'я була неповною, в ній порушувався розподіл праці і вона виробляла продукції менше, ніж інші родини. Поступово виробництво відокремлювалося від сім'ї, і роль цієї функції знижувалась, але в нашому суспільстві не зійшла нанівець. Розвиток фермерства, сімейного бізнесу призводить до піднесення ролі сім'ї як виробничого осередку. У сільській же місцевості ця функція ніколи не втрачала свого значення.

Господарсько-побутова функція. Зміст її полягає в тому, що, незважаючи на всі зусилля суспільства, головний тягар організації лікування, харчування, санітарно-гігієнічного та інших видів побутового обслуговування, підтримки фізичного здоров'я, догляду за дітьми майже завжди лежав на сім'ї.

Рекреаційна (відновлююча) функція сім'ї набуває усе більшого значення. Суспільне життя потребує інтенсивного витрачання фізичних і психічних сил, і людина повинна знаходити відпочинок у лоні сім'ї. Духовне спілкування, емоційна стабілізація, організація дозвілля — все це може дати сім'я. Медична статистика підтверджує це. Самотні чоловіки та жінки більше хворіють, менше живуть, ніж сімейні.

Зрозуміло, що всі функції сім'ї тісно пов'язані, але співвідношення їх і вагомість в суспільному житті у різні часи були різними. Сама ж потреба в існуванні сім'ї для нормального функціонування суспільства і є причиною того, що далеко не завжди людина брала шлюб за власним бажанням. Упродовж тисячоліть суспільство чи держава спонукало людей до цього. Норми, традиції, батьки, закони, суспільна думка, економічні обставини вимагали від людини робити це в певному віці, за певних обставин, з певними партнерами.

Проте було б неправильно вважати, що тільки тиск з боку суспільства призводив до утворення сім'ї. Кожна людина в усі часи прагнула до цього. Причина цього в тому, що людина, як правило, вступає у шлюб з метою задовольнити власні потреби. І налічується їх багато:

- потреба в дітях, в батьківстві, контактах з дітьми, їхньому вихованні;
- потреба в одержанні матеріальних засобів існування одними членами сім'ї від інших у разі непрацездатності чи в обмін на послуги;
- одержання господарсько-побутових послуг подружжям один від одного;
- духовне спілкування;
- одержання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки;
- потреби у соціальному просуванні;
- потреби у спільному проведенні дозвілля;
- фізіологічні, сексуальні потреби тощо.

Отже, люди створюють сім'ю з метою задоволення не окремих, а комплексу важливих для особистого життя потреб. Деякі з них можна задовольняти і поза сім'єю, але саме в ній їх задоволення здійснюється найбільш прийнятним для людини шляхом. У цьому і полягають причини

міцності сім'ї як соціальної інституції. Досить часто, якщо один шлюб у людини був невдалим, вона робить спроби ще раз створити сім'ю.

Крім того, треба підкреслити, що сімейні відносини, образно кажучи, є "найсоціальнішими". Як це розуміти? Наприклад, у виробництві, політиці та інших сферах суспільного життя людина вступає у відносини з іншими людьми, регламентуючи їх заздалегідь певними правилами, статутами, інструкціями, посадовими розпорядженнями, етикетом, ідеологією, політичними вимогами і релігійними канонами, нормами прийнятої в суспільстві моралі. І за всім цим стоїть суспільство з його санкціями за порушення норм поведінки. Для того щоб не викликати загального осуду, уникнути санкцій з боку суспільства, людина мусить дотримуватись перелічених вимог і правил, тобто виконувати якусь функціональну роль у суспільстві. Коли ж вона переступає поріг свого будинку, вона знімає з себе весь цей "одяг", залишається сама собою. У сім'ї можна побачити, хто вона насправді. Тут із "суспільного" залишається тільки те, що зовсім переплавилось в особисте, стало її внутрішнім світом у результаті інтеріоризації. В сім'ї спілкування відбувається на найбільш "суб'єктивному", "людському" рівні. Те, що на людях приховано, тут виявляється, як на фотоплівці. Мила, добродушна в суспільстві людина може виявитися нестерпною вдома. "Панцир" різних форм суспільної свідомості знімається, залишається тонка тканина індивідуальної свідомості.

Звичайно, деяка абсолютизація тут особливості поведінки людини в сім'ї зовсім не означає, що за поріг будинку не проникає "дух" зовнішнього світу. Без цього нова людина, яка народжується в сім'ї, не змогла б адаптуватися до суспільних реалій. Сім'я — частина суспільства. Однак саме тут контакти між індивідами найбільш сильні вже внаслідок того, що в макросвіті вони звичайно чимось опосередковані, а тут — безпосередні.

Класифікація сімейно-шлюбних відносин

Основою сім'ї є шлюб як історична форма соціальних відносин між чоловіком і жінкою, за допомогою якої суспільство упорядковує і санкціонує, їхнє статеве життя, встановлює їхні подружні та батьківські права і обов'язки.

Сім'я існувала в усіх людських суспільствах, але форми шлюбу дуже різнилися. Соціологія виробила певні принципи типологізації сімейних утворень.

Залежно від форми шлюбу розрізняють такі типи сімейної організації, як моногамія і полігамія. **Моногамія** — шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. **Полігамія** — шлюб між одним індивідом і кількома індивідами іншої статі. Шлюб між одним чоловіком і кількома жінками має назву *полігінія*, а між однією жінкою і кількома чоловіками — *поліандрія*. Оскільки у нас спосіб мислення європоцентристський, ми природною формою вважаємо моногамію. Однак цікаві факти наводить Н.Смелзер у своєму дуже популярному в США підручнику "Соціологія": під час дослідження 250 різних суспільств було виявлено, що в 145 з них панувала полігінія, в 40 переважала моногамія, а в 2 — поліандрія. Причини, що зумовили появу тієї

чи іншої форми шлюбу, могли бути різними, але вчені вважають, що вони мали переважно економічний чи соціально-культурний характер. Так, полігінія існувала майже у всіх кочових народів, оскільки всі вони багато воювали як між собою, так і з землеробами, а тому чоловіки-кочівники гинули досить часто, і в суспільстві постійно існувала різниця між чисельністю чоловіків та жінок у дітородному віці. Для того щоб забезпечити однаковий доступ усіх своїх членів до шлюбних відносин, ці суспільства виробили саме таку форму шлюбу.

У давньому Тибеті орної землі, придатної для землеробства, було дуже мало, тому вона успадковувалася від батька всіма його синами, які не мали права ділити її і змушені були обробляти разом. Землі було так мало, що власні сім'ї на своїх клаптиках землі вони не прогледували б. Через це брати мали спільну дружину, і сини, народжені нею, надалі ставали спадкоємцями цієї ділянки.

На півдні Індії проживало плем'я тодасів, у яких поліандрія виникла вже не з економічних, а з культурних причин. Тривалий час в їхньому суспільстві існував звичай вбивати доньок-первісток, доки в родині не народиться хлопчик. Через це в шлюбному віці жінок було менше, ніж чоловіків. За дружину її батькам треба було сплатити великий викуп. І братам з не дуже заможних сімей (а таких було більшість) доводилося мати одну дружину на всіх.

Оскільки давні причини в більшості вже зникли, а співвідношення чисельності чоловіків і жінок майже у всіх суспільствах тепер стало приблизно однаковим, полігамія не знаходить значного поширення навіть там, де вона вважається можливою. В Ірані, наприклад, тепер 99 відсотків сімей — моногамні.

Залежно від структури родинних зв'язків виділяють: *просту*, або *нуклеарну*, сім'ю, що складається з батьків і дітей. Якщо в сім'ї є обоє з членів подружжя — це *повна* сім'я; якщо один відсутній — *неповна*.

Якщо діти перебувають у шлюбі, але живуть разом з батьками, утворюється *складна*, або *розширена*, сім'я. У минулих століттях і на початку ХХ ст. більшість населення Російської імперії та деяких не дуже розвинених країн Європи жили особливою різновидністю моногамної сім'ї — *патріархальною* сім'єю. Вона включала три і більше поколінь, або ж дві і більше нуклеарних сім'ї, які мешкали разом і були пов'язані спільним господарством. Головою такої сім'ї вважали найстарішого в ній чоловіка, який вирішував усі питання її життєдіяльності, керував сімейним бюджетом. Його сини, навіть вже середнього віку, разом з власними сім'ями не мали права відокремитись, поки батько не помре чи не втратить працездатність. Це були передусім селянські сім'ї, і в їх існуванні був вирішальним економічний сенс — чим більше в селянській родині робочих рук, чим досконаліший розподіл праці, тим більша ефективність її господарства. З цієї ж причини сільські сім'ї завжди були багатодітними.

Під структурою **сім'ї** розуміють сукупність відносин між її членами, включаючи, окрім відносин спорідненості, систему духовних, етичних

відносин, у тому числі відносин влади, авторитету. На цій основі виокремлюють так звану авторитарну структуру і *авторитарну* сім'ю, де дружина підлегла чоловіку, а діти — батькам. Це, по суті, традиційна сім'я, коріння якої йде в глибоке минуле, коли панував "домостроївський" устрій сім'ї, згідно з яким дружина цілком підкорялася чоловікові і могла бути покарана нарівні з прислугою, а неслухняним дітям для виховання рекомендувалося "ламання ребер". Ми не маємо даних, який тепер відсоток таких сімей. Однак мати уявлення про те, що вони поки що зберігаються, можна, адже серед мотивів розлучень близько 4 відсотків припадає на побої, жорстокість, бійки.

Демократична сім'я заснована на розподілі ролей не відповідно до традицій (розподілі на "чоловічі" і "жіночі" обов'язки), а на однаковій участі кожного з членів подружжя в прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків. Це витікає з того, що в наш час жінка практично нарівні з чоловіком бере участь в економічному забезпеченні сім'ї, стала незалежною від чоловіка. Через це в демократичній сім'ї немає офіційного "глави сім'ї", а є лідер. При цьому з одних питань авторитетним може бути чоловік, з інших — дружина. Сучасна сім'я стає *егалітарною*, де права і обов'язки розподіляються за згодою подружжя, а діти також мають досить незалежне становище і "право голосу".

Проблеми розвитку сучасної сім'ї

Проблеми розвитку сім'ї умовно можна поділити на дві групи. Перша група - це ті труднощі, що є для сім'ї "зовнішніми". Це якісь несприятливі для сім'ї умови, створені суспільним макросередовищем, кризовими соціально-економічними обставинами. Вони не впливають з самої сутності, природи сім'ї, а є лише середовищем для її існування. Друга група - проблеми, що існують у сфері сімейного життя навіть за сприятливих зовнішніх умов. Вони породжуються зміною, самостійним розвитком сім'ї (наприклад, переходом від авторитарної сім'ї до демократичної).

У нашій країні впродовж десятиріч гострою проблемою, яка і досі є невирішеною, було забезпечення сім'ї власною квартирою або будинком. Наприкінці існування СРСР у найбільших містах кількість сімей, що перебувала на обліку на одержання житла, становила 12-32 відсотки від загальної кількості міських сімей (у Києві - 26 відсотків). Не беручи до уваги якість житла і його розміри (у нас його розміри приблизно в 3 рази менші, ніж в США, де корисна площа житла на сім'ю становить 145 м²), слід зазначити, що в Україні понад 2 млн. сімей потребують житла. Ця цифра враховує лише тих, хто згідно з існуючими в нашій країні нормами має право стати в чергу на отримання житла. Досить сказати, що оптимальні за нинішніми стандартами 5-6 кімнатні квартири для сімей з 3-4 дітьми у нас взагалі навіть не передбачаються проектами. Багато сімей, де є діти, живуть в однокімнатних квартирах.

Те ж саме можна сказати і про харчування. Навіть в колишні "кращі" роки жінки годинами вистоювали в нескінченних чергах за продуктами. При всій дешевизні продуктів харчування до раціональних норм споживання було

далеко. І дешевизна також була відносною (порівняно з промисловими товарами). А взагалі сім'я з чотирьох чоловік витрчала на харчування 60 відсотків бюджету (в США — 15 відсотків). За умови ж досягнення кількості та якості харчування американської сім'ї нашої сім'ї було потрібно 180 відсотків бюджету, тобто 2 міс. працювати, щоб місяць харчуватись. Однак тепер у нас погіршилися навіть колишні скромні показники в цій сфері.

Економічний спад упродовж ряду років призвів до того, що в Україні демографічна ситуація вже не керується з боку держави і набуває різко негативного характеру. У 1991 р. вперше смертність населення України на 50 тис. перевищила народжуваність і відтоді ця тенденція зберігається.

Для простого відтворення населення сумарний коефіцієнт народжуваності має становити не менш ніж 2,2 дитини, а для розширеного — 2,5 дитини.

Таблиця 1. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні²

Рік	Середня кількість дітей, народжених жінкою за все її життя
1958-1959	2,286
1965-1966	1,886
1969-1970	2,059
1975-1976	2,029
1978-1979	1,957
1982-1983	2,024
1985-1986	2,069
1986-1987	2,089
1987-1988	2,041
1988-1989	2,0
1989-1990	1,9
1990-1991	1,8
1991-1992	1,7
1992-1993	1,6
1993-1994	1,5
1998	1,2

Середній розмір нуклеарної сім'ї в Україні, чол.³

1926 р.	1959р.	1970р.	1979р.	1989р.
3,84	3,53	3,44	3,26	3,20

² Прибиткова І.М. Основи демографії. — К., 1995.

³ Прибиткова І.М. Основи демографії. — К., 1995, с. 160 і Статистичним щорічником України. 1998 р. — К., 1999, с. 341.

Чинники соціально-економічного характеру, що виступають зовнішніми умовами існування сім'ї, впливають і на саму роль сім'ї в суспільстві, її внутрішні тенденції розвитку. Наприклад, втрата сім'єю ролі посередника у відносинах між індивідом і суспільством виявляється у тому, що наявність і розмір сім'ї тепер є нейтральним, а найчастіше навіть негативним чинником в усіх найважливіших моментах життя людини: при влаштуванні на роботу, в матеріальному забезпеченні, у підвищенні професійного рівня тощо. Багатодітні сім'ї у нас завжди жили гірше, ніж малодітні. Тепер же такі сім'ї потрапили в критичну ситуацію.

Іноді навіть прогресивний розвиток сім'ї породжує труднощі й проблеми. Так, перехід від традиційної авторитарної сім'ї до сучасної егалітарної, демократичної посилює конфлікти в сім'ї. Тут можна провести аналогію з суспільством в цілому та його політичним режимом зокрема. В умовах, коли панує диктаторський, авторитарний режим у суспільстві зовні все спокійно, хоча навряд чи всі соціальні групи задоволені таким становищем. В умовах демократії є можливість виявляти свої бажання, претензії кожній соціальній групі, індивідам. Тут зовні порядку менше, відбувається нескінченне з'ясування позицій політичних суб'єктів, і порядок визначається мірою розвиненості громадянського суспільства, його політичною і загальною культурою. У авторитарній сім'ї, де голові сім'ї беззаперечно підкоряються дружина і діти, існує порядок, але без урахування особистих побажань, психологічного стану більшості її членів. У демократичній, егалітарній сім'ї відносини будуються значно складніше, тому тут проблем більше.

У ХХ ст. практично в усіх розвинених країнах розпочалося інтенсивне залучення жінок до суспільного виробництва. У США вони становлять приблизно 44 відсотки зайнятих, у нас — більше ніж 50 відсотків, а є галузі майже повністю фемінізовані, де жінки становлять головний контингент працівників (наприклад, в освіті, медицині тощо). У нас жінки становлять більше ніж половину осіб з вищою освітою. І хоча наші жінки за рівнем зарплати відстають від чоловіків (у них вона становить 53—86 відсотків від заробітку чоловіків, на відміну, наприклад, від Швеції, де цей показник перевищує 90 відсотків), проте вони відчувають себе соціально-економічно незалежними. Крім того, впродовж десятиріч впроваджується ідеологія емансипації, рівноправності жінок і чоловіків. Якщо раніше свобода чоловіка в сім'ї уживалася поруч з несвободою жінки, то тепер жінка стала також вільною, як і чоловік (принаймні психологічно вона вимагає цього). Свого часу Г.Спенсер сформулював "закон рівної свободи", за яким людина вільна робити те, що вона хоче, доки не зачіпає рівної свободи іншого. Отже,

конфлікти у сучасній сім'ї приречені самим прогресом, і вони можуть стримуватися лише взаємними вчинками чоловіка і дружини. Те, що тепер сім'я будується не на прозаїчному фундаменті економічного інтересу, а на почутті любові, не робить її міцнішою, а тим більше безпроблемною.

Викладене виявляється в тому, що у наш час набагато більше розлучень, ніж це було раніше. Наприкінці 80-х років у СРСР кожний третій шлюб закінчувався розлученням (у 1950 р. на 100 укладених шлюбів було всього 3 розлучення). В Україні цей показник становив більше ніж 40 відсотків. Ця тенденція збереглася і нині. У окремих містах ця цифра ще вища. (Доречі, цікава історична довідка: в давньому Римі впродовж 230 років не було жодного випадку, коли б чоловік пішов від дружини або дружина від чоловіка).

Аналогічна ситуація спостерігається в усіх розвинених країнах, за винятком, можливо, Японії, де вплив індустріального розвитку ще не встиг послабити традиційно міцні сімейні відносини. До речі, хоча в Японії також зростає кількість розлучень, але загалом сім'я тут є предметом особливої турботи і держави, і бізнесу, і суспільства. Багато великих фірм мають у своїх штатах інструкторів із роботи з сім'єю. Понад 40 тис. штатних співробітників і 16 тис. добровольців у країні займаються реалізацією програми планування сім'ї. Було встановлено, що 70 відсотків усіх надзвичайних випадків на виробництві пов'язані із сімейними обставинами, причому батьки багатодітних сімей більше схильні до стресів на службі. Ведеться роз'яснювальна робота проти абортів тощо. І досягнуті результати разючі. Якщо у 1950 р. 95,4 відсотка пологів у цій країні приймалося поза медичними установами, високими були дитяча смертність, різні хвороби, епідемії, то до теперішнього часу дитяча смертність зменшилась в 12 разів і є найнижчою в світі. Природжені дефекти у немовлят трапляються в чотирьох випадках із тисячі і до 2—3 літнього віку найчастіше усуваються. Тут найвища тривалість життя, незважаючи на дуже інтенсивний трудовий ритм.

Говорячи про стійкість тенденції зростання розлучень у нашому суспільстві, треба виділити основні причини цього явища, їх можна поділити на три групи: *етично-психологічні, економічні та фізіологічні.*

Дослідження показують, що найчастіше причиною розлучення стає пияцтво, алкоголізм, які, в свою чергу, нерідко пов'язані з жорстоким ставленням до іншого члена подружжя і дітей. Систематичне пияцтво призводить до деградації особистості, розпаду духовного зв'язку подружжя. Ця причина призводить до розпаду сім'ї приблизно у кожному четвертому випадку (за визначенням суду, а при опитуванні самих розлучених жінок ця причина фігурує у 50 відсотках випадків).

Друга за важливістю причина розлучень — подружня зрада. Подружня вірність є однією з головних умов етичності шлюбу. Звичайно, в основі самих зрад найчастіше лежить порушення духовної та сексуальної гармонії. Іноді тут виявляється нерозуміння того, що кожному віку притаманний певний тип відносин між статями, що кохання як пристрасть з роками проходить, змінюючись на глибоку прихильність іншого роду. Замість того,

щоб змиритися з цим неминучим ходом подій, дехто намагається повернутися до вже пережитих фаз кохання навіть ціною подружньої зради. До речі, ще стародавні греки розуміли, що *"eros"* — як стихійна і пристрасна самовіддача, захоплююча закоханість — лише одна з кількох типів любові. Сім'ї більше властива *"storge"* — любов-прихильність. В 60—70-х роках спостерігалася тенденція зниження відсотка розлучень з цієї причини (приблизно з 16 до 10 відсотків). Очевидно, тут позначилося не стільки зниження кількості зрад, скільки зниження рівня вимог з боку суспільної та індивідуальної моралі, відгомони "сексуальної революції" на Заході дійшли і до нас.

Причиною розлучень є також "несумісність характерів", під якою розуміють неуживчивість, запальність, дратівливість. Різні погляди на життя, цілі можуть призвести до порушення нормальних відносин у сім'ї, до нервово-психологічних зривів і, зрештою, роблять неможливим спільне життя.

Причиною розлучень може бути і втручання родичів у сімейне життя, особливо під час спільного проживання. Тут переплітаються етично-психологічні та економічні аспекти.

Слід особливо підкреслити, що глибинною причиною розлучень часто виступає безвідповідальне ставлення партнерів до своїх сімейних обов'язків. Відсутність відповідальності сприяє розвитку таких вад, як пияцтво, подружня зрада тощо. Нерівномірний розподіл домашньої роботи, перевантаженість жінки або, навпаки, небажання дружини займатися "дрібницями побуту" може порушити психологічну рівновагу в сім'ї. Загалом у нас жінка витрачає на домашню роботу в 2—3 рази більше часу, ніж чоловік, причому з 20-х років це співвідношення не змінилося. У місті жінка витрачає на домашню працю 40 годин на тиждень.

Зберігаються також причини розлучень економічного характеру. Найгострішою тут є житлова проблема. Хоч аналіз показує, що матеріально-житлові умови як чинник, що пов'язує подружжя і як причина розлучень у відсотковому відношенні виглядає незначним (близько 3 відсотків), але він може породжувати інші негативні моменти, які потім фігурують як причини розлучень.

І, нарешті, третя група причин розлучень має фізіологічний характер: фізіологічна невідповідність, неможливість мати дітей, хвороби. В сукупності ці чинники становлять, за різними даними, 10 — 15 відсотків причин розлучень. У соціологічних дослідженнях сім'ї з'ясовується багато різних причин і мотивів її розпаду. Але очевидно, найзагальнішою причиною є те, що найбільші соціальні зміни в суспільстві (передусім урбанізація) значно випередили духовний, етичний, культурний розвиток членів суспільства. Старі устої зруйновані, нові не створені. Тут наочно виявляється стан аномії, коли для індивідів втрачають значущість соціальні норми.

Таблиця 3. Одруження і розлучення (на 1000 чол. населення)

1 Країна	Одруження		Розлучення	
	1980	1994	1980	1994
Вірменія	8,0	5,8	1,23	0,76
Австралія	7,3	6,2	2,67	2,70
Австрія	6,2	5,4	1,76	2,11
Білорусь	10,1	7,3	3,24	4,26
Бразилія	7,8	5,0	0,21	0,58
Болгарія	7,9	4,5	1,48	0,90
Чехія	7,6	5,7	2,64	2,99
Данія	5,2	6,8	2,65	2,63
Естонія	8,8	4,9	4,15	3,74
Канада	8,0	5,4	2,58	2,71
Японія	6,7	6,3	1,22	1,57
Півд. Корея	9,7	6,8	0,57	1,15
Латвія	9,8	4,5	5,0	3,30
Мексика	6,9	7,2	0,31	0,36
Молдавія	11,5	7,8	2,84	3,33
Німеччина	6,3	5,4	1,80	2,04
Польща	8,6	5,4	1,12	0,82
США	10,5	9,1	5,22	4,60
Швейцарія	5,7	6,1	1,71	2,07
Україна	9,3	6,2	3,63	3,6
Італія	5,7	5,0	2,97	3,09
Росія	10,6	7,3	4,20	4,60
Турція	3,7	7,4	0,36	0,46
Хорватія	7,3	5,3	1,16	0,89

1 - 1990 р.; 2-1993 р.; 3 - 1992 р.; 4 - 1998 р.

Слід зазначити, що впродовж десятиріч у нас в країні "соціалістична сім'я" протиставлялася "буржуазній". Однак соціологічні дослідження показують, що і в цій сфері поступово утверджуються загальнолюдські цінності. Так, американці оцінюють пріоритети для створення сім'ї таким чином: 83 відсотки опитаних вирішальною основою для вступу в шлюб назвали кохання (у нас цей показник становить 70—75 відсотків у різних категорій опитаних). На запитання "що робить шлюб щасливим?" 90 відсотків американців відповіли "кохання" і лише 56 відсотків — "фінансовий захист". Це свідчить про те, що стереотип про основи буржуазної сім'ї, який насаджувався в нас багато років, навряд чи правильний. Проти такого стереотипу свідчать і "таємниці", визнані американськими респондентами необхідними для створення міцної сім'ї: турбота один про одного; проведення разом дозвілля, повага, спілкування, духовне здоров'я (чесність, відповідальність, терпіння, душевне тепло), подолання сімейних криз.

Цілком очевидно, що такі основи можуть служити цілям створення міцної сім'ї як при капіталізмі, так і при соціалізмі.

Майбутнє сім'ї

Серед західних учених дуже поширена думка, що сім'я сьогодні переживає глибоку кризу, до того ж майже в усіх розвинених суспільствах. Серед них є і суспільства, охоплені кризою, як наше, і досить благополучні в економічному відношенні країни Європи та США, країни Азії та Латинської Америки.

Ця криза виявляється у таких фактах сімейного життя:

- зменшення народжуваності дітей;
- зростання кількості розлучень;
- зростання чисельності неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- збільшення кількості бездітних сімей; пізній час вступу у шлюб;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу.

У чому ж причина цих явищ? Справа в тому, що будучи первісним елементом суспільства, сім'я віддзеркалює ті самі протиріччя, які притаманні й суспільству. Сучасна сім'я опинилась під впливом не однієї, а відразу декількох глобальних тенденцій світового масштабу. Соціологи називають серед них такі:

- зростання ролі жінок в економічній, культурній, політичній сферах суспільного життя (а це викликає їх прагнення до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень);
- утворення двох центрів життя — роботи і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності);
- еволюція поглядів суспільства на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, пом'якшенням традиційних уявлень про дозволене і недозволене);
- загальносвітові тенденції кінця ХХ ст., пов'язані з інформатизацією суспільства, новими напрямками його розвитку, зростанням особистого потенціалу.

Отже, усі ці тенденції пов'язані переважно з переходом багатьох сучасних суспільств до "індустріальної" та "постіндустріальної" стадій розвитку. Деякі дослідники взагалі вважають, що на цьому етапі зникає більшість соціальних функцій сім'ї. З розвитком міського способу життя і постійним зниженням частки сільського населення в суспільстві сім'ю все важче характеризувати як економічний осередок суспільства. Кожен її член має, як правило, власну роботу і, виконуючи її, знаходиться у стосунках з іншими людьми, а не з представниками своєї родини. В результаті

зменшується значення для суспільства економічної функції сім'ї. Розвиток сфери послуг, торгівлі, громадського харчування зменшує вагомість господарсько-побутової її функції. Самотні люди тепер живуть з не меншим комфортом, ніж сімейні.

Роль сім'ї в процесі відтворення людини також змінюється. Зростає позашлюбна народжуваність (майже кожна п'ята дитина в Україні тепер народжується поза шлюбом). У містах дітей народжується менше, ніж в сільській місцевості, де наявність більшої кількості робочих рук у родині завжди була запорукою більшої ефективності її господарства. На кількість дітей в родині впливає не тільки урбанізація та пов'язана з нею екологія, а й рівень освіти жінок та інформатизація суспільства. Розвиток інформаційного виробництва потребує певної відповідності між новітніми технологіями і здатністю людини до праці: її загальною культурою, інформованістю, інтелектуальними здібностями, професіоналізмом, станом здоров'я, зацікавленістю в праці, працездатністю, здатністю до швидкої адаптації, спроможністю самостійно приймати рішення. Людина в інформаційному суспільстві активно займатиметься підвищенням рівня освіти, інформованості, збереженням здоров'я, гарної форми (статистика свідчить, що з кожним десятиліттям людина усе більше і більше свого часу витрачає на навчання та підтримку свого здоров'я). Для якісного зростання працівника мають бути створені відповідні життєві умови і матеріальні засоби, які включають рівень освіти і культури, житлові умови, якість харчування, сфери послуг та охорони здоров'я, можливості відпочинку. Інакше кажучи, підвищується потреба в якості життя. Такі вимоги ставлять сім'ю в умови обмеження числа дітей в родині, оскільки велика кількість їх призводить до зниження якості життя її членів (20 відсотків українських сімей взагалі не хочуть їх мати).

Крім того, сучасна людина значно менше виховується в сім'ї, ніж це було раніше, коли і представники панівних класів, і прості люди отримували домашню освіту. Ще на початку століття більшість населення Російської імперії або не мала освіти зовсім, або навчалася 2—4 роки в початкових та церковноприходських школах. Майже всі знання, необхідні в житті, сільська молодь і вихідці з нижчих верств міського населення одержували від батьків. У сучасному ж світі вже існує багато установ та соціальних інституцій, які беруть на себе функції виховання молодого покоління. Це і дитячі садки, і середня школа, і система професійної освіти, і вищі заклади освіти, і громадські організації, і органи місцевого самоврядування, і засоби масової інформації. Американські вчені підраховали, що їхні школярі більше часу витрачають на телевізор, ніж на спілкування з батьками. Тому можна говорити про зниження значення також і соціальної функції сім'ї.

Втрата суспільного значення сім'ї призвела до того, що підставою шлюбу поступово стає лише інтимна сфера. Засобом з'єднання у сім'ю стають не стільки соціальні передумови, потреби і економічна залежність, скільки

чинник кохання. Можна розглянути цікаву тенденцію — лише в ХХ ст., коли зменшується вагомість сім'ї як соціальної інституції й зацікавленість суспільства в її існуванні, головним чинником, що спонукає людину до шлюбу, стає власне бажання, а не диктат з боку суспільства чи держави. Сім'я все більше стає незалежною від держави і суспільства в цілому. Держава позбавляється функцій контролю і застосування каральних санкцій по відношенню до сімей та їхніх членів, передусім підлітків і неповнолітніх.

Характерною ознакою сучасної сім'ї є автономія її членів. Чим вищий рівень культурно-цивілізаційного розвитку суспільства, тим більше член такого *соціуму* усвідомлює себе як індивідуальність, тим більші у нього потреби у відокремленні. В родині, зокрема, автономність виявляється в тому, що інтереси обох членів подружжя значно ширші, ніж суто сімейні, і коло значущого спілкування для них виходить за її межі, їхня сімейна поведінка регулюється не стільки звичаями, традиціями і зовнішніми впливами, скільки індивідуальними уявленнями, естетичним ідеалом і моральними цінностями. Сім'я активно реагує на зростання автономності своїх членів. З'являються нові форми сімейних структур: шлюбні контракти на певний час, шлюб з трирічним випробувальним терміном (без народження дітей), "громадянський шлюб" (тобто шлюб за згодою сторін, але без реєстрації), "дистанційні шлюби" (окреме проживання подружжя з терміновими зустрічами), "конкубінат" (коли сім'я розпалася і її члени мають власне життя, але дітей виховують спільно), шлюб між особами однієї статі, груповий шлюб-комуна тощо.

І хоча деякі вчені вже ведуть мову про занепад нуклеарної сім'ї та її зникнення, більшість вважає, що сім'я і в майбутньому залишиться в суспільстві, але вона втратить ореол своєї "святості", "недоторканості" та "обов'язковості" для людини.

Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Соціологія відносить їх до найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, і норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями (переймається *ювенологія* (наука про різноманітні особливості молоді) — складова сучасної науки про людину.

Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства, а проблема формування її свідомості — однією з провідних у соціології. Для того, щоб формування молоді відбувалося адекватно із суспільними процесами, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її труднощі та проблеми. Серед них є традиційні — кохання, дружба, пошуки сенсу життя, створення сім'ї тощо. Вирішення багатьох проблем залежить від чинників соціального життя. Йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність тощо.

Не менш актуальними є здоров'я, освіта молоді, спілкування її з дорослими й однолітками.

Вивчаючи молодіжні проблеми, не можливо обходитися простим констатуванням позитивних чи тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді — галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та поза сімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія молоді функціонує на трьох рівнях — загальнометодологічному, спеціально-теоретичному та емпіричному, що дає змогу дотримуватися єдності вихідних методологічних понять, операційних визначень стосовно історичного змісту та емпіричних індикаторів. На перших двох рівнях відбувається науково достовірне визначення молоді з урахуванням конкретно-історичних умов її існування і розвитку; обґрунтування сутнісних специфічних особливостей цієї спільноти, які зумовлюють відмінність молоді від інших соціальних груп і спільнот суспільства; з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають якісну своєрідність молодого покоління. Емпіричний рівень функціонування соціології молоді на основі накопиченого матеріалу та нової соціологічної інформації сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства, переслідує мету оперативного реагування на нові явища в молодіжному середовищі та прогнозування їх розвитку.

У західних країнах соціологічний інтерес до молодіжної проблематики посилювався у періоди загострення так званих «молодіжних» проблем — значний сплеск злочинності, наркоманії, кризові явища у сфері праці (безробіття), освіти, прояви політичного, національного екстремізму тощо. Від соціології суспільство ждало рекомендацій, соціальних технологій, які б могли допомогти йому у вирішенні цих проблем. Тому головна увага спрямовувалася передусім на практичне розв'язання проблеми, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувався. Внаслідок цього у деяких західних країнах соціологія молоді не має самостійного наукового статусу, вона більш пов'язана із соціальною практикою, ніж із теорією.

В Україні склалася подібна ситуація, хоча причини цього дещо інші: насамперед нехтування реальними молодіжними проблемами у колишньому Радянському Союзі, недостатня увага до них в сучасних умовах; «нормативний» підхід до вивчення соціальних процесів у молодіжному середовищі, який панував у суспільних науках, коли певні прогресивні вияви, явища, притаманні окремим прошаркам молоді, приписувались усій молоді країни; розгляд молоді винятково як об'єкта впливу з боку соціальних інститутів. Це спричинило недорозвинутість теоретичних засад соціології

молоді, особливості соціологічних досліджень молодіжних проблем на сучасному етапі. *Предмет соціології молоді* охоплює такі аспекти:

- ❖ вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- ❖ аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- ❖ вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- ❖ вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- ❖ визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- ❖ вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, що впливають на свідомість і поведінку людини;
- ❖ дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;
- ❖ вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Об'єкт соціології молоді — молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей стану, соціально-психологічних особливостей. Функціями соціології молоді є:

— *методологічна* — забезпечує розробку наукових засад для сучасної соціологічної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

— *теоретико-пізнавальна* — полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутнісної характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

— *прогностична* — виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко і довгострокових прогнозів їх розвитку;

— *практична* — пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

— *управлінська* — реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямками, у різноманітних сферах життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками. Наприклад, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків і жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дис-

кримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей. Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молододі людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до різноманітних видів діяльності.

Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання, соціологія девіантної поведінки. Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності, їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ.

Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає на себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства.

Основні поняття соціології молоді

Визначення поняття «молодь» важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу.

Найчастіше при цьому вдаються до використання вікових ознак як найголовнішого параметра, що характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Нерідко розглядають молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Інколи її визначають як соціально-демографічну групу, що перебуває в процесі соціалізації. Відповідно найважливішими її характеристиками є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації.

Конкретнішим є поділ молоді на внутрішні групи за соціально-професійними та віковими ознаками у взаємодії з їх духовним світом і поведінкою. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

У вітчизняній соціології молодь трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце у соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років, специфіки молодіжної мобільності, становища молоді на ринку-праці. Значно менше уваги вона приділяє проблемам молодіжної субкультури, стосункам між поколіннями, ціннісній свідомості, політичній орієнтації, життєвими стратегіями тощо. Тривалий час дослідники, що вивчали

проблеми української молоді, працювали спочатку як російські, потім — як радянські соціологи. Природно, що історія вітчизняної соціології молоді розвивалась відповідно до обставин, що супроводжували розвиток російської і радянської соціології, тому їй притаманні як позитивні нароби, що були досягнуті за тих часів, так і всі негативні тенденції, що характеризують підходи до молоді як об'єкта соціологічного дослідження.

Окремі дослідження молодіжних проблем з'явилися ще наприкінці XIX — на початку XX ст. і пов'язані з дослідженням проблем молодіжної сім'ї, сімейної соціалізації, проблем студентства та молоді, що навчається, вивчення матеріального становища і побуту студентства, використання неповнолітніх у сфері праці тощо.

Перший етап формування вітчизняної соціології молоді охоплює 20—30 роки XX ст. Загалом він був пов'язаний з розвитком управлінської діяльності партійних, радянських і громадських організацій і мав чіткий прикладний напрям. У ці роки до вивчення молоді зверталися педагоги, соціологи, психологи. Було опубліковано до 300 праць про молоде покоління, проведені численні соціологічні дослідження, проаналізовані учнівські твори, листи до редакцій газет, особисті щоденники, автобіографії та інші документи, що відображали реальні досягнення і труднощі, різноманітні проблеми молоді тих часів.

Найглибші дослідження були проведені Л. Виготським, М. Рубінштейном, О. Колодною та ін. Деякі з них починали свою діяльність до 1917 р., що дало змогу їм, порівнюючи результати досліджень, виявити зміни у поведінці та свідомості молодих людей. Важливе значення у цей період приділялося працюючій молоді, яка мала істотну питому вагу у трудових ресурсах країни (кожний п'ятий працюючий на виробництві, сільському господарстві був віком від 14 до 22 років, причому 28 млн. молодих людей проживало у сільській місцевості, а 4 млн. — у містах).

Особливого значення надавалось вивченню робітничої молоді, джерел поповнення робітничого класу, мотивів обрання професії, інтересів і потреб, проведення вільного часу, поглядів молоді на тогочасні проблеми. Дослідники відзначали нерівність, суперечливість свідомості та поведінки молодих людей в різноманітних сферах соціального життя. Загалом тодішні дослідження були спрямовані на вивчення процесу формування нового покоління, але через негативне ставлення до соціології всі вони так і залишилися на рівні цікавих, багатих на статистичний матеріал соціологічних концепцій. Ще й досі цей матеріал належно не осмислений.

Наступний період у розвитку соціології молоді починається з середини 60-х та закінчується у 80-ті роки. На тлі загального політичного потепління і пов'язаного з ним відродження соціологічних досліджень відбувається формування соціології молоді, яка здебільшого переймається вивченням громадської думки молоді з актуальних тогочасних проблем. Посилення інтересу до молодіжної проблематики було пов'язано також з націленістю на виховання молоді у комуністичному дусі. Тоді й була висунута та обґрунтована ідея комплексного дослідження людини у єдності всіх ступенів

її життєвого циклу. Певне значення для вироблення соціологічної теорії молоді мала праця І. Кона «Соціологія особистості», в якій були визначені особливості юності. У наступні роки він досліджував проблеми юнацького віку, розвитку молодіжної свідомості, значення дружби та кохання у формуванні особистості, процесу становлення духовного світу молодої людини.

Значна увага в ці роки приділялась комуністичному вихованню, професійному становленню, ставленню молоді до праці, соціалістичному змаганню. З одного боку, це свідчить про жорсткий ідеологічний вплив на соціологію з боку партійних структур, а з іншого — про орієнтацію її на соціальне замовлення. Проте в ці роки з'явилися й академічні соціологічні дослідження, які мали на меті об'єктивний аналіз молодіжних проблем і стали реальним підґрунтям для подальшого формування соціології молоді. Головну роль у цьому відіграли такі наукові соціологічні школи:

— *Київська* — дослідження ціннісних орієнтацій робітничої молоді (Л. Аза, В. Піддубний, А. Ручка); мотивів трудової активності (В. Тихонович); престижу професій і проблем соціально-професійної орієнтації (В. Чорноволенко, В. Осовський, В. Паніотто);

— *Новосибірська* — дослідження життєвих планів випускників середніх шкіл і можливостей їх реалізації, особливостей життєвого шляху молоді, потреб ринку праці у зіставленні з освітнім і професійним потенціалом молоді, нерівності життєвих шансів різних прошарків молоді (В. Шубкін);

— *Свердловська* — дослідження молодіжних проблем у зв'язку з відтворенням соціальної структури суспільства, міжпоколінних соціальних переміщень, впливу вищої освіти на формування соціальної структури суспільства, проблем соціального розвитку молоді, соціальних відмінностей між окремими генераціями (Ф. Філіппов, М. Руткевич);

— *Ленінградська* — соціально-психологічні дослідження молодіжної проблематики, психологічних особливостей молодіжної спільноти, особливостей соціалізації і становлення молодої людини, дослідження молодіжної субкультури, проблем студентської молоді (В. Лісовський, С. Іконнікова);

— *Естонська* — дослідження регіональної диференціації процесів життєвого самовизначення молоді у межах різноманітних національно-територіальних спільнот, змін у соціальному становищі певних молодіжних когорт, особливостей інтеграції молоді у соціальну структуру, традиційних молодіжних сфер життєдіяльності: сім'я, освіта, праця, соціальна і професійна мобільність, міграційні процеси і життєві цінності (М. Тітма).

У 90-ті роки розпочалася нова хвиля інтересу українських вчених до молодіжної проблематики. Активізувалися дослідження у різноманітних напрямках, до них була залучена значна кількість наукових колективів. В основному наукові дослідження розгорталися в координатах соціологічної теорії молоді, структуруючись за такими напрямками: економічні проблеми молоді (І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Урчукін); особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних її соціально-демографічних категорій (Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Матусевич, В.

Осовський, М. Чурилов); підготовка молоді до праці в умовах реформи загальноосвітньої професійної школи, об'єктивні та суб'єктивні чинники трудової активності молоді, її політична інформованість та суспільно-політична активність, тенденції й проблеми побуту, дозвілля молоді (О. Вишняк, М. Чурилов, С. Makeєв, В. Піча); життєве самовизначення молоді; формування молодого спеціаліста (О. Якуба, А. Андрющенко); соціальна зрілість молоді (О. Якуба, Т. Старченко, І. Пустельник, Н. Черниш), проблеми життєвого самовизначення, досягнення життєвого успіху (Л. Сохань, Є. Головаха, О. Балакірева, І. Мартинюк, В. Очеретяний).

Український науково-дослідний інститут проблем молоді(нині інститут соціальних досліджень) зосередив свою діяльність на фундаментальних і пошукових дослідженнях проблем молоді, аналізі та прогнозуванні ситуації у молодіжному середовищі, встановленні та налагодженні зв'язків з організаціями в Україні та за її межами, які працюють у сфері молодіжної проблематики. Інститут підготував статистичний довідник «Молодь України», інформація якого охоплює основні сфери життєдіяльності юнаків і дівчат. Але економічна та соціальна криза наприкінці ХХ ст. ускладнила функціонування як загальнотеоретичної, так і галузевої соціології. За відсутності фінансування майже не проводяться масштабні дослідження, які б могли з'ясувати молодіжні проблеми в умовах трансформації політичної, соціально-економічної систем. Значно скоротилась кількість дослідних центрів, проблемних лабораторій з вивчення сучасної молоді. Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є:

- низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;
- шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);
- низька народжуваність — вже протягом трьох з половиною десятиліть в Україні зберігається рівень народжуваності, який не забезпечує навіть відтворення поколінь;
- матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;
- поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція);
- втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Постійно скорочується питома вага молоді щодо всього населення. В Україні за останні десять років її кількість знизилася з 22 до 20% . За усіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі.

Вирішення цих проблем потребує розробки і втілення у соціальну практику державної молодіжної політики, яка повинна бути зорієнтована на створення нової системи професійної підготовки молоді з урахуванням тенденцій сучасного соціально-економічного буття, потреб ринку праці, подолання відчуження молоді від політичних та суспільних процесів. Але на

рубежі ХХ—ХХІ ст. ефективній молодіжній політиці стали на заваді: дефіцит соціально-економічних ресурсів, які б могли бути використані для вирішення молодіжних проблем; зниження життєвого рівня молоді, що спричиняє песимізм, соціальну апатію; невідповідність рівня професійної підготовки молоді реальним потребам суспільства; слабка консолідованість молодіжного руху.

Головними структурними ланками такої політики повинні стати заходи щодо вдосконалення системи освіти молоді, формування та реалізації її соціальних та економічних інтересів, участь у політичній діяльності, реалізації духовних запитів і потреб.

У зв'язку з цим нового значення набуває соціологія молоді як спеціальна наука, що вивчає закономірності формування розвитку і відтворення молодого покоління.

Питання для самоперевірки і повторення

1. У чому полягають особливості об'єкта та предмета соціології молоді?
2. Дайте загальну характеристику головних категорій і понять соціології молоді.
3. Які головні завдання соціології молоді постають на сучасному етапі розвитку українського суспільства?
4. Визначте місце соціології молоді серед інших соціологічних напрямів, соціально-гуманітарних, природничих, точних наук.
5. Охарактеризуйте основні етапи розвитку вітчизняної соціології молоді.
6. Визначте особливості сучасного стану вітчизняної соціології молоді.

Рекомендована література з теми

1. Антонов А.И., Борисов В.А., Кризис семьи и путь его преодоления.- М.: Наука, 1990.
2. Гіденс Е. Соціологія/Пер. з англ.м В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко - К.: Основи, 1990.
3. Кравченко А.И. Социология: Учебник - М.: ООО "ТК Велби". 2003, с.272-344.
4. Головатый Н.Ф. Социология молодежи: Курс лекций. - К.: МАУП, 1999.
5. Соціологія. Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. - К.: Видавничий центр "Академія", 2002р.
6. Социология: наука об обществе. Учебное пособие. / Под общей ред. проф. В.П.Андрущенко, проф. Н.И. Горлача.-Харьков,1997.
7. Молодіжна політика в Україні: практична реалізація. Збірник нормативних документів, розробок та методичних матеріалів стосовно роботи з молоддю. - Київ, 1993.
8. Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. Збірник наукових публікацій Укр. НДІ проблем молоді за підсумками виконання наукових програм і проектів у 1996 році,- Київ , 1997.
9. Молоде покоління нової України. - К.: АЛД, 1995
10. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. Навч. посібник. – К., 2002.
11. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За

Тема 12. Соціологія конфлікту.

Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві

Термін "конфлікт" у буквальному перекладі означає "зіткнення". Тому під конфліктом традиційно розуміють певні протиріччя, антагонізми, колізії, пов'язані із суперечливим перегином прагнень, інтересів, поглядів окремих людей чи соціальних груп. Конфлікт виникає тоді, коли люди починають усвідомлювати, що їхні інтереси, потреби, цілі не можуть бути задоволеними у разі збереження існуючої системи соціальних відносин і починають діяти так, аби змінити ситуацію. В залежності від змісту, характеру та спрямованості таких дій конфлікт може наростати, пом'якшуватись, або розв'язуватись.

Отже, конфлікт - це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів. Конфлікт має соціальну природу, оскільки учасниками конфлікту завжди є люди, або певні соціальні групи та спільноти. В свою чергу, соціальна природа конфлікту зумовлює включення його у коло проблем, які становлять безпосередній інтерес для соціології та окреслюють її предмет. Враховуючи, що безконфліктного розвитку соціальних систем (від суспільства до особистості) не існує і не може існувати, проблематика конфлікту є однією з найактуальніших у соціології і досліджується у рамках спеціальної соціологічної теорії - соціології конфлікту.

Соціологія конфлікту - це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розгортання, а також способи попередження та розв'язання соціальних конфліктів.

У вивченні конфліктів соціологія зосереджує свою увагу на дослідженні їх соціальної природи та структури, причин та умов виникнення, механізмів попередження та подолання конфліктів, можливостей їх прогнозування. Значний інтерес для соціології становлять також питання типології та класифікації конфліктів, з'ясування їх ролі у функціонуванні соціальних систем. Коло зазначених та інших проблем і становить предмет соціології конфлікту.

Предмет соціології конфлікту:

- з'ясування соціальної природи та сутності конфліктів, принципів їх діагностики;
- соціологічний аналіз конфліктів, їх типологія та класифікація;
- визначення способів подолання та механізмів правління соціальними конфліктами.

Це не означає, звичайно, що конфлікти мають лише позитивне значення і не можуть виконувати деструктивну для розвитку особистості чи суспільства роль. Саме тому соціологія конфлікту акцентує увагу на необхідності створення таких суспільних умов і пошуку таких форм

соціальної взаємодії, у яких конфліктне зіткнення отримувало б культурний, цивілізований та гуманний характер.

Які ж функції виконують конфлікти у житті суспільства?

До **позитивних функцій** конфліктів більшість соціологів відносить:

- соціально-діагностичну - виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп;
- регулюючу - конфлікти створюють підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;
- інтегративну - участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль;
- інноваційну - конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових норм та цінностей, дозволяють уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій;
- комунікативну ~ пошук шляхів розв'язання конфлікту активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємоприспосовування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень;
- соціально-психологічну- конфлікти сприяють зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їх інтенсивності.

Водночас, конфлікти можуть нести і деструктивні тенденції, посилювати нестабільність соціальної системи, порушувати її нормальне функціонування. У такому випадку йдеться про **негативні функції** конфліктів, до яких відносять:

- дестабілізуючу - деструктивні конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосуванню насильницьких методів розв'язання існуючих проблем;
- надлишково-витратну - конфлікти, як правило, вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема, емоційних ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;
- дезорганізуючу - конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності.

Величезне розмаїття конфліктів, що повсякчас виникають у нашому житті, надзвичайно актуалізує проблему їх **класифікації**, згрупування їх за певними ознаками для вибору адекватних методів управлінського впливу. Серед соціологів нема одностайності з проблеми класифікації конфліктів, проте більшість з них вважають суттєвим виділення наступних видів конфліктів:

- за способом розв'язання - насильницькі або ненасильницькі;
- за сферою розгортання - політичні, соціальні, економічні, організаційні, юридичні
- сімейно-побудові, Ідеологічні, соціокультурні тощо;

- за напрямком впливу - вертикальні та горизонтальні, в залежності від характеру соціальних зв'язків між суб'єктами конфлікту;
- за ступенем виявлення - відкриті та скриті;
- за суб'єктами - внутріособистісні, міжособистісні, між групові; між малими та великими соціальними спільнотами, міжетнічні та міждержавні;
- за наслідками - конструктивні та деструктивні;
- за мотивацією - конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу розподілу ресурсів, з приводу цінностей та життєвих установок;
- за масштабами - глобальні, соціетальні, регіональні, локальні;
- за формою - прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (суспільний протест, бунт, соціальна революція, війна)

Один і той же вид конфлікту може розвиватися на кількох рівнях, втягуючи у протиборство нових і нових суб'єктів. Наприклад, конфлікт з приводу цінностей може виникнути і на міжособистісному, і на міжгруповому і, навіть, на міждержавному рівні.

Історія становлення соціології конфлікту. Сучасні соціологічні теорії конфлікту

Проблема природи конфліктів, причин та умов їх виникнення, способів попередження та розв'язання в усі часи цікавила вчених, філософів, державних та громадських діячів. Перші спроби раціонального осмислення природи соціальних конфліктів належать ще давньогрецьким філософам. Зокрема, Геракліт у своїх трактатах намагався обґрунтувати позитивну роль боротьби у процесі суспільного розвитку.

Цю думку у середньовіччі розвинув Фома Аквінський, зазначивши, що війни є припустимими у житті суспільства за умови, що їх санкціонує держава.

Однак, у часи Відродження великі гуманісти Т. Мор. Е. Ротердамський. Ф. Рабле, Ф. Бекон виступили з різким засудженням соціальних зіткнень і соціальних конфліктів. Е. Ротердамський зазначав наявність власної логіки у протіканні конфлікту, звертав увагу на складність примирення конфліктуючих сторін. Англійський філософ Ф. Бекон вперше всебічно проаналізував причини соціальних конфліктів, а також можливі способи їх подолання.

У XVII-XIX ст. з різкою критикою збройних конфліктів починають виступати англійські демократи (Д. Проплі). французькі просвітителі (Д. Дідро, Ж.Ж. Руссо, Вольтер), німецькі філософи (О. Кант. Г. Гегель).

Проблемі боротьби за існування присвячені дослідження англійського біолога Чарльза Дарвіна, який створив теорію еволюції. Головна ідея цієї теорії полягала у тому, що розвиток живої природи здійснюється за умов постійної боротьби за виживання. Ч. Дарвін обґрунтував механізм розвитку живої природи у вигляді природного відбору найбільш пристосованих для продовження життя видів.

Погляди Ч. Дарвіна у подальшому знайшли свій розвиток у різних галузях наукових досліджень, у тому числі - й у деяких соціологічних та психологічних теоріях конфлікту. Так, польсько-австрійський юрист Л.Гумілевич - один з найвідоміших представників соціального дарвінізму - висував наступні погляди на природу соціальних конфліктів:

- конфлікти є сутністю соціального прогресу
- поділ суспільства на пануючих та підкорених є вічним
- конфлікти сприяють єдності суспільства, виникненню більш широких об'єднань

Цілісну і логічну концепцію конфліктів містить у собі соціологічна теорія К.Маркса. Визнаючи можливість, а. за умов гострої класової боротьби - й необхідність соціальних конфліктів у суспільному житті. Маркс, однак, помилково вважав, що у майбутньому, коли буде ліквідовано приватну власність на засоби виробництва як основу антагоністичних суспільних відносин, розвиток суспільства носитиме безконфліктний характер.

У цілому ж, на початку XX століття соціологічна думка обґрунтувала систему фундаментальних ідей соціології конфлікту, які окреслили її проблемне поле і не втрачають своєї актуальності й у наш час:

- конфлікт є нормальним соціальним явищем, оскільки природі самої людини притаманні біологічні, психологічні, соціальні та інші фактори, що неминуче породжують чисельні й різноманітні конфліктні ситуації;
- конфлікт виконує позитивні функції у процесі суспільного розвитку, сприяє утвердженню в суспільстві загальнозначущих соціальних норм та цінностей;
- протилежність між правлячою меншістю та керованою більшістю, яка є постійним джерелом конфліктів, є неминучою і вічною;
- залежність між економічними, політичними, соціокультурними змінами та конфліктними ситуаціями, що виникають внаслідок таких змін.

Своє подальше теоретичне обґрунтування соціологія конфлікту отримала у XX столітті, особливо у 50-і рр.. коли у країнах Західної Європи та США почали посилюватись кризові явища. Всебічний соціологічний аналіз кризової ситуації, пошук шляхів запобігання її подальшого поглиблення розв'язання існуючих суспільних протиріч призводить до появи таких фундаментальних теорій, як концепція позитивно-функціонального конфлікту Л.Козера, теорія конфліктної моделі суспільства Р.Дарендорфа та загальна теорія конфлікту К.Боулдінга.

Розвиваючи ідеї класиків соціології конфлікту, американський соціолог Л.Козер у роботах "Функції соціальних конфліктів" (1956) та "Продовження дослідження соціального конфлікту" (1967) обґрунтовує свою **теорію** позитивно-функціонального конфлікту, де, на противагу домінуючій у той час концепції структурного функціоналізму, що базувалась на ідеях гармонії, єдності та безконфліктного розвитку суспільства, доводить, що не існує соціальних груп без конфліктних відносин і, що конфлікти мають позитивне значення для функціонування соціальних систем та їх зміни. Стабільність

суспільства, на його думку, залежить від кількості існуючих у ньому конфліктних відносин та типу зв'язків між ними. Чим більше конфліктів існує у суспільстві, тим більш складним є його поділ на групи, тим важче розколоти суспільство на два антагоністичних табори, що апріорі загрожує його єдності. Отже, чим більше незалежних один від одного конфліктів, тим міцнішою є соціальна єдність.

У якості постійного джерела соціальних конфліктів Л. Козер розглядає соціальну нерівність, що породжує напругу між індивідами і соціальними групами, зняття якої відбувається через різноманітні конфлікти.

Це визначення конфлікту є на сьогодні найбільш розповсюдженим у західній соціології, а теорія Л.Козера фактично стала науковим обґрунтуванням моделі побудови суспільства "конфліктного функціоналізму". Вихідною засадою цієї теорії є засада ненасильницького розв'язання існуючих у суспільстві конфліктів. Проте, на думку Козера, ненасильницькі способи розв'язання конфліктів можуть бути ефективними лише у відкритих, демократичних суспільствах, де конфліктам дається вихід, що пом'якшує соціальну напругу. У тоталітарних, недемократичних суспільствах - Л. Козер називає їх "закритими" - конфлікти можуть руйнувати соціальні зв'язки, призводити до революцій та інших соціальних потрясінь, носити деструктивний характер.

У середині 60-х рр. ХХ століття з обґрунтуванням нової теорії соціального

конфлікту, яка отримала назву конфліктної моделі суспільства, виступив німецький соціолог Р.Дарендорф. Основні положення своєї теорії ним були викладені у роботах "Класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві" (1959), "Елементи теорії соціального конфлікту" (1965), "Конфлікт і свободи" (1972) та ін. і зводяться до того, що будь-яке суспільство піддається соціальним змінам, які породжують соціальні конфлікти. Головну причину конфліктів він, як і Л.Козер, також вбачає у нерівності соціальних позицій людей (наприклад, у розподілі власності і влади), що зумовлює відмінність їх інтересів і виникнення соціальних протиріч. Адже нерівність соціальних позицій означає неоднаковий доступ до ресурсів розвитку індивідів, соціальних груп та спільнот. Звідси й протиріччя їх інтересів. Боротьба за володіння та розпорядження дефіцитними ресурсами, за лідерство, владу та престиж і зумовлюють неминучість конфліктів, які виступають як спосіб розв'язання протиріч.

Дарендорф розглядає конфлікти як джерело інновацій та соціальних змін, оскільки вони допомагають уникнути застою, консервації застарілих відносин, створюють у суспільстві постійну напругу, надають динаміки суспільним відносинам. За Дарендорфом, придушення конфлікту призводить до його загострення.

На відміну від Л. Козера, який вбачав у соціальних конфліктах суспільне благо і головне джерело поступального розвитку, а тому вважав, що слід свідомо стимулювати їх позитивні функції, Дарендорф стверджує, що конфлікти це не благо, а реальність, неминучий наслідок існуючих

соціальних протиріч. Тому головне завдання полягає у тому, щоби контролювати конфлікт: він повинен бути легалізованим, інституційованим, розвиватися і розв'язуються за існуючими у суспільстві правилами.

Наступний етап дослідження соціальних конфліктів закономірно був пов'язаний з перенесенням акцентів з вивчення причин та ролі соціальних конфліктів у житті суспільства на дослідження їх загальних структурно-динамічних показників і характеристик. Така потреба була зумовлена необхідністю пошуку ефективних засобів регулювання соціальних конфліктів, а також наявними відмінностями у емпіричних та теоретичних підходах до вивчення соціальних конфліктів, що склалися у рамках різних соціологічних шкіл. Це завдання блискуче було вирішено відомим американським соціологом і економістом К. Боулдінгом, який стояв у витоків формування загальної теорії конфлікту. В своїй роботі "Конфлікт і захист" (1963) він виходить з того, що більшість конфліктів мають спільні елементи і спільні риси у моделях свого розвитку, вивчення яких дозволяє зрозуміти феномен конфлікту у будь-якому конкретному вияві. Таке розуміння дає можливість суспільству ефективно контролювати і управляти розвитком конфліктів, передбачити їх можливі наслідки.

Ідеї Боулдінга отримали свій подальший розвиток у дослідженнях Крізберга, одного з найбільш авторитетних дослідників соціальних конфліктів, автора наукової моделі соціального конфлікту як системи структурно-динамічних показників, що виступають методологічною основою діагностики і регулювання різноманітних соціальних конфліктів

Суттєві зміни у концептуальному осмисленні конфліктів відбулися у 80-90 роки минулого століття, коли у США та інших розвинутих країнах інтенсивно розпочався процес їх *інституціалізації* - створення нормативно-правової бази процесу врегулювання соціальних конфліктів, що супроводжувався різким зростанням попиту на послуги різноманітних посередницьких та консультативних агенств. Головним завданням соціальних досліджень стає розробка теорії і практичних технологій розв'язання соціальних конфліктів. Усвідомлення такого завдання відбувається не тільки у соціології, а й у інших науках - соціальній психології, теорії міжнародних відносин. Ініціатором об'єднання зусиль представників різних наукових дисциплін стає *Дж. Бертон* - американський політик і дипломат, який очолив Центр аналітичного вивчення та розв'язання конфліктів Національного інституту миру при Університеті Дж. Мейсона (Вірджинія).

Бертон ставить за мету розробку **загальної теорії розв'язання конфліктів** на основі синтезу різноманітних класичних і сучасних концепцій конфлікту, теорії, яка може бути застосована на усіх рівнях соціальної взаємодії, від міжособистісного. до міжнародного. Опираючись, зокрема, на висновки теорії людських потреб, Дж. Бертон обґрунтовує положення про те, що головним джерелом усіх соціальних конфліктів є прагнення до задоволення базових потреб у: * *безпеці*, * *ідентичності*, *визнанні*, * *свободі* тощо, які властиві як окремому індивідові, так і соціальним групам, суспільствам у цілому.

Теорія Дж. Бертона закладає основи нової дослідницької парадигми, яка передбачає розгляд конфлікту як багаторівневого феномену, елементами якого виступають, поряд із протиріччями у інтересах, цінностях і цілях, незадоволені базові потреби людей і соціальних груп, що дозволяє попереджувати виникнення конфліктів шляхом своєчасного розв'язання актуальних соціальних проблем.

Становлення української конфліктології лише тільки відбувається, оскільки у радянські часи офіційною науковою заперечувалось наявність при соціалізмі антагоністичних протиріч, а отже - й підґрунтя для виникнення конфліктів. Відповідно, й наукові дослідження конфліктологічної проблематики практично не проводились.

Процеси демократизації та ринкового реформування вивели на поверхню конфліктний потенціал українського суспільства, яке знаходиться на шляху усвідомлення своїх дійсних потреб, інтересів, цінностей. Це потребує динамічного та інтенсивного розвитку українського конфліктознавства, активного продукування та розповсюдження конфліктологічних знань серед найширших верств населення.

Структура та динамічні показники конфліктів

Узагальнення та співставлення різних конфліктологічних концепцій свідчить, що кожний конфлікт має деякі спільні складові, до яких зазвичай відносять:

- *суб'єктів конфлікту:*
- *відносини між ними:*
- *предмет (проблему, спірне питання), з приводу якого він виникає;*
- *соціальне середовище, у якому протікає.*

Розглянемо характеристики кожного з цих компонентів.

1. Суб'єкти конфлікту (конфліктуючі сторони) - це безпосередні учасники конфлікту, які складають основні структурні елементи будь-якого конфлікту, оскільки своїми діями вони породжують сам конфлікт, надають йому того чи іншого змісту та гостроти, визначають його тривалість та зміни. Чітке визначення суб'єктів конфлікту допомагає з'ясувати його предмет, спрогнозувати динаміку та можливі варіанти розв'язання.

Згідно К. Боулдінгу, суб'єктами конфлікту виступають або окремі індивіди, або соціальні групи та спільноти, що з них складаються. На цій підставі, за своїми суб'єктами, як вже зазначалося, можна виділити наступні види конфліктів:

- між окремими особистостями - *міжособистісні;*
- між окремою особистістю та групою - *особистісно-групові;*
- між групами - *міжгрупові.*

Окремим видом конфлікту за цією класифікацією можна вважати *внутрішньособистісний* конфлікт, коли індивід немов би "роздвоюється" на протилежних суб'єктів і відчуває внутрішню боротьбу із самим собою за те, яким чином йому діяти.

Для повної характеристики суб'єктів конфлікту недостатньо співвіднести та ідентифікувати їх з тими чи іншими індивідами та групами. Необхідно також проаналізувати їх якісний та кількісний склад, рівень організації, обсяг ресурсів, а також здатність до ефективних дій в умовах конфліктного протистояння.

2. Характер відносин між конфліктуючими сторонами визначається ступенем їх взаємодії та взаємозалежності. Наприклад, у трудових та сімейних конфліктах конфліктуючі сторони пов'язані досить високою взаємозалежністю, а тому поводитись себе зазвичай достатньо стримано оскільки розуміють, що вимушені будуть спілкуватися і після завершення конфлікту. Якщо ж у суб'єктів конфлікту у попередній період були відсутні будь-які стосунки і вони не мають наміру підтримувати їх у майбутньому вони мають більш широкий вибір лінії поведінки у конфліктній ситуації. Тому важливо встановити, які відносини між учасниками конфлікту були до його початку, у момент конфлікту, і які відносини між собою вони планують після його завершення.

За спостереженнями Л. Козера, якщо одна із конфліктуючих сторін має можливість оцінити силу протилежної сторони ще до початку розвитку конфлікту і визнає її достатньо високою, це може спонукати її намагатися врегулювати спірне питання неконфронтаційним шляхом. До того ж, співставлення сил дає можливість кожній із сторін обрати більш раціональні засоби досягнення поставлених цілей або взагалі відмовитись від подальшого "розкручування" конфлікту.

3. Предмет конфлікту є змістовною характеристикою конфлікту і передбачає з'ясування його об'єкта, тобто того, що саме зосереджує на собі увагу та прагнення учасників конфлікту, і, водночас, протиставляє їх один одному, а, отже, є об'єктивною основою виникнення між ними конфліктних відносин.

Та сукупність характеристик об'єкта, що робить увагу до них та прагнення кожного з учасників такими, що суперечать увазі та прагненням іншого, і становить предмет конфлікту.

Загально визнано, що основними об'єктами більшості соціальних конфліктів виступають ресурси, статус та цінності. До ресурсів відносять все те, що може бути ефективно використано для задоволення потреб суб'єкта, реалізації його інтересів та цілей - фінанси, техніка, технології, земля та її надра тощо (матеріальні ресурси), а також культура, наука, освіта та інші види духовних ресурсів.

На відміну від ресурсів, які переважно є засобом забезпечення нормальної життєдіяльності суб'єктів конфлікту, статус, як об'єкт боротьби між ними, є умовою її забезпечення. Саме від статусу залежить, яким - рівноправним або нерівноправним - буде становище суб'єкта у суспільстві, серед інших соціальних суб'єктів, наскільки вільними або примусовими будуть його взаємини з ними, у якій мірі буде збережене або принижено його почуття людської гідності.

Нарешті, цінності, що у даному випадку розуміються у вузькому сенсі: як те, що є принципово важливим для певного соціального суб'єкта та його життєдіяльності, виступає для нього самоціллю, виразом його розуміння самого себе, своєї власної природи, з втратою якої зникає він сам як власне суб'єкт, який гідний визнання та поваги інших суб'єктів. Конфлікти на ґрунті цінностей виникають, як правило, на ґрунті примусового нав'язування їх одним соціальним суб'єктом іншому.

Отже, поряд із з'ясуванням об'єкта конфлікту надзвичайно важливим є визначення власне предмета, тобто проблеми конфлікту (спірного питання або кола питань), яку суб'єкти прагнуть розв'язати вигідним для себе чином. Для аналізу предмета конфлікту надзвичайно важливим є використання таких показників, як глибина спірних питань, їх кількість та взаємозв'язок, їх значущість для кожного з учасників конфлікту, а також ступінь та характер їх усвідомлення даними учасниками.

4. Зовнішнє соціальне середовище здійснює суттєвий вплив на виникнення і розвиток конфліктів через стандарти у оцінках соціальних ситуацій, стилі аналізу, моделі вирішення проблем, способи прийняття рішень, які сформувались у даному середовищі. До факторів зовнішнього середовища належать також засоби масової інформації, громадська думка, включення у конфліктний процес третьої сторони тощо.

Якщо структурні елементи конфлікту виступають його статичними характеристиками, то динамічними показниками конфлікту прийнято вважати стадії розгортання конфлікту і процес його розвитку від однієї стадії до наступної.

Стадії розвитку конфлікту

- конфліктна ситуація, коли формуються соціальні умови, що викликають розходження інтересів та цілей учасників конфлікту, відбувається усвідомлення такого розходження соціальними суб'єктами, формулюються цілі кожного з них та шляхи їх досягнення;

- конфліктна взаємодія, в межах якої відбувається перша сутичка конфліктуючих сторін - інцидент, наступне поглиблення конфліктного протистояння - ескалація конфлікту та досягнення ним вищої точки напруги - кульмінації;

- завершення конфлікту, або вихід з нього конфліктуючих сторін шляхом обраного однією або двома сторонами способу – насильства, примирення або розриву. Обрання такого способу залежить, передусім, від цілей конфліктуючих сторін, засобів їх досягнення, співвідношення сил конфліктуючих сторін, а також ролі третьої сторони у конфлікті. Так, обмежені прагнення, як правило, підвищують ймовірність завершення конфлікту на компромісно-консensusній основі. Ненасильницькі засоби сприяють завершенню конфлікту на консensusній основі, водночас насилля провокують розрив. Третя сторона може як змінити баланс сил на користь одного з учасників, так і відігравати нейтральну роль посередника, сприяючи завершенню конфлікту цивілізованими засобами.

До важливих характеристик конфлікту належать також наслідки конфлікту. Такі наслідки можуть бути відмінними для кожної з конфліктуючих сторін: для відносин між ними; для соціальної системи, яку ці наслідки зачіпають. Центральною ж проблемою аналізу наслідків конфлікту є з'ясування ступеню ймовірності виникнення нових конфліктних ситуацій, якщо результати завершеного конфлікту є нестабільними. Така ймовірність може бути послабленою або навіть вичерпаною за умов отримання сторонами додаткових компенсацій із сторонніх джерел, зміни групової структури конфліктуючих сторін (усунення колишніх лідерів, корегування цілей та позицій учасників конфлікту тощо), а також за перебігом певного часу після завершення конфлікту.

Причини і умови виникнення конфліктів

Соціологічний аналіз конфлікту як соціального явища передбачає виявлення його причин у їх системному зв'язку.

Найбільш загальною причиною соціальних конфліктів є **соціальна нерівність**, такий розподіл позицій у ієрархічній системі соціальних відносин, який робить неможливим досягнення своїх інтересів та задоволення своїх потреби в доходах, знаннях, інформації тощо, певними особистостями або соціальними групами. Споконвічний розподіл людської спільноти, соціальних груп та колективів на тих, хто керує, приймає рішення і тих, хто вимушений підкорятися і виконувати накази згори, тобто на тих, хто наділений владними повноваженнями, і тих, хто таких повноважень не має, є невичерпним джерелом різноманітних соціальних конфліктів. Люди завжди очікують влади, яка здатна розв'язати усі їхні проблеми, але у практичному плані такі очікування ніколи не можуть бути задоволеними.

Іншою причиною конфліктів, що тісно пов'язана з першою, є **обмеженість ресурсів** (у тому числі - й статусних), на володіння якими висуваються претензії. Людям властиво завищувати свій особистий внесок у загальні результати діяльності, у зв'язку з чим будь-який розподіл ресурсів на будь-якому рівні може призвести до конфлікту.

Більшість західних конфліктологів пов'язують виникнення конфліктів із свідомістю людей. У такому контексті конфлікти трактуються як зіткнення "конфліктуючих свідомостей", а їх причиною визнається **невідповідність реальної дійсності суб'єктивним уявленням про неї**, зокрема: неспівпаданням індивідуальних та суспільних цінностей, неадекватністю очікувань, практичних намірів та вчинків людей, нерозумінням людьми своїх вчинків по відношенню один до одного, непорозумінням, логічними помилками та семантичними труднощами, що виникають у процесі комунікації, нестачею або неякісністю наявної інформації.

Причинами конфліктів (зокрема, політичних) також можуть бути **етнічна або релігійна нетерпимість, ідеологічна зашореність**. Значна частина побутових та сімейних конфліктів зумовлена причинами психологічного характеру: **агресивністю, почуттям ненависті, заздрості тощо**.

Міжгрупові конфлікти у більшості випадків *породжуються розходженнями у поглядах або інтересах*, хоча у кінцевому рахунку такі розходження зводяться переважно до боротьби за ресурси.

Підсумовуючи, зазначимо, що при усьому розмаїтті причин, як і конфліктів, що ними породжуються, універсальним джерелом конфліктів є *несумісність претензій конфліктуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення*.

Вже побіжний огляд причин соціальних конфліктів породжує закономірне питання: чому в одних випадках зазначені причини дійсно призводять до виникнення конфліктів, а у інших - ні? Відповідь на це запитання пов'язана з обґрунтуванням ще одного важливого поняття соціології конфлікту - аналізом *умов виникнення конфлікту*. Справа в тому, що зазначені причини конфліктів існують об'єктивно, незалежно від волі та бажання учасників соціальної взаємодії. Вони є скоріше причинами ймовірних конфліктів, аніж реальних. Проте, вони перетворюються на дійсні причини конфліктів конкретних суб'єктів у випадку, коли стають на перешкоді реалізації їх інтересів. Тоді, поряд із причинами, актуальними стають і умови виникнення конфліктів.

Умови виникнення конфлікту формуються на передконфліктній стадії, зміст якої становить *зростання соціальної напруги* у відносинах між потенційними суб'єктами конфлікту. *Соціальна напруга* являє собою психологічний стан людей і до початку конфлікту носить латентний (скритий) характер. Взагалі певний рівень соціальної напруги в оптимально функціонуючому суспільстві вважається природним і розглядається як захисна і адаптивна реакція соціального організму на соціальні зміни, що відбуваються. Перевищення ж цього оптимального рівня може призвести до виникнення конфліктів.

Дослідження напруги в Україні виявило такі характеристики соціальної ситуації:

- *високий рівень незадоволеності населення умовами життя;*
- *посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів;*
- *зростання розчарування в легітимних засобах вирішення державних та особистих справ.*

З трьох складових напруги (проблема - суперечність, ставлення населення до влади та ситуації, готовність до активних форм протесту) остання є стимулом конфліктної поведінки. Українські соціологи, вивчаючи це питання, дійшли висновку, що нині населення має досить високий ступінь готовності до соціального протесту. Проте переважає підтримка ненасильницьких способів його прояву: якщо такі акції, як збирання підписів або законна демонстрація, підтримують більше, ніж 4/5 усього населення то захоплення будівель дістає підтримку лише 1/10 частина населення. Готовність до активних форм протесту свідчить про наростання у суспільстві *соціальної напруги*.

Важливою умовою переростання соціальної напруги у конфлікт є посилення стану незадоволеності існуючим станом справ або розвитком

подій та усвідомлення потенційним суб'єктом конфлікту неможливості зміни ситуації звичайними способами взаємодії.

Наступною умовою виникнення конфлікту є *пред'явлення учасниками конфлікту односторонніх або взаємних претензій*, прагнення довести їх правомірність, звинувачення опонента у небажанні вирішувати спірні питання законними, справедливими методами.

Обов'язковою умовою виникнення конфлікту є *руйнування традиційних структур соціальної взаємодії*, перехід до взаємних звинувачень та погроз, наростання агресивності, а у кінцевому рахунку - формування "*образу ворога*" та установки на боротьбу з ним. Якщо ці умови - у наявності, то необхідний лише формальний привід для початку безпосереднього зіткнення сторін, переростання конфліктної ситуації у відкритий конфлікт. Таким приводом виступає інцидент.

Після інциденту можливі три варіанти поведінки конфліктуючих сторін:

- *Сторони (сторона) прагнуть владнати існуючі протиріччя і знайти компроміс.*

- *Одна із сторін робить вигляд, начебто "нічого особливого не відбулося" (втеча від конфлікту).*

- *Інцидент стає початком відкритого протистояння і конфлікт проходить усі стадії свого розвитку.*

Управління соціальними конфліктами

Певних умов потребує не тільки виникнення, але й успішне розв'язання конфлікту. Набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати. Але якщо конфлікт виник, необхідно зробити все для його швидкого розв'язання.

Розв'язання конфлікту - це повне чи часткове усунення причин, що його породжують, або зміна цілей та поведінки учасників конфлікту. Розв'язання конфліктів є головною, проте не єдиною складовою процесу *управління конфліктами*, який включає в себе заходи і стратегії не тільки подолання, а й попередження конфліктів.

Розробка технологій управління соціальними конфліктами, регулювання конфліктних відносин у суспільстві є однією з центральних проблем сучасної соціології конфлікту. Такі технології опираються на використання випробованих практикою науково обґрунтованих **методів розв'язання конфліктів**.

Метод третейського розгляду передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється у чіткій відповідності з нормами закону, у том числі - міжнародного права. Використання зазначених методів, або їх поєднання дозволяє учасникам конфлікту успішно реалізувати ту чи іншу **стратегію виходу з конфлікту** - головну лінію їхньої поведінки на завершальному етапі конфліктної взаємодії

Стратегія виходу з конфлікту

Компроміс - часткове досягнення своїх інтересів конфліктуючими сторонами на основі взаємних поступок, відмови від окремих вимог і претензій, часткового визнання вимог і претензій протилежної сторони

Ефективним буває, коли учасники усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків:

Співпраця — конструктивне розв'язання проблеми конфлікту на основі взаємного корегування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів. Найефективнішим буває за сильної взаємозалежності сторін та важливості конструктивного рішення для них обох;

Домінування — задоволення інтересів однієї з конфлікуючих сторін за рахунок іншої шляхом нав'язування їй вигідного для першої сторони рішення. Виправданими є тоді, коли запропоноване рішення є конструктивним, а часу для переконання опонента обмаль;

Пристосування — вимушена або добровільна відмова від боротьби однієї з конфлікуючих сторін за умов усвідомлення своєї неправоти, необхідності збереження добрих стосунків з опонентом або сильної залежності від нього, незначущості проблеми, з приводу якої виник конфлікт, загроза великих збитків у разі подальшого відстоювання своєї позиції тощо.

Апробація зазначених методів та стратегій розв'язання конфліктів на практиці дозволила вченим сформулювати також **засади поведінки суб'єктів конфлікту**, дотримання яких сприятиме прискоренню процесу його розв'язання.

Зрозуміло, що конфлікт набагато легше попередити, аніж розв'язати, тому профілактика конфлікту, особливо у соціальних організаціях, є не менш важливою, аніж пошук шляхів його подолання.

Профілактика конфліктів - сукупність напрямів, засобів та методів управління соціальними організаціями, що зменшують ймовірність виникнення конфліктів.

Основні напрями діяльності з профілактики конфліктів

- Оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій ;

- коригування поведінки членів організації у відповідності з загальноприйнятими в організації нормами та правилами;

- створення сприятливого соціально-психологічного клімату

*Важливою складовою запобігання конфліктів є "навчання" співробітників організації **правилам безконфліктної поведінки**, дотримання яких дозволить зменшити ризик виникнення та поглиблення конфліктів в організації із суб'єктивних причин.*

Коротко правила безконфліктної поведінки:

- прагніть адекватно оцінити власну поведінку у конфліктній ситуації, уникайте упередженості в оцінці дій своїх опонентів;

- спробуйте оцінити ситуацію з позицій протилежної сторони, зрозуміти точку зору вашого опонента;

- уникайте звинувачень на адресу опонента, що може спровокувати включення психологічних механізмів захисту і потік звинувачень на вашу адресу;

- контролюйте свої емоції та закликайте протилежну сторону діяти аналогічно

- спонукайте свого опонента до відкритого обговорення спірних питань, спільного розв'язання конфліктної ситуації;

- перевіряйте об'єктивність інформації, пов'язаної з предметом конфлікту, діями опонентів та своїми власними;

Важливою проблемою управління конфліктами є їх **інституціалізація** - формування у суспільстві стійкого комплексу формальних і неформальних правил, засад, норм регулювання конфліктних відносин, що визнаються суб'єктами соціальної взаємодії. Наявність інституційних механізмів, що забезпечують проведення консультацій, переговорів, залучення третьої сторони, пошук взаємоприйнятних рішень, вивчення можливих альтернатив тощо є запорукою мирного, ненасильницького врегулювання конфліктів. І одночасно, перспективи застосування примусу, насильства значно зростають, коли інституційні механізми виявляються не задіяними.

Поряд із закріпленням у суспільній свідомості певних правил і норм конфліктної поведінки, **інституціалізація конфліктів також передбачає:**

- закріплення на ментальному рівні образу конфлікту як нормального, а не патологічного явища, його своєрідна легітимація у суспільній свідомості;

- визнання альтернативності соціальних позицій - політичних, соціально-економічних,

- духовно-ідеологічних, соціокультурних, національно-етнічних, релігійних тощо;

- розповсюдження загальновизнаних правил, норм конфліктної поведінки не тільки на дії суб'єктів конфліктів, а й їх закріплення у політико-правовій культурі суспільства, держави;

- наявність або формування спеціальних інститутів регулювання соціальних конфліктів;

- існування конституційних підходів до управління соціальними конфліктами.

Проте, за популярним серед політиків афоризмом, стаття у конституції ще не відвернула жодного державного перевороту", нормативно-правове регулювання соціальних конфліктів є необхідною, але не достатньою умовою їх успішного подолання. Найкращий результат, як свідчить практика, досягається за умови раціонального поєднання інституційних механізмів із апробованими соціальними технологіями, стратегіями та методами розв'язання конфліктів.

Значну роль у попередженні та подоланні конфліктів відіграють також **соціологічні методи** їх вивчення, які дозволяють своєчасно діагностувати, всебічно аналізувати та прогнозувати розвиток конфліктів, виробляти обґрунтовані рекомендації управлінським органам і структурам.

Соціальні конфлікти у сучасній Україні

Започаткований проголошенням незалежності України процес демократизації та переходу до ринкових відносин, різко посилив дію

конфліктогенних факторів в усіх сферах життя українського суспільства. Практичний досвід останнього десятиліття XX ст. яскраво демонструє значне загострення боротьби за *владу, статус і ресурси, Справа і сфери* впливу найрізноманітніших соціальних суб'єктів від владних структур центрального і регіонального рівня до трудових колективів, профспілок, політичних партій і громадських рухів, національних та релігійних спільнот, соціальних груп та окремих особистостей. Протиборство конфліктуючих сторін набуває різноманітних форм - від трудових суперечок, страйків до масових акцій соціального протесту з вимогами зміни існуючої системи влади, що супроводжуються внутрішніми розколами соціальних **спільнот, рухів, асоціальних інститутів.**

Провідною тенденцією розвитку соціальних процесів у сучасній Україні є наростання дезінтеграції традиційних соціальних структур та зв'язків і поступове формування якісно нового типу *інтеграції і диференціації суспільства.* Внаслідок глибоких економічних і соціальних перетворень від початку 90-х рр. XX ст. суттєво змінилась соціальна структура українського суспільства, формуються його нові соціальні групи, зокрема, власників та підприємців. Значно зміцнились і такі групи, як *номенклатурна бюрократія, представники "тіньового" бізнесу, фінансова олігархія.* Водночас, інтенсивно відбувається маргіналізація суспільства і "декомпозиція" його соціальної структури. Посилюється розходження між її елементами у характері праці, розмірах доходів, рівні освіти тощо. Внаслідок цього зростає соціальна нерівність, яка є головним джерелом реальних та ймовірних соціальних конфліктів.

За усього розмаїття чинників, що впливають на ступінь конфліктності у суспільстві, головну роль відіграють протиріччя між трьома головними суспільними структурами та всередині них. Мова йде про *владу* (законодавчу, виконавчу та судову), *підприємництво* (державне, колективне, приватне, спекулятивне, мафіозне, компраторське) та *виробників матеріальних та духовних благ* (інтелігенція, службовці, робітники і селяни, фермери, студентство та ін.). Протиріччя між ними посилюються, деякі з них набувають форми соціальних антагонізмів. Антагоністичного характеру, зокрема, набуло протиріччя між прихильниками та супротивниками центральної виконавчої влади, що особливо яскраво виявилось під час так званого *"касетного скандалу"*, парламентських виборів 2002 року, коли *"партія влади"*, по суті, виявилась аутсайдером парламентських перегонів. Цей антагонізм охопив усі рівні соціального організму - *«класи, соціальні групи, соціальні інститути, суспільство у цілому.*

Посилюється конфлікт новонародженого класу буржуазії з іншими класами та соціальними групами, який розгортається навколо *^розподілу кредитів, ^механізмів приватизації, ^податкового законодавства.* Наростають страйки шахтарів, працівників бюджетної сфери, організовані виступи трудівників у протест проти невиплати заробітної плати, заборгованостей з пенсій, підвищення цін на товари та комунальні послуги. Почастішали акції трудящих, пов'язані із відстоюванням свого права

власності на майно підприємств. Поряд з економічними вимогами трудящі все частіше висувають політичні вимоги зміни існуючої системи влади, відставки Уряду, переобрання президента України.

Загалом *трудові конфлікти* є реакцією на перекоси в економічній та соціальній політиці Уряду і пов'язані з перерозподілом власності та становленням ринкових відносин, які неминуче призводять до поляризації соціальних груп.

Більшість *соціально-політичних* конфліктів виникають з приводу перерозподілу влади, домінування тих чи інших політико-бізнесових груп, прагненням розширення ними сфери свого впливу. Тут домінують конфлікти між різними гілками влади (зокрема, законодавчою та виконавчою), конфлікти між політичними партіями та блоками (як, наприклад, нинішній конфлікт між провладним блоком "За єдину Україну" та опозиційними політичними силами, представленими блоком "Наша Україна", Соціалістичною та Комуністичною партіями України та блоком Юлії Тимошенко), конфлікти між центральною та регіональною владою.

Суттєву роль у сучасній українській дійсності відіграють такі політичні конфлікти, як конфлікти з приводу вибору стратегії та головних векторів суспільного розвитку, зокрема, між прихильниками ліберальної та соціально-орієнтованої стратегії, європейської інтеграції та проросійської орієнтації, входження України в НАТО та збереження позаблокового статусу української держави тощо. Розв'язання таких конфліктів можливе лише за умов досягнення широкого суспільного консенсусу шляхом проведення публічних дискусій, відкритого обговорення у засобах масової Інформації, проведення референдумів з найбільш гострих проблем суспільного розвитку.

Особливістю сучасної ситуації в Україні є те, що значна частина конфліктів, причини яких знаходяться поза політикою, набувають політичного забарвлення внаслідок спекулятивного використання політичними партіями та рухами історичних, соціокультурних, духовних проблем сьогодення у своїх вузькопартійних інтересах. Це, зокрема, стосується проблеми двомовності в Україні, оцінки окремих історичних подій та особистостей, міжконфесійних взаємин. Найбільш ефективним шляхом вирішення існуючих тут конфліктів видається їх інституціоналізація, переведення у правове русло, чітке дотримання їх учасниками букви і норми закону.

Отже, конфлікти у сучасній Україні поступово стають нормою суспільного життя, починають сприйматися суспільною свідомістю не як соціальна патологія, а нормальне явище. Завдання полягає у тому, щоб навчитися ефективно ними управляти, розв'язуючи їх з найменшими для суспільства втратами.

Питання для самоперевірки

1. Що таке конфлікт?
2. Які види конфліктів існують?
3. Які функції конфлікти виконують в суспільстві?

4. Що вивчає соціологія конфлікту?
5. Як відбувалось становлення соціології конфлікту?
6. У чому полягає сутність провідних сучасних концепцій конфлікту?
7. Які структурні елементи конфлікту прийнято виділяти в конфлікті?
8. Що є динамічним показником конфлікту?
9. Які головні причини виникнення соціальних конфліктів?
10. На що спрямований процес управління соціальними конфліктами?
11. Які методи розв'язання конфлікту Вам відомі?
12. Яких принципів мають дотримуватись?
13. Як Ви розумієте „інституціалізація конфліктів”.
14. Які соціальні конфлікти є найбільш поширені у сучасній Україні?

Додаткова література по темі:

1. Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика: у 3-х частинах. Київ-Чернівці, 1995.
2. Молодь і проблеми конфлікту в період переходу до демократичного суспільства: у 2-х томах. Чернівці. 1994.
3. Паніш Н. Готовність населення до соціального протесту//Політологічні читання . 1992. №2.
4. Пірен М.І. Деонтологія конфліктів і управління. К.,2001.
5. Пірен М.І. Основи конфліктології. К.,1997.
6. Пірен М.І. Конфлікт і управлінські ролі. Соціально-психологічний аналіз.К.,2000.
7. Піжес Ж.П. Конфликты и общественное мнение// Социс. 1991. №11
8. Природа, феноменологія та динаміка конфліктів в сучасному світі: у 2-х частинах. Чернівці, 1993.
9. Словник-довідник термінів з конфліктології/ За редакцією Пірен М.І., Чернівці – Київ , 1995.
10. Соціологія конфлікту//Соціологія . Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Городяненка. К.,2002.
11. Соціологія : терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник./ За заг. редакцією Пічі В.М. К., Львів, 2002.

III розділ. Методичні вказівки до виконання контрольних робіт.

Тематика контрольних робіт містить питання з історії вітчизняної та світової соціологічної думки, проблеми загальних, спеціальних та галузевих теорій соціології і орієнтована на обізнаність у сучасних соціальних, політичних та культурних процесах в Україні.

Вимоги до написання контрольної роботи:

обсяг - 20-24 сторінки шкільного зошита;

оформлення - на обкладинці вказати прізвище, ім'я та по-батькові, шифр групи, номер теми, номер студентського квитка, на першій сторінці обов'язково зазначити назву теми і план роботи, на останній - перелік використаної літератури.

Термін подання роботи на кафедру - за 2 тижні до початку заліково-екзаменаційної сесії.

Плани контрольних робіт до кожної з тем, не є обов'язковими, догматичними. Логіка викладання теми, її структура та "сміслові вузли" залежать здебільшого від вибору студентів. Головне, щоб були дотримані вимоги до змістового обсягу теми, визначені базові проблеми та положення. Те саме стосується й переліку додаткової літератури, що подається до кожної теми. При перевірці роботи заохочується використання найновіших джерел, газетних та журнальних статей, цифрового та фактичного матеріалу, а також наявність власних роздумів і оцінок

Нижче подано перелік підручників, які допоможуть визначитись у виборі й написанні контрольної роботи та у самостійному вивченні курсу соціології.

РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТТЯХ.

Заняття 1. Соціологія як самостійна наука для суспільства.

1. Соціологія в системі суспільних і гуманітарних наук.
2. Об'єкт і предмет соціології.
3. Закони і категорії соціології.
4. Структура і функції соціології.
5. Зв'язок соціології з іншими науками.

Заняття 2. Історія становлення та розвитку соціології як науки.

1. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки.
2. Основні парадигми і напрямки американської і західноєвропейської соціології XX ст.

3. Соціологічні ідеї представників української суспільної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.
4. Соціологія в Україні в 20-30х роках.
5. Українська соціологія сьогодні: стан, проблеми, перспективи.

Заняття 3. Організація соціологічних досліджень, методи збирання, обробки та аналізу соціологічної інформації.

1. Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, етапи, види.
2. Програма соціологічного дослідження.
3. Робочий план та допоміжні документи соціологічного дослідження.
4. Опитування як метод збирання емпіричної інформації.
5. Аналіз документів і спостереження у соціології.
6. Обробка та аналіз соціологічної інформації.

Заняття 4. Суспільство як соціальна система.

1. Суспільство як цілісна система, його характеристики.
2. Примітивне, традиційне, індустріальне, постіндустріальне суспільства та їх характеристика.
3. Сутність, види, чинники соціальних змін. Проблема стабільності та розвитку суспільства.
4. Соціальна структура суспільства.
5. Сутність соціальної стратифікації, її історичні типи.
6. Соціальна мобільність, її причини та види.

Заняття 5. Особистість у системі соціальних зв'язків.

1. Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості.
2. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
3. Соціальний статус та соціальні ролі особистості.
4. Соціальна структура особистості.
5. Соціальні регулятори діяльності та проблеми девіантної поведінки.
6. Соціальні типи особистості.
7. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства у сучасних умовах.

Заняття 6. Соціологія культури.

1. Соціальна сутність культури.
2. Предмет соціології культури та її функції.
3. Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства.
4. Методологічні підходи соціологічного аналізу культури.
5. Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму.

Заняття 7. Соціологія політики.

1. Політика як вираз соціальної взаємодії.
2. Структура і функції політики.
3. Взаємовідносини політики з іншими сферами суспільства.
4. Науковий статус, об'єкт та предмет соціології політики.
5. Історія становлення та сучасні дослідницькі перспективи соціології політики.

Заняття 8. Економічна соціологія.

1. Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.
2. Становлення економічної соціології як науки.
3. Об'єкт та предмет економічної соціології.
4. Економічна культура у системі економічної соціології.
5. Проблемні пошуки вітчизняної економічної соціології.

Заняття 9. Соціологія праці і управління.

1. Предмет та основні категорії соціології праці і управління.
2. Соціально-трудові відносини та процеси.
3. Соціальні інститути і спільності у сфері праці.
4. Зв'язок соціології праці і управління з іншими науками про працю.
5. Соціологія праці та управління і менеджмент.

Заняття 10. Соціологія релігії.

1. Соціологічна інтерпретація релігії, її місце і роль у суспільстві.
2. Предмет і об'єкт соціології релігії.
3. Історичні типи релігійних вірувань.
4. Релігія як соціокультурний інститут, рівні соціологічного аналізу. Структура релігійної організації.
5. Функції релігії у суспільстві. Проблеми секуляризації.

Заняття 11. Соціологія сім'ї та молоді.

1. Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення.
2. Функції сім'ї у суспільстві.
3. Основні тенденції розвитку сучасної сім'ї.
4. Соціологія молоді як спеціальна соціологічна теорія.
5. Молодь: поняття та основні напрями дослідження.
6. Соціалізація молоді як соціальна та соціологічна проблема.
7. Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології.

Заняття 12. Соціологія конфлікту.

1. Сутність конфлікту, його види та функції у суспільстві.
2. Порівняльний аналіз основних соціологічних концепцій конфлікту.
3. Стратегії виходу з конфліктів та умови застосування основних методів їх вирішення.
4. Конфлікти у перехідних суспільствах та шляхи їх подолання.

РОЗДІЛ IV. ТЕМИ РЕФЕРАТИВ.

ТЕМА 1

Соціологія як наука про суспільство.

1. Соціологія, що вона означає.
2. Суспільство як об'єкт дослідження соціології.
3. Дискусії в соціологічній науці про предмет соціології.
4. Типи соціальних законів.
5. Категорії та поняття в соціології.
6. Основні риси, що характеризують специфіку соціального.
7. Структура і рівні соціологічного знання.
8. Основні функції соціології.
9. Місце соціології в системі суспільствознавства, її зв'язок з іншими науками.
10. Роль соціології у вирішенні проблем суспільного розвитку.
11. Соціологія і реальність.
12. Макро- і мікросоціологічні теорії.
13. Функції соціального проектування, конструювання соціологічних технологій.
14. Основні погляди на структуру соціології.
15. Особливості рівневого підходу до формування структури соціального знання.
16. Типи соціологічних теорій.
17. Основи структурування соціологічного знання.

ТЕМА 2

Історія становлення та розвитку соціології в країнах Західної Європи США та України.

1. Соціологічна концепція Е. Дюркгейма.
2. Соціологія М. Вебера.
3. Соціологія П. Сорокіна.
4. Соціологічні погляди М.М. Ковалевського.
5. Соціологічні погляди І. Франка.
6. М. Грушевський і українська соціологія.
7. Розвиток української соціологічної думки в еміграції.
8. М. Шаповал як соціолог.
9. Основні досягнення емпіричної соціології XX ст.
10. Найбільш впливові напрями соціологічної теорії XX ст.

ТЕМА 3

Організація соціологічних досліджень, методи збирання та аналізу соціологічної інформації

1. Соціальне та соціологічне дослідження.

2. Поняття і види соціологічного дослідження.
3. Програма і робочий план соціологічного дослідження.
4. Вибірка у соціологічному дослідженні.
5. Методи збору соціологічної інформації
6. Анкетне опитування у соціології.
7. Соціометричний метод у соціології.
8. Узагальнення та форми відображення результатів соціологічного дослідження.
9. Можливості первинних засобів обробки соціальної інформації.
10. Форми співпраці соціологів і математиків у процесі обробки соціологічної інформації
11. Програмне забезпечення обробки даних на комп'ютері
12. Багатомірний аналіз соціологічної інформації.
13. Загальні підходи та процедури інтерпретації соціологічних даних.

ТЕМА 4

Суспільство як соціальна система, його соціальна структура.

1. Суспільство як цілісність. Ознаки суспільства.
2. Структурна композиція суспільства.
3. Суспільство: механізми розвитку та руйнування.
4. Типологія суспільств.
5. Глобалізація та розвиток суспільства.
6. Соціальні групи як об'єкти і суб'єкти суспільних взаємин.
7. Студентська молодь як соціально-професійна група: джерела формування та роль у сучасному українському суспільстві.
8. Підприємці як соціально-професійна група. Ставлення до підприємництва і підприємців у сучасному українському суспільстві.
9. Критерії соціальної стратифікації.
10. Типи в стратифікаційних системах, що діяли у різні періоди розвитку українського суспільства.
11. Види соціальної мобільності до яких Ви були залучені. Наслідки соціальних переміщень у Вашому житті?
12. Рівень престижності Вашої майбутньої професії та перспективи його зміни.

ТЕМА 5

Особистість у системі соціальних зв'язків.

1. Поняття про особистість та її соціальну структуру.
2. Співвідношення понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість, особа.
3. Природне і соціальне в людині.
4. Особистість у системі соціальних зв'язків та відносин.

5. Роль соціалізації у становленні особистості.
6. Соціальний статус і система соціально-функціональних ролей особистості.
7. Ієрархічна теорія потреб А. Маслоу.
8. Вплив цінностей особистості на її соціальну активність.
9. Соціальні регулятори поведінки людини.
10. Соціальна типологія особистості.
11. Співвідношення понять „людина”, „індивід”, „особистість”, „індивідуальність”.
12. Основні підходи до проблеми особистості в історії соціологічної думки.
13. Соціалізація - стрижень соціального життя.
14. Проблема ідентифікації особистості у сучасній соціології.
15. Соціальна адаптація та її об’єктивні і суб’єктивні виміри.
16. Рольові теорії особистості.

ТЕМА 6

Соціологія культури

1. Параметри культурних структур.
2. Проблеми відродження національної культури в Україні.
3. Відмінності „міської” та „сільської” культури.
4. Характеристика масової культури та форми її прояву.
5. Соціально-культурне середовище як фактор розвитку особистості П. Сорокін про культуру .
6. Культура як спосіб функціонування цінностей.

ТЕМА 7

Соціологія політики

1. Особливості соціально-політичного розвитку України на сучасному етапі.
2. Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні.
3. Специфіка поняття „політика” в соціальних науках.
4. Громадянське суспільство як об’єкт соціології політики
5. Соціологія політики та політологія: загальне і особливе.
6. Сучасні теорії політичної еліти.
7. Електоральна поведінка в сучасній Україні: тенденції розвитку.
8. Соціологічне дослідження виборчої поведінки: тенденції розвитку.

ТЕМА 8

Економічна соціологія

1. Макроекономічна ситуація в Україні, її вплив на соціальну сферу.

2. Бідність як соціальний феномен.
3. Соціальний захист найбільш вразливих верств населення при переході до ринку.
4. Соціально-економічні погляди К. Маркса.
5. Соціально-економічні погляди М. Вебера.
6. Соціально-економічні погляди Е. Дюркгейма.
7. Соціально-економічні погляди українських вчених кінця ХІХ початку ХХ ст.
8. Соціально-економічні моделі розвитку суспільства.
9. Сучасний стан соціально-економічних процесів в Україні.
10. Соціальне дослідження економічної свідомості та поведінки у 90-ті роки ХХ ст.
11. Соціальні наслідки розвитку підприємництва в Україні.

ТЕМА 9

Соціологія праці й управління

1. Історія соціології праці та управління.
2. Проблеми формування трудової мотивації в сучасних умовах.
3. Трудові організації у ринкових умовах.
4. Історія зарубіжної та вітчизняної соціології праці та управління.
5. Об'єкти дослідження соціології праці й управління.
6. Соціально-трудова відносина і процеси як предмет соціології та управління.
7. Зв'язок соціології праці та управління з економічною соціологією.
8. Соціологія праці та управління і менеджмент.
9. Значення соціології праці та управління у вирішенні соціально-економічних проблем сучасного українського суспільства.

ТЕМА 10

Соціологія релігії

1. Релігія як компонент культурної системи.
2. Релігія в духовному світі людини.
3. Проблеми секуляризації релігії.
4. Повернення до релігії сучасної молоді – мода чи ідейні переконання.

ТЕМА 11

Соціологія сім'ї та молоді

1. Соціологічні дослідження шлюбу та сім'ї в Україні.
2. Проблеми студентської сім'ї.
3. Соціальні проблеми відносин між поколіннями.
4. Проблеми стійкості шлюбу.
5. Мотиви розлучень.
6. Повторний шлюб як соціальна проблема.

7. Зміна у моделях сім'ї.
8. Нестандартні сім'ї.
9. Насильство в сім'ї.
10. Сексуальне скривдження дітей та інцест.
11. Альтернативи шлюбу та сім'ї.
12. Основні теорії сім'ї.
13. Соціологія молоді як спеціальна соціологічна теорія.
14. Молодь: поняття та основні напрями дослідження.
15. Соціалізація молоді як соціальна та соціологічна проблема.
16. Молодь у сфері праці і зайнятості.
17. Девіантна поведінка молоді як об'єкт соціологічного дослідження.
18. Стратегії входження молоді у суспільне життя.
19. Молодіжна субкультура: поняття, напрями дослідження.
20. Основні проблеми сучасної української молоді.
21. Державна молодіжна політика і соціологія молоді: особливості та напрями взаємодії.

ТЕМА 12

Соціологія конфлікту

1. Конфлікти у молодіжному середовищі.
2. Розвиток соціології конфлікту в Україні.
3. Шляхи та способи подолання між особистісних конфліктів.
4. Особливості виробничих конфліктів та способи їх подолання.
5. Умови ненасильницького вирішення міждержавних конфліктів.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ

Анкета — тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Аномія — стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Валідність (обґрунтованість) інформації — відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

Велика соціальна група — численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

Верифікація — перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом зіставлення їх з об'єктами спостереження, чуттєвими даними, експериментом.

Вибіркова сукупність — певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вибірковий метод — науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Відхилення (негативний вибір) — небажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом.

Вільне інтерв'ю — тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань.

Включене спостереження — вид спостереження, за якого дослідник безпосередньо включений у досліджуваний процес.

Тендерна соціологія — галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації.

Генеральна сукупність — обмежений територіальне і в часі об'єкт дослідження.

Географічна школа в соціології — натуралістичні вчення, які визнають головним у розвитку суспільства і народів їх географічне положення і природні умови.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні — обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Громадська думка — специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів.

Громадянське суспільство — сукупність неполітичних відносин, сфера спонтанного вияву інтересів і волі вільних індивідів та їхніх асоціацій, захищена законами від регламентації їх діяльності з боку державної влади.

Девіантна (лат. *deviatio* — ухилення) **поведінка** — вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Диспозиція особистості — схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Ділова гра — метод пошуку управлінських рішень шляхом імітації прийняття їх в умовах гри за певними правилами.

Екологічна поведінка — система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Екологічна політика — соціальна діяльність, спрямована на забезпечення економічних, соціальних і культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення довкілля.

Екологічна свідомість — індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звички діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігів у природі.

Економічна активність — вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічна поведінка — система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Економічна свідомість — погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Економічна соціологія — міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економічний інтерес — усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні мотиви їх економічної діяльності.

Економічні соціальні ролі — виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Експертне опитування — різновид опитування, під час якого респондентами є експерти — спеціалісти у певній галузі діяльності.

Електоральна соціологія — галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі вжитті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Емпіричні соціологічні дослідження — одна з форм вивчення дійсності, предметом аналізу якої є різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, настрої, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних

груп і спільнот, відображення соціальної реальності у фактах людської свідомості.

Ескалація — поступове розширення, посилення, збільшення, загострення, наприклад: ескалація кризи, ескалація конфлікту.

Етнічна ідентичність — відчуття взаємної totoжності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Етнічний стереотип — стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісне визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.

Етнос — усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).

Етносоціологія — галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Завдання соціологічного дослідження — логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Загальнотеоретична соціологія — вищий рівень достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування та розвиток соціальних відносин, закономірності соціального життя.

Зайнятість населення — діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Засоби масової інформації — соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, Інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Звичай — встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких викликає негативні санкції.

Звичка — встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, який не викликає негативної реакції.

Зміст праці — узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічну оснащеність праці тощо.

Інновація — комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інституціалізація — процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Інтерв'ю — цілеспрямована бесіда, мета якої — одержати відповіді на запитання, передбачені програмою дослідження.

Інтерналізація (інтеріоризація) — засвоєння індивідом вироблених суспільством і різними групами норм, цінностей, установок, стереотипів, уявлень тощо.

Категорія аналізу — загальніші, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням.

Комунікація — передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

Конфлікт — соціальний процес, у якому індивід чи група прагнуть досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізації інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда або групи з близькими чи ідентичними цілями.

Кореляція — визначення функціональних зв'язків між двома ознаками соціальних об'єктів.

Культура — сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Культура особистості — сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності.

Макросоціологія — наука про основні структури суспільства, суспільство загалом.

Мала соціальна група — нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Маргіналізація — втрата особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Масова інформація — стереотипізована інформація, яка оперативно та регулярно поширюється на велику аудиторію.

Масова комунікація — систематичне та одночасне поширення однотипних повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування та здійснення ідеологічного, політичного, економічного, психологічного, організаційного впливу на думки, оцінки і поведінку людей.

Медіація — оптимізація за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Менеджер — професійний управлінський працівник, який наймається власником підприємства, компанії тощо для керівництва виробничим процесом, відносинами між його учасниками.

Метод — головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Методика — послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних з конкретним методом.

Міграція — процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший район чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки.

Мікросоціологія — наука, яка вивчає повсякденну поведінку людей. Модель у соціальному прогнозуванні — спрощене математичне уявлення про певний суспільний процес.

Модернізація — система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Мотив — свідомий збуджувач поведінки та діяльності людини, спрямованої на задоволення різноманітних (матеріальних, соціальних, духовних) потреб.

Мотивація трудової діяльності — внутрішня спонука до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Надійність інформації — адекватність одержаних результатів дослідження соціальної ситуації.

Народність — мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передує нації.

Натуралізм у соціології — напрям у соціології, представники якого прагнуть зрозуміти соціальне через біологічне, природне. Пояснює розвиток суспільства різними природними чинниками — кліматичними умовами, географічним середовищем, біологічними і расовими особливостями людей тощо.

Націоналізм — теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Національне питання — форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, екологічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Нація — особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Норма соціальна — визнане правило, зразок поведінки чи дій індивідів, соціальних груп.

Нормативний прогноз — передбачення бажаного стану явищ на базі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей.

Нуклеарна сім'я — проста сім'я, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або одного з батьків зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі.

Обґрунтованість інструменту вимірювання — ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик, а також характеристик, які планувалось виміряти.

Об'єкт соціологічного дослідження — певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Одиниці відбору — елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Одиниці спостереження — елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Опитування — метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Органічна школа в соціології — натуралістичні вчення, які розглядають суспільство уподібненим живому організму, а соціальну диференціацію суспільства — як аналогічний розподіл функцій між різними органами живого організму.

Парадигма — теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви, які служать еталоном, взірцем або напрямом при вирішенні проблем.

Патерналізм — 1) концепція, що обґрунтовує соціальну політику в галузі трудових відносин; проявляється в показній «благодійності»; 2) політика великих держав, спрямована на поневолення економічно слабозвинутих країн під виглядом «спілкування про слабкі народи».

Первинна соціологічна інформація — дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

Передбачення — обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі в даний час, але які піддаються виявленню.

Питальник — документ, в якому сформульовані й тематично згруповані питання, передбачено місце для записів відповідей на них.

Плюралізм — множинність думок, поглядів, напрямів, партій тощо як фундаментальний принцип будови правового суспільства.

Поведінка — форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи на дію іншої людини.

Позитивізм — філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Політика — галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами,

національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Політичне поле — проекція соціального простору на взаємодію суб'єктів влади.

Польове спостереження — метод дослідження, який проводиться у реальній життєвій ситуації.

Помилка репрезентативності — відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Попередження конфліктів — організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Пошуковий прогноз — передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, які переважали у минулому і домінують нині, абстрагуючись від планів, проектів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, спричинити самоздійснення чи самозруйнування прогнозу.

Пошукове спостереження — метод дослідження, який використовують з метою соціологічної розвідки, пошуку фактів, що визначають коригування теми дослідження на стадії діагностичного експерименту.

Правова поведінка — соціальнозначуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Правовий нігілізм — правове безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Предмет соціологічного дослідження — найбільш значимі з теоретичної або практичної точки зору певні особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Пристосування — прийняття індивідом чи групою культурних норм, цінностей та еталонів нового середовища, якщо норми й цінності, засвоєні у попередньому середовищі, не задовольняють потреби, не створюють прийнятої поведінки.

Прогноз — ймовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

Прогнозування конфліктів — доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Прогностика — наукова дисципліна, предметом якої є дослідження закономірностей і способів прогнозування.

Професійна адаптація — пристосування, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних та соціальних норм поведінки, необхідних для виконання відповідних трудових функцій.

Процедура — загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Психологізм у соціології — методологічна орієнтація соціологічних шкіл, для яких характерне прагнення пояснити соціальні явища і процеси тільки на основі психологічних даних.

Районування генеральної сукупності — процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Расово-антропологічна школа в соціології — натуралістичні вчення, що інтерпретують суспільний розвиток у поняття «спадковості», «расового відбору», боротьби «вищих» і «нижчих» рас.

Регрес — тип розвитку, для якого характерним є перехід від вищого до нижчого.

Репрезентативність вибірки — властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Респондент — особа, яка є джерелом, комунікатором соціальної інформації під час опитування.

Референтна група — соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Римський клуб — міжнародна неурядова організація, заснована в 1968 р. у Римі групою вчених-економістів, громадських діячів, представників ділових кіл, службовців національних та міжнародних організацій з метою глибокого пізнання глобальних проблем планетарної системи людської життєдіяльності.

Ринок праці — певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Санкція — стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Сегрегація — спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень.

Середні верстви — сукупність суспільних груп, які займають проміжне становище щодо основних класів суспільства.

Середовище соціальне — сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних, духовних, територіальних умов життєдіяльності людини, що впливають на його свідомість та поведінку.

Система соціальна — особливий клас систем (поряд з технічними, біологічними, кібернетичними та ін.), елементний склад яких становлять люди, стосунки, що виникають між ними.

Система соціологічного знання — сукупність взаємопов'язаних, функціонально визначених структурних елементів соціологічної науки (історія соціології, загальні соціологічні теорії, галузева соціологія).

Систематичні помилки — помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Складна сім'я — сім'я, що складається з кількох об'єднаних родинними взаєминами нуклеарних сімей, кожна з яких може бути повною або неповною і включати також родичів подружжя по прямій чи бічній лінії.

Соціальна інженерія — вид, напрям діяльності, основним призначенням якої є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв'язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження

соціальних резервів виробництва тощо на базі застосування результатів і рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проектів, соціальних технологій.

Соціалізація — процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціальне значущі риси особистості.

Соціальна адаптація — вид взаємодії людини, соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги і очікування його учасників.

Соціальна активність особистості — системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин.

Соціальна атомізація — процес відособлення людей одне від одного, що виникає з розірванням безпосередньо особистісних зв'язків між ними і є виявом зв'язків опосередкованих, безособових, які набувають форми „речі” (грошей, товару).

Соціальна взаємодія — система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

Соціальна верства — сукупність індивідів, які зайняті економічно і соціальне рівноцінними видами праці і мають приблизно однакову матеріальну й моральну винагороду.

Соціальна вульгаризація — грубе і спрощене тлумачення суспільних явищ, духовного життя суспільства, ідеального виміру людського існування загалом.

Соціальна група — відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціальне значущих ознак. Соціальна дезорганізація — сукупність соціальних процесів, які спричиняють у межах певної спільноти дії, що не відповідають нормам, оцінюються негативно і перевищують допустимі межі, загрожуючи нормальному розвитку процесів колективного життя.

Соціальна диференціація — відмінності між макро- і мікрогрупами, а також індивідами, які можуть належати як до об'єктивних ознак (економічних, професійних, освітніх, демографічних), так і до ознак масової та індивідуальної свідомості.

Соціальна діагностика — метод пошуку соціальних резервів виробництва, що являє собою аналіз стану соціальних об'єктів і процесів для виявлення проблем їх функціонування і розвитку.

Соціальна дія — спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, які ґрунтуються на зіткненні інтересів і потреб головних соціальних сил суспільства.

Соціальна ідентифікація — процес і результат емоційного та іншого самоототожнювання індивіда з іншою особою, групою, взірцем чи ідеалом.

Соціальна ієрархія — система послідовно підпорядкованих елементів, розташованих в порядку від нижчого до вищого, характеризується нерівністю статусів, стосунків, влади, доходів, престижу та ін.

Соціальна легітимність — соціальний порядок, який має високий рівень визнання та престижу, завдяки чому диктує індивідам обов'язкові вимоги та надає приклади поведінки.

Соціальна мобільність — міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальна наука (суспільне знання) — система галузей знань про суспільство, закони його виникнення і розвитку; про його структуру, окремі елементи цієї структури і різні сторони суспільного життя; про суспільне буття, спільну свідомість та їх взаємодію; про людину, її формування, діяльність, розвиток, стан; про людські спільноти, класи, нації, групи й відносини між ними; про матеріальну й духовну культуру.

Соціальна організація — соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Соціальна потреба — необхідність у чомусь для підтримання життєдіяльності людини, соціальної групи чи суспільства загалом, внутрішня спонукальна сила активності.

Соціальна реальність — розмаїття форм об'єктивно існуючого соціального буття.

Соціальна роль — типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Соціальна система — цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Соціальна спільнота — сукупність людей (сім'я, плем'я, етнос тощо), об'єднана відносно стійкими соціальними зв'язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціальна стратифікація — поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна структура суспільства — ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Соціальна сфера — відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Соціальна технологія — вид практичних соціологічних рекомендацій, що являють собою відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних керівником чи організатором управління, а також при розв'язанні різних соціальних проблем, що виникають у трудових колективах.

Соціальна технологія (за аналогією до промислової технології) — сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язання різних соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, вдосконалення організації управління, впливу на громадську думку через засоби масової комунікації тощо).

Соціальна функція освіти — роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

Соціальна цінність — значущість явищ і предметів з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп і особистості. Існує як у вигляді колективних уявлень, так і суб'єктивних уподобань, переваг, є орієнтирами діяльності людини.

Соціальна якість людини — сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

Соціальне — сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами, спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя. Соціальне відчуження — відносини між соціальним суб'єктом і будь-якою його соціальною функцією, що виникають внаслідок розриву з попередньою єдністю.

Соціальне планування — комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудовому колективі, регіоні.

Соціальне явище — розмаїття форм дійсності, в яких всесвіт і буття постають перед суб'єктом.

Соціальний експеримент — спосіб одержання інформації про наявність причинно-наслідкових зв'язків між показниками функціонування, діяльності, поведінки соціального об'єкта і деякими керованими та контрольованими чинниками, що впливають на нього.

Соціальний закон — об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальний захист — система законодавчих, політичних, соціально-економічних, морально-психологічних гарантій, пільг, заходів, що спрямовані на створення для членів суспільства певних умов, які, з одного боку, перешкоджають згубному впливу на людину середовища (шкідливих умов праці, екологічних факторів, злочинності тощо), а з іншого — запобігають зубожінню населення, забезпечують соціально-принадну якість їх життя (забезпечення мінімального прожиткового рівня життя, соціально-незахищеним прошарком населення, соціальна підтримка тих, хто може працювати, допомога в одержанні освіти, медичної допомоги тощо).

Соціальний зв'язок — соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп.

Соціальний інститут — відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Соціальний інтелект — відносно стійка форма сучасної розумової діяльності (здатності) людей, що виявляється у спільній їх творчості, виробленні й реалізації рішень, розумінні самих себе, інших людських спільнот, навколишнього світу.

Соціальний інтерес — спонукальні сили діяльності соціальних груп, мас людей, спираючись на які суспільство може вдаватися до необхідних управлінських впливів на цю діяльність.

Соціальний контроль — засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання.

Соціальний конфлікт — зіткнення інтересів двох або більшої кількості індивідів, соціальних груп.

Соціальний механізм розвитку економіки — стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Соціальний простір — продукт людської діяльності, що є сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивованих взаємин між індивідами.

Соціальний процес — послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

Соціальний статус особистості — це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Соціальний тип особистості — результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціальний характер — це наслідок динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у ході історії.

Соціальний час — одна з форм існування суспільства, функціонування якого має місце у часі, невіддільно від нього; є часовим простором людської діяльності, характеризує послідовність різних видів такої діяльності.

Соціальні відносини — самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Соціальні зміни — процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Соціальні настанови — соціальне визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Соціальні привілеї — виняткові права і переваги, якими де-юре або де-факто володіють окремі люди, групи, класи, установи і які недоступні для більшості людей.

Соціальні приписи — норми, що визначають соціальне становище індивіда.

Соціальні рухи — сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Соціально-психологічний клімат — відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

Соціограма — графічне зображення зв'язків всередині групи, що визначаються на основі соціометричного опитування.

Соціологізм — концепція, яка стверджує першорядне і виняткове значення соціальної дійсності і соціальних методів у поясненні буття людини та його середовища.

Соціологічне дослідження — система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Соціологічне інтерв'ю — метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних.

Соціологічне спостереження — метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Соціологія — наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Соціологія громадської думки — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає сутність громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

Соціологія екології — галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників.

Соціологія конфлікту — галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Соціологія масових комунікацій — галузь соціології, предметом якої є закономірності масових інформаційних явищ і процесів, діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Соціологія міста — галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, соціальні процеси, що відбуваються в ньому, його форми та інститути.

Соціологія молоді — галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та по-засімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія освіти — галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологія політики — галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Соціологія права — галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних Інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Соціологія праці та зайнятості — галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Соціологія релігії — галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Соціологія села — галузь соціологічної науки, що вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти.

Соціологія сім'ї — галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномену в конкретних соціокультурних умовах.

Соціоматриця — таблиця, в якій у рядках розміщують відповіді кожного з членів групи.

Соціометричний індекс — показник, який використовують для характеристики взаємин у групі і статусу окремих членів групи; визначають на основі даних соціометричного опитування.

Соціометричний критерій — конкретна змістова ситуація (реальна чи уявна), запропонована респонденту як основа вибору чи відхилення інших членів групи — партнерів у спільній діяльності або як пропозиція про те, хто з членів групи обере (відхилить) респондента у цій ситуації.

Соціометричний метод опитування — один з різновидів опитування, який використовують для вивчення внутріколективних зв'язків з'ясуванням стосунків між членами колективу.

Співробітництво — соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності індивідів, груп для досягнення загальної мети, незалежно від її характеру.

Спеціальні соціологічні теорії — теорії, які вивчають закономірності розвитку окремих спільнот, функціонування соціальних інститутів, соціальних процесів.

Спосіб життя — види життєдіяльності суспільства, соціальних груп і особи з різним рівнем доходу, освіти, культури, неоднаковими ціннісними орієнтаціями тощо.

Стійкість інструменту вимірювання — ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих же умов.

Суперництво — соціальний процес, який полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп або прагнення до задоволення однакових інтересів за допомогою засобів, якими інші групи чи індивіди хочуть реалізувати власні інтереси.

Суспільство — сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціо-культурною ідентичністю її членів.

Суспільство відкрите — демократичне суспільство, якому властиві дух критики і здатність легко змінюватися і пристосовуватися до обставин зовнішнього середовища.

Теорія соціальної дії — одна з найважливіших теоретичних концепцій сучасної західної соціології, прагне пояснити найрізноманітніші соціальні явища — від окремих актів індивідуальної поведінки до великомасштабних суспільно-історичних процесів (М. Вебер, Ф. Знанецький, І. Парсонс).

Технічні правила — норми, що регулюють відношення людини і природи.

Типологізація суспільств — класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис.

Тоталітаризм — 1) тоталітарний режим, для якого характерні контроль держави над усіма галузями суспільного життя, фактична ліквідація конституційних прав на свободу, репресії; 2) напрямок політичної думки, що підтримує встановлення тоталітарних режимів.

Трудова адаптація — соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Управління соціальне — свідомий цілеспрямований вплив на соціальну систему, організацію, інститут або процес, метою якого є приведення напряму і темпів їх розвитку та функціонування у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів.

Урбанізація — соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя.

Фемінізм — науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Футурологія — сукупність уявлень про майбутнє людства; галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів.

Характер праці — соціальна сутність праці як суспільне значущого процесу.

Ціннісні орієнтації — соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Цінність — суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Американская социологическая мысль: Тексты /Под ред. В. И. Добренкова. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
- Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. — М.: Прогресс, 1972.
- Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Соколов А. А. Этносоциология: Учеб. пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 1999.
- Бурдые П. Социология политики. — М., 1993.
- Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарики, 1998.
- Волков Ю. Г., Нечипуренко В. Н., Самыгин С. И. Социология: история и современность: Учеб. пособие. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
- Гавриленко І. М., Скідін О. Л. Соціологія освіти. Навч. посібник. — Запоріжжя: ЕТТА-ПРЕСС, 1998.
- Гидденс Э. Социология: Учебник. — М.: Эдиториал УРСС, 1999.
- Городяненко В. Г. Историография социологии: Учеб. пособие. — Днепропетровск, ДГУ, 2000.
- Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология. — СПб: Ольга, 1996.
- Дворецкая Г. В., Махнарылов В. П. Социология труда. — К.: Высш. шк., 1990.
- Дикарева А. А., Мирская И. М. Социология труда. — М.: Высш. шк., 1989.
- Донченко Т. И., Рывкина Р. В. Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Сиб. отд.: Наука, 1991.
- Економічна соціологія: Навч. посібник / В. М. Ворона, В. Є. Пилипенко та ін. — К.: Ін-т соціології НАМ України, 1997.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології: Від античності до початку ХХ ст. — К.: Либідь, 1993.
- Зборовский Г. Е. Общая социология: Курс лекций: 2-е изд., доп. — Екатеринбург, 1999.
- Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. Учеб. пособ. — М.: Аспект Пресс, 1995.
- Ионин Л. Г. Социология культуры: Учеб. пособ.: Изд. 3-е, доп. — М.: Логос, 2000.
- История социологии в Западной Европе и США. — М.: Норма-Инфра, 1999.
- Іванов В. Ф. Соціологія масової комунікації: Навч. посібник. — К., 1999.
- Как провести социологическое исследование. — М.: Политиздат, 1990.
- Капитонов Э. А. Социология XX века: История и технологии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
- Кон И. С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967.
- Конецкая В. П. Социология коммуникаций. — М.: Межд. ун-т бизнеса и управления, 1997.

- Косолапов В. В. Методология социального прогнозирования. — М.: Высш. шк., 1981.
- Кравченко А. И. Социология труда в XX веке. — М.: Наука, 1987.
- Кравченко А. И. Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос, Екатеринбург: Деловая книга, 2000.
- Кравченко С. А., Мнацаканян М. О., Покровский Н. С. Социология: парадигмы и темы: Курс лекций для высш. учеб. заведений. — М.: МГИМО — Университет, 1997.
- Крымский С. В., Пилипенко В. Е., Салюк Ю. В. Верификация социальных прогнозов: Методол. аспект. — К.: Наук, думка, 1992.
- Маркович Д. Социология труда. — М.: Прогресс, 1988.
- Мацковский М. С. Социология семьи. — М.: Наука, 1989.
- Мендра А. Основы социологии: Учеб. пособие для вузов. — М.: Изд. дом, 1998.
- Михайлова Л. И. Социология культуры: Учеб. пособие. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999.
- Монсон П. Современная западная социология: Теории, тенденции, перспективы. — СПб: Нотабене, 1992.
- Нечаев В. Я. Социология образования. — М.: Изд-во МГУ, 1992.
- Ноэль Э. Массовые опросы: Введение в методику домоскопии. — М.: Аваэкстра, 1993.
- Обгорілий О. І. Соціологічна думка XX століття: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1996.
- Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия / А. А. Ручка, В. Л. Оссовский, В. А. Матусевич и др. — К.: Наукова думка, 1993.
- Осадчая Г. И. Социология социальной сферы: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГСУ Союз, 1999.
- Основы экономического и социального прогнозирования: Учеб. для вузов. — М.: Высш. шк., 1985.
- Павличенко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
- Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. Навч. посібник. — К., 2002
- Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях. — К.: Наук, думка, 1982.
- Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій. — К.: Наук, думка, 1996.
- Политическая социология / Отв. ред. В. Н. Иванов, Г. Ю. Семгин. — М.: Мысль, 2000.
- Попова И. М. Соціологія: Пропедевт. курс: Підручник для студ. вищих навч. закладів. — К.: Тандем, 1996.
- Прогнозирование в социологических исследованиях. — М.: Мысль, 1978
- Пшеничнюк О.В., Романовська О.В. Соціологія: Посібник для підготовки до іспитів. — К., 2002

радаев В. В. Экономическая социология: Курс лекций: Учеб. пособ. — М.: Аспект Пресс, 1997.

Ромашов О. В. Социология труда: Учеб. пособие для вузов. — М.: Гордарики, 1999.

Российская социологическая энциклопедия. /Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: Норма-ИНФРА-М, 1999.

Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — К.: Наук, думка, 1995.

Рущенко І. П. Соціологія: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — Харків, 1996.

Рывкина Р. В. Экономическая социология переходной России: Люди и реформы: Учеб. пособие:— М.: Дело, 1998.

Сероштан Н. А., Ялдохин И. П., Кулиш С. А. Социология труда. — Харьков: Основа, 1990.

Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994.

Социологи XX века: (биографический словарь): Учеб. пособие / Под ред. проф. В. Г. Городяненко. — Днепропетровск: ДГУ, 1999.

Социология в России / Под ред. В. А. Йдова: 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во ИС РАН, 1998,

Социология личности. — Вильнюс, 1989.

Социология труда: Учеб. / Под ред. Н. И. Дряхлова, А. И. Кириченко, В. В. Щербины. — М.: Изд-во МГУ, 1993,

Социология: Классические и современные парадигмы: Хрестоматия. — М.: АНКЛ, 1998.

Социология: Учебник для высш. учеб, завед. / Г. В. Осипов, А. В. Кабыи\$э и др. — М.: Наука, 1995.

Соціологічна думка України: Навч. посібник. — К.: Заповіт, 1996.

Соціологія: короткий енциклопедичний словник/Уклад. В. І. Воловин та ін. — К.: Укр; центр духовн. культури, 1998.

Соціологія: Курс лекцій. Навч. посібник для студентів./ за ред. В.М. Пічі — Львів, 2002

Соціологія: Навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999.

Соціологія: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц./ А. Ю. Брегеда, А. П. Бовтрук, Г. В. Дворещька та ін. —К., 1999

Соціологія: Підручник / За загальною ред. проф. В. П. Андрющенка, проф. М. І. Горлача. — Харків — Київ, 1998.

Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ за ред. В.Г. Городяненка. — К., 2002

Тадевосян Э. В. Социология: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Знание, 1999.

Тородяненко В. Г. Социологический практикум: Учеб.-метод. пособие. — К.: ИЦ «Академия», 1999.

Тощенко Ж.Т. Социология: Общий курс: Учебное пособие. — М.: Прометей, 1998.

- Филиппов Ф. Р. Социология образования. — М.: Наука, 1991.
- Фролов С. С. Социология: Учеб. для высш. учеб. завед: 2-е изд. — М.: Логос, 1996.
- Харчев А. Г. Социология воспитания. — М.: Политиздат, 1990.
- Харчева В. Основы социологии: Учеб. для средних спец. учеб. завед. — М.: Логос, КНО РУС, 2000.
- Шаленко В. Н. Программа социологического исследования. — М.: Изд-во МГУ, 1987.
- Шаповал М. Загальна соціологія: Вид III. — К., 1996.
- Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресс, 1969. — С. 79-192.
- Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М.: Добросает, Книжный дом «Университет», 1998.
- Яковенко Ю. И., Паниотто В. И. Почтовый опрос в социологическом исследовании, г- К.: Наук, думка, 1988.
- Якуба О. О. Соціологія. Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.